

MARXIZMUS TEGNAP ÉS MA •
AZ ÜVEGTŰTŐL AZ ELEKTRON-
MIKROSKÓPIG • HAGYOMÁNY
ÉS ÚJÍTÁS A NYELVTUDOMÁNY-
BAN • 48-RÓL GONDOLATILAG •
VILÁGPOLITIKAI IRÁNYZATOK,
TÖRTÉNELMI KONCEPCIÓK • VI-
LÁGRASZÓLÓ HARC A KÁBÍTÓ-
ÉS IZGATÓSZEREK ELLEN • A
MAGYANGOL DIVAT • SZÉKELY-
VÁNDORLÁS SZÁZADFORDULÓN •
MI ÚJSÁG AZ I-IV. OSZTÁLYBAN?

1968 | 5

KORUNK

E SZÁM MUNKATÁRSAI

Bukarest

Wald, Henri

Arad

Kocsik József

Brassó

Ritoók János

Galac

Mihály Imre

Iași

László Attila

Kolozsvár

**Balogh Edgár
Bazsó Zsigmond
Bodor András
Borghida István
Csákány Béla
Deák Tamás
Egyed Ákos
Fogarasi József
Furdek Mátyás
Gábor Dénes
Gáll Ernő
Huszár Sándor
Kántor Lajos
Kelemen Béla
Kósa Ferenc
Lakatos István
Lászlóffy Ilona
Márki Zoltán
Schveiger Paul
Szabó Zoltán**

Marosvásárhely

**Ander Zoltán
Borbáth Andor
Hodos László
Steinmetz József**

Sepsiszentgyörgy

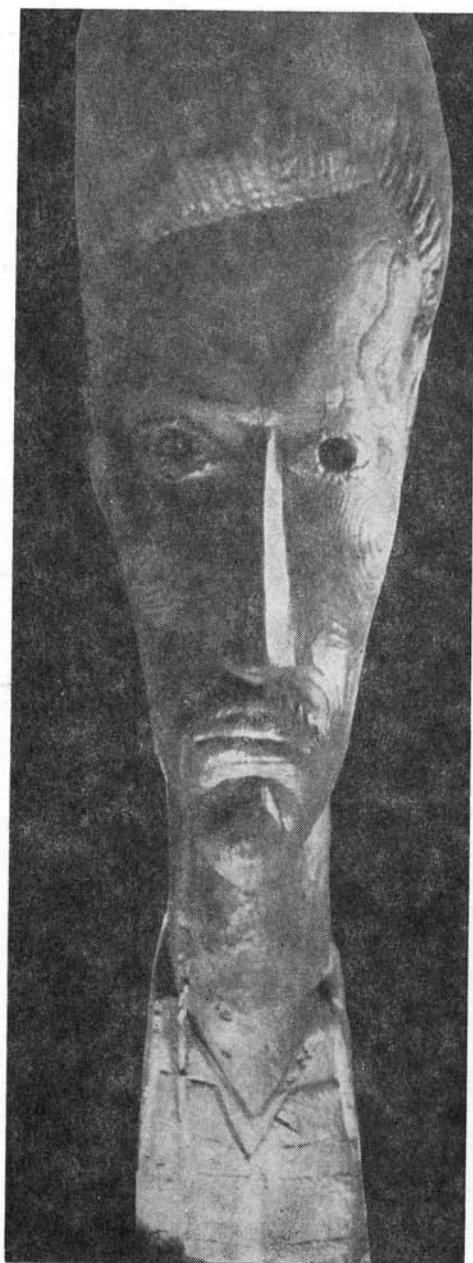
Tömöry Péter

Temesvár

**Kubán Endre
Sándor István**

Külföldi szerzők

**Gál István
Hagerup, Helge
Pomeroy, William J.**

Szervátiusz Tibor: Petőfi

KORUNK

havi szemle

* * *	Itt és most	619
GÁLL ERNŐ	A marxizmus: tegnap és ma	622
FURDEK MÁTYÁS	Terv és értéktörvény	635
SCHVEIGER PAUL	Hagyomány és újítás a nyelvtudományban	642
SZABÓ ZOLTAN	A nyelv lényege	647
HENRI WALD	Őstörténet és nyelvtudomány	653
LÁSZLÓ ATTILA	A finnugor nyelvhasználat jövője	658
SZABEDI LÁSZLÓ	A mai román nyelvtudomány főirányai	669
KELEMEN BÉLA	A magyar irodalmi nyelv kialakulása	676
KÓSA FERENC	Vörösmarty Mihály és a magyar orvosi nyelv	683
BORBÁTH ANDOR	Pletyka (vers)	685
MÁRKI ZOLTAN	Az az egyensúly (vers)	686
TÖMÖRY PÉTER	Sirató téled hazáig (vers)	686
HODOS LÁSZLÓ	Az üvegtütől az elektronmikroszkópig	687
SÁNDOR ISTVÁN	48-ról — gondolatilag	695
BALOGH EDGAR	Az arcok (Ritók János fordítása)	700
HELGE HAGERUP	Cseh Gusztáv grafikája	704
BORGHIDA ISTVÁN		

JEGYZETEK

* * *	Köszöntjük az Új Élet szerkesztőit	709
KUBÁN ENDRE	A hetvenöt éves Endre Károlynál	709
HUSZÁR SÁNDOR	Életem égő folyó...	710
DEÁK TAMÁS	Molnár Ferenc évfordulója után	712
KÁNTOR LAJOS	Érvek és művek	714
BAZSÓ ZSIGMOND	Meghalt a barázdában	716

NEMZETKÖZI ÉLET

BODOR ANDRÁS	Világpolitikai irányzatok — történelmi koncepciók	717
STEINMETZ JÓZSEF	Világgraszoló harc a kábító- és izgatószer ellen	723

DOKUMENTUMOK

WILLIAM J. POMEROY	Hétköznapiok a hukban	731
--------------------	-----------------------	-----

FÓRUM

CSÁKÁNY BÉLA	A magyargol divat avagy az írástudók felelőssége	737
ANDER ZOLTAN	Hozzászólás a szívátültetés és humanizmus kérdéséhez	741

ÉLŐ TORTÉNELEM

EGYED ÁKOS	Székely-vándorlás a századfordulón	743
------------	------------------------------------	-----

IFJÚSÁG — NEVELÉS

LÁSZLÓFFY ILONA	Új kezdeményezések az I—IV. osztályban	750
-----------------	--	-----

SZEMLE

KÁNTOR LAJOS	Aktív humorisztika (Kövek)	756
MIHÁLY IMRE	Vasile Conta filozófiai műveinek újrakidása	758
GÁL ISTVÁN	Bőlöni Farkas Sándor az amerikai radikális demokraták között	760
FOGARASI JÓZSEF	Allam és jog	763
LAKATOS ISTVÁN	Ady első megzenésítője	765

SZERKESZTŐK — OLVASÓK

GÁBOR DÉNES	Tudomány és tudományos hitvallás	774
KOCSIK JÓZSEF	A pécskai cigánysoron...	775

KRÓNKA, TÉKA, TALLÓZÁS

Műmellékleten Cseh Gusztáv grafikái

Ambrus Imre, Benkő Mrazek Berta, Cseh Gusztáv, Keleti Ádám és Szabó Zoltán rajzai, Ostap Andrei és Szervátiusz Tibor szobrai, Erdős I. Pál kerámia-maszkja, Gazdáné Olosz Ella faliszőnyege

K O R U N K

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Postacím: Cluj, Piața Libertății 4—5, Republica Socialistă România
Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5. Telefon: 1 14 68, 1 38 05

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gál Ernő (főszerkesztő), Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtítkár), Lázár József, Szabó Sándor, Weizsmann Endre. Bukaresti szerkesztő Aszódy János, Str. C. A. Rosetti 43/a. Telefon 187—465.

Az áprilisi plenáris ülésnek az egyes pártaktivisták rehabilitálásáról szóló határozatában nemcsak a múltbeli törvénytelenések bátor leleplezését látja az ország népe, hanem annak enunciacióját is, hogy a jövőben ilyen súlyos hibák nem fordulhatnak elő. Kit ne töltene el bizakodással, amikor társadalmunk vezetőereje — történelmi küldetéséhez méltó morális erővel — fontos okmányban szavatolja az emberi méltóság kötelező tiszteletét?

Nyomasztó „stressz” alól szabadultunk. Megnyugvó kedéllyel és lényegyet fürkésző értelemmel állapíthatjuk meg, lám, a párt az, amilyenek lelkünk mélyén mindig is hittük: a legszebb eszményekért, ember-séges világért küzdő, az igazsághoz kérlelhetetlenül ragaszkodó élcsapat.

Vonjunk hát éles határvonalat a hibák és a párt egész tevékenysége között. A szocialista társadalomépítésben a párt elévülhetetlen történelmi érdemeket szerzett. De a legragyogóbb sikerek sem csökkenthetik az elkövetett hibák, visszaélések jelentőségét. Szembe kell néznünk velük, mert akadályozzák előrelépésünket, a népfőmegekben rossz társadalmi közérzetet okoznak.

Hogyan követhették el azt a sok törvényteleniséget?

A plenáris dokumentumai rámutattak az okokra. De talán nem egészen haszontalan arra is gondolni, hogy a hatalom birtokába jutott munkásosztály élcsapatának egyes — magas és alacsonyabb beosztású — funkcionáriusai a marximusz—leninizmus tanításaival mit sem törődve, idealista módon és mesterségesen mítoszt teremtettek, fetiszizálták a pártot, amelyet szerintük transzcendentális szférákban lebegő istenségként kell felfogni. Nyilvánvaló, hogy a társadalom felett lebegő, mindenhatóvá mitizált istenség e mágikus kultusza azokban az években elősegítette a kommunista mivoltukról megfélemlített, öntelt emberek bűnös kilengéseit. Milyen távol áll ez a ködösítő mítosz a józan marxisták ama koncepciójától, amely szerint a párt közös világnézettől áthatott forradalmi hevülettől fűtött, egyazon célért küzdő osztálymeghatározottságú emberek szervezett közössége. S az emberek tévedhetnek, többé-kevésbé súlyosan hibázhatnak, sőt, bűnöket követhetnek el. Ezért követeli a párt a lenini normák tiszteletben tartását, a kollektív munka és felelősség erősítését a közélet valamennyi szférájában.

Ebben az irányban tesz nagy lépést előre a IX. pártkongresszus, majd ezt követőleg számos pártdokumentum és -intézkedés. Nem jött hát váratlanul az áprilisi plenáris szóban forgó határozata. Szervesen beilleszkedik a marxizmus—leninizmus tudományos társadalmi szemléletén alapuló pártpolitika irányvonalába.

Emlékezzünk csak, mit mondott Nicolae Ceaușescu elvtárs a Központi Bizottságnál március 21—22-én tartott tanácskozás záróülésén: „A pártnak merészen érvényre kell juttatnia az újat a tevékenység minden területén, mert ez alaptörvénye a szocializmus sikeres építésének, az emberi társadalom forradalmi átalakításának. Egy pillanatra sem szabad elfelejteni, hogy a dialektika törvénye a szocializmusban is hat, hogy a régi és az új közötti harc a mi társadalmunkban is megnyilvánul, mint a haladás hatalmas hajtóereje, amelynek döntő szerepe van a gazdasági-társadalmi fejlődésben. A kommunistáknak, akik fel vannak verteve a munkásosztály világ- és életszemléletével — a dialektikus folyamat sajátosságait és eslekedniük kell, hogy elkerüljük a társadalomban antagonistá ellentmondások, az új és a régi közötti heves összecsapások jelentkezését; a kommunistáknak fáradhatatlanul a társadalmi harc élvonalában kell küzdeniük, hogy biztosítsák az új győzelmét a régi felett. Meg kell mondanunk, hogy a múltban pártunk tevékenységében pregnánsan mutatkoztak konzervatív tendenciák is, az objektív törvények figyelmen kívül hagyására irányuló tendenciák, amelyek komoly károkat okoztak a szocialista építés művének.“

A párt politikájának eme filozófiai alaptétele is arra ösztönöz, hogy szélesebb perspektívában értékeljük a rehabilitációs határozat jelentőségét, társadalmi kihatását. Mert nem lehet szocializmust építeni úgy, hogy becsületes embereknek rettegniük kelljen, ha éjszaka autó áll meg házuk előtt. Nem lehet humanizált társadalmat létrehozni, ha a műveletlenség, a politikai és morális pallérozatlanság gyanakvással, besűgással, inszINUÁLással mérgezi az emberek életét, bénítja alkotó energiáikat. Ilyen légkörben hogyan is szárnyalhat a forradalmi gondolat, hogyan bontakozhat ki a személyiség, a szocialista humanizmus?

E tekintetben is hallatta a párt tisztázó szavát: „... a különvéleménynek nem szabad a gyanakvás forrásává válnia, mivel az önálló vélemény minden egyes párttag elemi, kategorikus és elidegeníthetetlen joga.“ Hányszor megfélemedtek erről az előregyártott típusgondolatok kedvelői! Ilyen vagy olyan pozícióban ülő aulikusok mindentudó arroganciája hányszor állta útját az őszinte szónak!

Itt és most. Figyeljünk fel egy intelemre. Ion Gheorghe Maurer elvtárs fogalmazta meg a Kolozs megyei pártaktíva gyűlésén: „Örködnünk kell... afölött, hogy amely szervekre hatalmat ruháztunk, tanulják meg tisztelni a törvényt s az emberséget. Mert az olyan visszaélések, amilyeneket elkövettek, humanizmusától, az ember iránti tisztelettől fosztja meg a szocializmust.“ Magunkat áltatnók, ha azt hinnők, hogy már nincsenek basáskodó kiskirályok, ügyfelekkel packázó hivatalnokok. Kényszerítő eszközökkel rá lehet venni valakit, hogy tisztelje a törvényt. De az emberségre nevelés már jóval hosszabb és bonyolultabb folyamat. A határozat egymagában nem írhatja ki az önkényeskedések magvát, mert a hatalom — még egy parányi része is — könnyen komisszá teszi az embert. Ezért kell társadalmi méretekben sorompóba állni a közélet tisztaságáért, az ügyintézés bürokratikus torzulásainak felszámolásáért, a szocialista demokrácia megszilárdításáért.

Ilyen forradalmi összefogásban — a párt főtítkárának szavaival — el kell jutnunk oda, hogy az ember teljesen szabadnak, önmaga gazdájának érezze magát. Egyetlen honpolgár se féljen attól, hogy munkába menve esetleg nem tér többé haza, miként a múltban nemegyszer megtörtént.

A Központi Bizottság nagy erkölcsi erőről, politikai tisztánlátásról, elvi szilárdságról tett bizonyosságot, amikor mitologizált bálványokat sem kímélve, a nép elé tárta az igazságot, még ha ez az igazság keserű is. Az őszinte szókimondásnak mindig becses a morális értéke. A népben mélyen begyökerezve él az igazság utáni vágy. Aki erre épít, nyert ügye van.

Az ártatlanul megkínzottak és meggyilkoltak politikai, emberi rehabilitációja: az egész nép öröme.

S amikor a rehabilitációs határozatot köszöntjük, egyben történelmi évfordulót is ünneplünk. Most van negyvenhét esztendeje annak, hogy megalakult a hazánk korszerű fejlődésében döntő szerepet játszó Román Kommunista Párt. 1921 májusában bontotta ki harci zászlaját a romániai proletariátus forradalmi élesapata. A kommunisták pártja közel fél évszázadon át töretlen következetességgel küzdött a társadalmi igazságosságért, az ország politikai és nemzeti függetlenségéért, szocialista felvirágoztatásáért.

A párt elérte sikereik lényeges tényezője, hogy politikájában és egész tevékenységében mindig a marxizmus—leninizmus általános igazságainak alkotó értelmezéséből, hazánk konkrét történelmi, társadalmi és nemzeti sajátosságaiból indult ki. Az ország népe — nemzetiségi különbség nélkül — méltán látja a pártban harcvezető vezetőt, érdekeinek védelmezőt, vágyainak megvalósítóját.

KORUNK

Marx Károly születésnapjának 150. évfordulóján számos kutató figyelmét változtatlanul a róla elnevezett tan megszületése köti le. Szögezzük le mindjárt előljáróban: ez az érdeklődés a marxizmus genezise iránt nem valamilyen muzeális buzgalom. Nem azt jelzi, hogy Marx tanítása befejezett, zárt gondolatvilág volna, kutatóinak és értelmezőinek pedig már nem volna más feladata, mint az, hogy újabb életrajzi és eszmetörténeti adalékokkal kiegészítve tartósítsák az elkövetkező nemzedékek számára. Ellenkezőleg. A marxizmus megjelenésével foglalkozó irodalom gazdagodása és differenciálódása is bizonyítja, hogy ez az elmélet él, hatása erősödőben van, továbbfejlesztése pedig mind időszerűbb feladat. A paradoxon csak látszólagos. A legjobb értelemben vett marxológia fellendülésében ama törekvés is munkál, hogy a visszatérés az eredeti s részben még kellően nem értékelt szövegekhez a *mai* emberiség sorsdöntő kérdéseinek megválaszolásához nyújtson eszmei fogódzókat. „Vissza Marxhoz!” — e jelszó nem szörszálhasogató szövegmagyarázó életidegen foglalatosságát igazolja. Nem az öncélú múlt felé fordulást fejezi ki, hanem a mély elkötelezettséget a jelen és a jövő iránt abban az egységben, mely az elméletet és a gyakorlatot, a múltat, a jelent, a jövőt átfojja.

*

Egy, a *Rheinische Zeitung* betiltása alkalmából (1843) megjelent rajz bilincsbe vert sajtógéphez láncolt Prométheuszként ábrázolja a fiatal Marxot. Az allegorikus kép ismeretlen szerzője korszerűsített változatban eleveníti fel a titán mondáját. Marxot porosz királyi sas marcangolja, lábainál pedig a rajnai városokat jelképező nemtők tiltakoznak a lap betiltása ellen.

A marxi ikonográfia eme példánya modern Prométheuszként láttatja tehát az egykori radikális lap főszerkesztőjét. Bennünket most az érdekkel: van-e a múlt századbéli litográfiának mélyebb jelentése? Hogyan érvényesül a prométheuszi hagyomány a szocialista humanizmus kialakulásában?

Doktori disszertációjának bevezetőjében Marx hitet tesz a tűzlopó félisten mellett. Bölcséleti credóját azonosítja a titán vallomásával. „A filozófia nem titkolja ezt. Prométheusz vallomása: »Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök« az ő saját vallomása, az ő saját jelszava minden égi és földi istennel szemben, akik nem az emberi öntudatot vallják a legmagasabb istenségnek. Mellette ne legyen isten senki.

Azoknak a siralmas nyulaknak pedig, akik a filozófia látszólag megrosszabbodott polgári helyzetének örvendeznek, megint csak azt mondja, amit Prométheusz az istenek szolgájának, Hermésznek mond: »Jegyezd meg ezt jól: szolgasorsodért soha / el nem cserélném gyötrelmes balsorsodat. / Belátom én: e kösziklát szolgálni jobb, mint Zeusz atyát meg-

bízható követjeként.« (Marx—Engels: *A vallásról*. Budapest, 1961. 8—9).

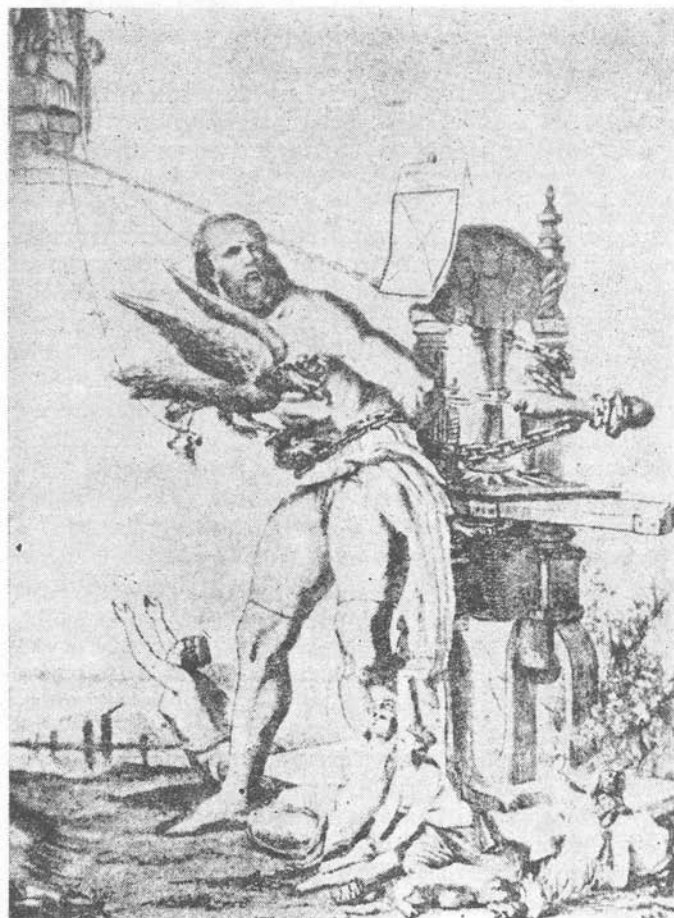
A filozófia, amelynek szószólójaként a fiatal doktorandusz Prométheusz idézi, égi és földi istenek ellen fordul. A trónusaikról ledöntendő evlági és természetfölötti hatalmak helyébe viszont önmagát kívánja ültetni. E hitvallás az emberi öntudat apoteózisa, és kifejezi a feltétlen bizalmat a legmagasabb kritikai fórummá emelt filozófia iránt, amelytől azt várja, hogy dacoljon bármilyen elnyomással. Tartalma és megfogalmazása jellegzetesen ifjú-hegeliánus ihletésű; az emberi ész, az emberi öntudat követelményei szerint akarja átalakítani a világot. A hivatkozás az olimposziakkal konfliktusba keveredett félistenre több évszázados humanista hagyományt elevenít fel és olyan rebellis szerepkört szán a bölcséletnek, amely — noha e megfogalmazásában utópikus —, szakít a gyakorlatától, az élettől való elzárkózás irányzatával. Magában rejtje a filozófiai elmélet és a forradalmi praxis valóban bensőséges kapcsolatának csíráit. Bruno Bauer viszolygott is a marxista credóból kisugárzó forradalmi szellemtől; megpróbálta rávenni barátját, hogy tekintsen el az aiszkhüloszi idézettől.

A beilleszkedés a prométheuszi eszmekörbe azonban már e szakaszban sem jelent teljes azonosulást. A marxista prométheizmus nem egyszerűen lázadást sugall az istenekkel szemben. Ateizmus ez, és előkészíti az átmenetet az idealista humanizmusról az antropológiai humanizmus közvetítésével a reális humanizmusra. A folytonosság tehát itt is csak viszonylagos; nem választható el a fordulatra utaló elemektől.

Marxot — feltehetően — főleg a prométheuszi eszményben rejlő társadalmi ellenzékiség vonzotta. Számára Prométheusz egyben erkölcsi modell is volt. Rokonszenvét a titán iránt az a nézete táplálhatta, hogy a színeiben fellépő filozófia a haladó társadalmi aktivizmus eszmei vértete lehet. E felfogás csendül ki soraiból: „Mint ahogy Prométheusz, miután ellopta a tüzet az égből, kezd házakat építeni és berendezkedni a földön, úgy a filozófia is, miután átfogta a világot a maga teljességében, fellázad a jelenségek világa ellen. Így áll most a dolog a hegeli filozófiával“ (*MEGA*, I. rész. 1. kötet, 1. félkötet. 131).

A prométheuszi jelképrendszer azonban sohasem vált Marxnál olyan ideológiai vezér-motívummá, amely öncélúan eluralkodhatna felfogásán. A tudományos szocializmus megalapítója hivatkozott a tűzlopó legendájára, ám mindig tudatában kellett lennie annak, hogy a legnemesebb mítosz sem helyettesítheti a tudományos kutatást, a tudományos elméletet. Amikor pedig úgy látta, hogy a mítosz holmi elmélet-pótlék funkcióját kezdi betölteni, s e minőségében akadályozza a társadalmi valóság tudományos elemzését, határozottan szembefordult azokkal, akik ilyen szerepet akartak neki kölcsönözni. Így történt ez Proudhonnal is, aki úgy fejtje ki nézeteit, hogy Prométheuszban személyesíti meg a társadalmat. Marx visszautasítja a Proudhon fejtámasztotta titánt, nem fogadja el allegorikus társadalomelméletét. Álláspontjában nyilván a tudományos társadalomelemzés igénye jelentkezik, amelytől szükségszerűen idegen volt „a dolgok magyarázatának“ ez a „görög-héber“ módja. *A filozófia nyomorúságának szerzője* megtagadta volna ifjúságának eszményi hőségét? Nem. Ez az elhatárolódás a prométheuszi szimbolika proudhoni kisajátítására vonatkozik. *A nyomor filozófiájának* Prométheuszát, ezt a „furecs figurát“ ugyanis nem vallhatta magáénak az a gondolkodó, aki 1847-ben, a

Proudhonnal folytatott vita időpontjában már Engelsszel együtt kidolgozta a történelmi materializmus alapjait. Világosan kiderül ez a konklúzió-jellegű megállapításából is: „Mi tehát ez a Proudhon által feltámasztott Prométheusz? A társadalom, az osztályellentéteken alapuló társadalmi viszonyok. Ezek a viszonyok nem egyén és egyén közötti viszonyok, hanem a munkás és a tőkés, a bérlő és a földtulajdonos közötti viszony stb. Töröljétek el ezeket a viszonyokat, és az egész társadalmat megsemmisítettétek; a ti Prométheuszok akkor már csak kar és láb nél-

*A megláncolt
Prométheusz (1843)*

küli, azaz automatikus üzem nélküli és munkamegosztás nélküli fantom...“ (Marx—Engels *Művei* 4. kötet, Budapest, 1959. 116—117). E bírálat — végső soron — ama proudhoni koncepció ellen irányul, amely Prométheuszban az emberektől elszakadó, öncéllá változó társadalom jelképét láttatja.

Marxtól mindig idegen maradt a társadalom abszolutizálása. Őt az élő, konkrét ember érdekelt szenvedélyesen, ennek az embernek a fel-szabadítására törekedett.

*

Marx viszonya Aiszkhülosz és Proudhon Prométheuszához bevilágít a mítoszokról szóló felfogásába is, amelynek mai értelmezése fölötté idő-szerű. Aktuálisá teszi ezt a vállalkozást mind a Prométheusz-vita to-vábbgyűrűzése a XX. században, mind a mítoszok felé irányuló sokoldalú figyelem a legkülönbözőbb társadalomtudományok részéről.

Napjaink társadalmi, tudományos és művészi életében a korszerű törekvések — többek között — a *demitizálás* jegyében bontakoznak ki. A nagy társadalmi átalakulások, a tudományos-műszaki forradalom évti-zedeinek szellemi légköre összeegyeztethetetlen a miszticizmussal, az ir-racionalizmussal. A computerek és a babonák, az emberi emancipáció és az előítéletek — legalábbis elvben — kizárják egymást. A mítosz-kutatás nagy arányú fellendülése kétségtelenül megfelel ama korparancsoknak, hogy a tudomány fényénél mélyrehatóan, sokoldalúan értelmezzék a kultúr-történetnek ezeket az örökbecsű alkotásait. Ez az igény természetesen nem azonosítható valamilyen kategorikusan elutasító állásponttal. A mar-xizmustól pedig különösképpen idegen mind az értelemellenes mítosz-ra-jongás, mind a szcientista mítosz-rombolás. Ezért is találjuk merevnek, egyoldalúnak azokat a nézeteket, amelyek Marxra hivatkozva „a míto-szok végét” hirdetik (Claude Prévost: *Marx et le mythe. La Nouvelle critique*, 1967. 3). Marx valóban szembefordult a tudományellenes miti-zálásokkal. Feltárta a különböző történelmi jelmezekben gyakran hamis tudattal fellépő társadalmi megmozdulások reális osztályalapjait. A mo-dern munkásmozgalomnak tényleg nincs szüksége semmiféle allegori-kus öngigazolásra. A marxizmusban kifejezést nyerő tudományos szocia-lizmus azonban nem tagadja a mítoszok kultúrtörténeti, antropológiai, etikai és művészi értékét. Nem vonja kétségbe — éppen komplex-jelle-gükből származó — funkcióikat az ember, a társadalom életében. Fel-ismeri és tudatosítja mély humán-jelentésüket nem csupán a múlt, ha-nem a jelen viszonylatában is.

A tudomány nem olyképpen szorítja ki a mítoszt, hogy egyszerűen átveszi minden funkcióját és a babonák lomtárába utalja. A mítosz és a tudomány „koegzisztenciája” (létezik ugyanis egy ilyen egymásmellett-létezés) sem szorítható le arra a viszonyra, amelyben az előbbi pusztá illusztrációként szolgálja az utóbbit. Ha Marx elismerte a vallás (a ke-reszténység) humán-alapjait, tanítványai sem lehetnek szűkkeblűbbek mesterüknél, akár vallásos eredetű, akár világi-művészi jellegű mítoszok értelmezéséről van szó.

Persze, nem a nagy tanító iránti feltétlen tiszteletre hivatkozunk itt — ultima ratióként. Az alkotó marxizmus nem ismer ilyen argumentá-ciót. Érvelésünk a marxi tanítás lényegéből merít, amikor azoknak a fel-fogását idézi, akik a mítoszok humanista eszmei-erkölcsi tartalmát mélt-atják. Garaudy például az álmodozás szükségességét hangoztató Leninre emlékeztet, amikor kifejti, hogy a mítosz az ember alkotó tevékenységé-nek szintjén helyezkedik el. Utal Marx ismert megállapítására az em-beriség gyermekkorát felidéző, varázsukat megőrző görög mondákról, és

e humanista perspektívában értékeli Prométheusz, Ikarosz, Antigoné és Pygmalion üzenetét. E hősök — szerinte — kifejezik azt a magatartást, amely nem hajlandó végzetszerűen rögzítettnek tekinteni sem a természet, sem a társadalom rendjét. Prométheusz, Antigoné, az ó-testamenti proféták és az evangélisták mondái azt sugallják, hogy mindig új-rakezdhetjük életünk, és módunkban áll változtatni a világon. Ebben a szellemben a mítosz annak az emberi transzcendenciának is hordozója, amely nem valamilyen földöntúli erőbe helyezi a tökéletesedés biztosítékát, hanem a szüntelen emberi önalkotást és önmeghaladást képviseli. A nagy mondabeli hősök az emberi létproblémák kifejezői és tudatosítói; az emberi kezdeményezés megszemélyesítői és ösztönzői. A cselekvő, alkotó ember jelképei (Roger Garaudy: *Marxisme du XX-ème siècle*. Paris, 1966. 179—191).

Ernst Fischer is azt tartja, hogy a mitikus hősben a közösség újra és újra magára ismer, erényeiben és csodálatra méltó tetteiben pedig bizonyos alapvető (ismétlődő) emberi szituációkban tanúsítandó magatartásra keres és talál példaképet. Ezért is halhatatlanok ezek a hősök, ezért nélkülözhetetlen a mítosz. Az osztrák marxista gondolkodó szerint a mítoszban az az ember jelenik meg, aki dacol a sorssal, és e funkciója szervesen kapcsolódik más — ugyancsak igen fontos — tartalmához. A mítosz ugyanis szimbolikus formában beszél elsősorban a természetről, másodsorban az emberi nem történetéről, a természet és a történelem valtatása viszont az emberi életet, annak sorsdöntő mozzanatait (születés, növekedés, küzdelem és halál) idézi (Ernst Fischer: *Kunst und Koexistenz*. Hamburg, 1966. 200—213).

Míg Fischer a művészet és a mítosz kapcsolatát elemzi (felfogásában a művészetnek megvan az az adottsága, hogy korunk mítoszáat nyújtsa). I. C. Gulian a mítoszt a tudománnyal veti egybe. Kiemeli a mítosz sokrétűségét és polivalenciáját, funkcióinak gyakorlati jellegét, majd rámutat ismeretelméleti szerepére is. A román filozófus a mítoszok racionális és nem racionális kutatását sürgeti, ugyanakkor viszont kategorikusan visszautasít bármilyen irracionális magyarázatot (C. I. Gulian: *Filozofia în fața mitului*. *Revista de filozofie*, 1968. 1).

*

A korszerű marxista mítosz-interpretáció csak egyik megnyilvánulása annak az elméleti munkásságnak, amely mind a múlt, mind pedig a jelen viszonylatában filozófiánk beszűkítése, a többi nagy szellemi áramlattól és tudományos irányzattól való szektás elszigetelése ellen is küzd. E törekvés különösen termékenynek bizonyult a marxizmus szellemi előtörténetének feltárásában. Képviselői tudják, hogy a viszony az eszmei előzményekhez és a kortársi áramlatokhoz kölcsönösen feltételezi egymást. Tudatosítani kívánják azt is, hogy az elvi-kritikai hozzáállás a múlt és a jelen bölcséleti, etikai, szociológiai és művészi irányzataihoz jelentős hatással lehet a marxizmus jövőbeni fejlődésére.

E felismerés szerint kell méltatnunk a marxizmus forrásvidékének árnyaltabb, szélesebb keretű feltérképezését szorgalmazó újabb szempontokat. Értékelésük során ismét a prométheuszi motívumra bukkanunk. A lázadó titán üzenete ugyanis nem csupán a görög mitológia közvetíté-

sével jutott el Marxhoz. Utaltunk már a hegeli filozófia prométheuszi jellegét kiemelő marxi idézetre. A német klasszikus filozófia örökségében azonban e jelleg vonásai nem csupán Hegel nézetein ismerhetők fel. Ismeretes, mennyi vita folyt már a német idealizmus szerepéről Marx felfogásának kikristályosodásában. E polémiák nemcsak a múltban, hanem napjainkban is szembesítik a haladó és a konzervatív álláspontokat. Az előbbieket teljes gazdagságában szeretnék értékesíteni a német klasszikus filozófia örökségét, az utóbbiakat e viszonylatban is szűkkeblűség jellemzi. Mintha Engels sohasem jelentette volna ki: „... mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-től és Owentől származunk, hanem Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is”. (Marx—Engels *Művei* 10. kötet. Budapest, 1963. 585). A klasszikusok be-tűinek fetiszizálói, úgy látszik, nem mindig következetesek. Hosszú időn át ugyanis Kant és Fichte szerepét éppen ők mellőzték.

Tudor Vianu „prométheuszi forradalmat“ üdvözölt Kant immanens embertanában, Kant viszont — mint ismeretes — „kopernikuszi fordulat“-ként értékelte a maga kritikai bölcséletét. Ezt a fordulatot valójában Marx hajtotta végre, a román filozófus viszont helyesen ismerte fel a kanti felfogás egyik alapvető érdemét. Figyelemre méltó, hogy Garaudy, aki *A gondolat forradalma* (Budapest, 1965) című könyvében — többek között — arra vállalkozik, hogy újraértelje a klasszikus német filozófia helyét a marxizmus eszméletében, éppen abban látja Kant és Fichte jelentőségét, hogy kidolgozták a nagy polgári humanizmus alapelvét: az ember mindig cél és sohasem eszköz. Igaz, nálunk az emberi lényeg még elvont, spekulatív eszmeként, az említett alapelv pedig történelmen kívüli, ugyancsak elvont követelményként jelentkezik. Míg Althusser arra helyezi a hangsúlyt, hogy Marx szakított Kant és Fichte elvont ember-eszméjével, Lucien Sève találoán jegyzi meg, hogy az ember elvont fogalma nem azonos az elvont ember fogalmával (Lucien Sève: *Psychologie et marxisme. La Nouvelle critique*, 1966. 11). Althusser és hívei merev választóvonalat akarnak tehát húzni egyrészt Kant és Fichte, másrészt Marx között. Abszolutizálják a tényleges különbséget és tagadják e különbség ellenére kimutatható folytonosságot a kanti—fichtei és a marxi humanizmus között. Márpedig ez az összefüggés létezik — többek között — éppen a prométheuszi eszmény jegyében.

Említett könyvében Garaudy érdekes kísérletet tesz a Fichte filozófiájában található „prométheuszi premisszák“ tudatosítására, annak a hatásnak a kimutatására, amelyet Fichte az emberről és az emberi gyakorlatról szóló felfogásával Marxra gyakorolt. A francia forradalom szellemi kisugárzását képviselő *Tudománytanban* fogalmazza meg Fichte nézeteit az ember alkotó cselekvéséről, e tevékenység elsőbbségéről, az emberi szabadságról. E nézetek — Garaudy szerint — kitörölhetetlen nyomokat hagytak az ifjú Marx gondolkodásán. A „prométheuszi eretnokség“ félreérthetetlenül kimutatható Fichte ama koncepciójában, hogy az ember az, amivé magát teszi. Számára a létezés azonos a cselekvéssel, az alkotással; központja pedig az „én“. E fichtei „én“ az állandó önmeghaladás folyamatában, a szüntelen öntervezés dinamikájában nyilvánul meg. Nem szélsőséges individualizmust gerjeszt, hanem egy olyan emberi létnek a primum movense, amely sohasem adottság, hanem mindig mozgás, kezdeményezés és tevékenység (i. m. 33—45). Ebben az ember iránt bizalmat

és optimizmust kifejező filozófiában nem nehéz felismerni a mai egzisztencializmus számos alapelvét. Idealista filozófia ez, ám az emberi autonómia, a gyakorlat és az ember társadalmi jellegének kiemelésével termékeny eszmei indítékokat adott a marxi humanizmusnak.

Annak idején a neokantianizmus elleni harc minden bizonnyal hozzájárult a kanti bölcsélettel szemben elutasító, egyoldalú álláspont kialakulásához, amelynek képviselői nem vették kellő mértékben figyelembe Lenin árnyalt értékelését sem a nagy köniigsbergi gondolkodóról. Feltehető viszont, hogy a kanti és fichtei örökség hitelesebb bemutatására irányuló kísérletekben már a mai nem marxista humanizmusokkal való párbeszéd szükségletei is munkálnak. Eme igények érvényesítése azonban — véleményünk szerint — nem azonosítható semmilyen rossz értelemben vett konjunkturalizmussal. A korszerű feladatok — ez esetben — szerencsésen találkoznak a hagyományok tárgyilagos értékelésével.

A másfél százados évfordulót a marxizmus reneszánszának jegyében köszönhetjük. A tudományos szocializmus története sem egyenes vonalú, megtorpanásokat nem ismerő fejlődés. Miért is volna az? A dialektika törvényei reá is vonatkoznak. Marx tanítása — éppen azért, mert élő tanítás — szintén az új és a régi harcának feszültségében alakul. Haladás és maradiság marxisták között is megtalálhatja a maga szószólóit. A hivatkozások Marxra önmagukban még nem jelentenek biztosítékot betokosodás és szklerózis ellen. Hivatkozásokról, idézgetésekről van ugyanis — sok esetben — szó, és nem a marxi elmélet lényegének hiteles értelmezéséről. Az említett — nem marxista gondolkodóktól is elismert — megújódás sem csupán autentikus szövegmagyarázatokból ihletődik (noha ezek döntő szerepet játszanak). Ez az újjászületés a marxizmus alkotó továbbfejlesztését képviseli a XX. század nagy társadalmi, tudományos és műszaki forradalmaiban. A két tényező kölcsönösen feltételezi egymást, eszmei eredőjük pedig élénk viták hevében érvényesül.

Nem állíthatjuk, hogy a polémiák a marxizmuson belül mindenütt és egyértelműen a haladó nézetek győzelmével zárultak volna. Ám az eszmecsere maga is serkentő volt. Kilendítette filozófiánkat a „dogmatikus szendergés“-ből. Bebizonyosodott, hogy a marxizmust nem lehet tartósan kanonizálni; közegi ellenállást tanúsít „teologikus“ törekvésekkel szemben.

Általános ösztönző következményeik mellett a közelmúlt vitáinak egyik legfontosabb eredményét abban jelölhetnők meg, hogy erőteljesen exponáltak a marxizmus humanista gondolkörét. Lényegesen módosították azt a képet és közfelfogást, amely mind a reformista, mind az ortodox értelmezések nyomán Marxról és tanításáról kialakult. E polémiák ily módon elősegítették egy hitelesebb Marx-portré körvonalazását. Kibányaszták a különböző pozitívista-skolasztikus magyarázatok üledékei alól az eredeti, történetiségében helyreállított marxi gondolatmenetet. Életre galvanizáltak éppen a mai kor égető kérdéseire feleletet kínáló eszme-indítékait. A marxi humanizmus felelevenítése ugyanis sürgető társadalmi rendelést elégít ki. Halasztást nem tűrő válaszok megfogalmazását teszi lehetővé a XX. század második felében élő ember számára.

Az említett viták szétágazók. Van azonban közös nevezőjük, benső kapcsolatuk. Valamilyen vonatkozásban mindegyik a marxi prométheizmust érinti. A Marx ifjúkori művei, antropológiája, humanizmusa, az ember lényegéről vallott nézetei és az elidegenedés körüli vitákra gondolunk. Összefüggéseik nyilvánvalók, ha időrendileg van is bizonyos eltérés kibontakozásuk között. Jellemző még, hogy a frontok legtöbb esetben szinte azonos módon alakultak; az állásfoglalások majdnem mindig egyértelműen sarkítják a haladó, illetve a maradi felfogást. Akik megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítanak az ifjú Marxnak és humanizmusának, azok számára rendszerint lényeges és időszerű koncepciója az elidegenedésről. E felfogás hívei sürgetik a korszerű marxista ember-filozófia kidolgozását. A szembenálló csoport képviselői viszont — legjobb esetben is — csupán eszmetörténeti szempontból érdeklődnek e kérdések iránt. Alábecsülik vagy egyenesen tagadják aktualitásukat. Persze, ez az eszmecsere nem maradhatott intra muros. Beleszóltak nem marxisták is, emiatt a vitapartnerek kapcsolatai, szövetségi relációi bonyolult képletet mutatnak. A haladó és a maradi nézetek választóvonalra nem fedi mindig szükség-szerűen a marxisták és a nem marxisták közötti határt.

A fiatal Marx írásai alkotják az időrendileg legelőször kirobbant, fontossági szempontból pedig alapvető vita tárgyát. E polémia története idestova negyven esztendő, kulminációs szakaszát azonban napjainkban érte el. Alapvető mivolta viszont abból származik, hogy az ifjú Marx tematikája lényegében felöleli a többi vita tárgyát is. A kutatók viszonya az ifjúkori írásokhoz sok esetben perdöntőnek bizonyul a tekintetben is, hogy mi lesz a magatartásuk az egész marxizmus, különösképpen pedig továbbfejlesztése iránt. Az ifjú Marx kiváltotta szenvedélyes érdeklődés tehát nem csupán az életmű mélyebb megértését szolgálja. A fiatalkori művekben nélkülözhetetlen alapelveket és ösztönzéseket találunk a XX. század marxizmusához.

Ismeretes, hogy e művek közül számos írás hosszú évtizedeken át különböző levéltárakban porosodott. A *hegeli jogfilozófia bírálatához* című tanulmányt például 1927-ben adták ki, *A német ideológia* teljes német szövegét 1932-ben közzétették, és ugyanebben az évben láttak napvilágot a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* is. Kautsky, Plehanov, Rosa Luxemburg, Lenin és Gramsci tehát nem ismerhette a marxizmus e születési bizonyítványait. Am nem csupán e kulcsjelentőségű művek kallódása akadályozta a fiatal Marx gondolatvilágának maradéktalan feltárását. Ideológiai és politikai tényezők is szerepet játszottak abban, hogy a klasszikus hagyaték e része nem termékenyíthette meg idejében a marxista gondolkodást.

A II. Internacionálé számos teoretikusa lebecsülte Marx bölcséleti munkásságát. Figyelmük elsősorban a gazdaságtani és politikai írások kiadására, értelmezésére szorítkozott. Franz Mehring érdeme viszont, hogy a marxizmus kialakulásának tanulmányozásával és a klasszikusok több fiatalkori írásának megjelentetésével közkinccsá tette eszmei örökségük addig lappangó értékeit. Plehanov az elsők között ismerte fel a marxista filozófia-történet kutatásának szükségességét; értékes munkát fejtett ki ezen a téren. A marxizmus lenini továbbfejlesztése több fontos szemponttal és megállapítással gazdagította a tudományos szocializmus őstörténetét. Lenin különös fontosságot tulajdonított például a *genetikai elv* érvénye-

sítésének. Arra buzdított, hogy teljes összetettségében kell feltárni a Marx megjárta utat az idealizmustól a materializmusig, a forradalmi demokratizmustól a proletariátus történelmi hivatásának felismeréséig.

A harmincas évek elején új szakasz kezdődik a marxi hagyaték kutatásában, amelyet nem csupán az addig ismeretlen írások közzététele, hanem a körülöttük kibontakozó ideológiai harc jellemez. A kiadók és az első értelmezők a reformizmus, illetve a revizionizmus köréből kerültek ki. Siegfried Landshut, J. P. Mayer és Hendrik de Man természetesen a maguk módján próbálták hasznosítani e műveket. Optikájukban csak az ifjú Marx jelent meg, az osztályharc elméleti megalapozója azonban teljesen háttérbe szorult. Ám nem kevésbé volt téves a dogmatikus válasz sem. Megfogalmazói — mint ismeretes — az érett Marxot a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* még hegelianus és feuerbachi ihletésű szerzőjével állították szembe. Minden egyoldalú, merev magyarázat torzít. A humanista Marx újrafelfedezése azonban — még ha hibás értékelések kíséretében is történt — rést ütött a kanonizált Marx-értelmezésen. Ma már átment a köztudatba az a felismerés, hogy a marxi humanizmustól viszolygó felfogás mondhatni felépítménye volt egy olyan társadalmi-politikai gyakorlatnak, amelytől „a prométheuszi eretnekek” modern vezérének felfogása teljesen idegen maradt. Akik a humanista Marxot mind elméletileg, mind gyakorlatilag száműzték, azok nemcsak Hegellel és Feuerbachal bántak mostohán, hanem az újkantianizmus és a machizmus védelmezőjeként támadták Mehringet, Plehanovval szemben pedig szűkkeblű fenntartásaik voltak. Igaz, a nemzetközi munkásmozgalom soron levő feladatai más problémák (az osztályharc, a tömegek mozgósításával kapcsolatos kérdések) elméleti megfejtését is sürgették. A rendelkezésre álló idő viszonylag rövid volt az ifjúkori írások elmélyült tanulmányozására. Mindezek a gátló tényezők legfeljebb csak magyarázhatják, de semmi esetre sem igazolják a mulasztást.

Marx fiatalkori műveinek odüsszeiája újabb bizonyítékkal szolgál ama ismert megállapítás alátámasztására, hogy a marxisták elhanyagolta problémák könnyen más irányzatok monopóliumaivá válhatnak. Így történt ez a napvilágra került írásokkal is. Az ötvenes évek elejéig újhegelianusok, neo-tomisták és egzisztencialisták szinte kisajátították a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* értékelését. Persze, az a Marx, akit tanulmányaikban és könyvekben bemutatnak, inkább hasonlított Hegelhez és Kierkegaardhoz, mint a harcoss, reális humanizmus atyjához. E ferde Marx-interpretációk bírálata azonban nem jelenthet globális elutasítást. Nem ad viszszamenőleg sem ideológiai menlevelet azoknak, akik nem csupán megbélyegző címkékkel illették e munkák szerzőit, hanem „leleplezéseikből” újabb érveket kovácsoltak a marxi humanizmus további mellőzésére. (A *Kéziratok* kimaradt Marx és Engels műveinek legutóbbi, Moszkvában sajtó alá rendezett kiadásából is.)

Felfogásunk a fiatal Marxról lényeges vonatkozásokban ellentétes például Erich Thier nézeteivel. Kétségtelen azonban, hogy *Das Menschenbild des jungen Marx* (Göttingen, 1957) című könyvében a német filozófus találoan méltatja a reális humanizmus időszerűségét az elidegenedés modern világában (i. m. 3—5). Nem osztjuk Erich Fromm véleményét a marxi ateizmus és Eckhardt mester miszticizmusa, valamint a zen-buddhizmus közötti szoros kapcsolatokról. Ez viszont nem akadályozhat meg bennün-

ket abban, hogy elfogadjuk tételét az ifjúkori művekkel kapcsolatos álláspontok kritérium-jellegéről. És vajon ne adjunk igazat Frommnak a tekintetben, hogy Marx filozófiájából szenvedélyes tiltakozás csap ki az elidegenedés ellen? (Erich Fromm: *Das Menschenbild bei Marx*. Frankfurt am Main, 1963).

Ma már, éppen a vitákból leszűrűt tanulságok alapján, az egyoldalú megközelítések kritikai szintézisében látjuk az ifjúkori írások helyét és jelentőségét. Tudjuk, hogy sok tekintetben ki nem forrott alkotásokról van szó. Valóban magukon viselik a még fel nem számolt hegeli és feuerbach-i hatás jegyeit. Mindez azonban nem igazolja a Marx eszmei fejlődését két, egymástól gyökeresen különböző szakaszra bontó revizionista-dogmatikus „egységfront” tételeit. A szigorúan tudományos jellegű szövegértelmezés is bizonyítja, hogy Marx életműve megbonthatatlan egységet alkot. Vitatkozni lehet esetleg továbbra is a mű immanens fejlődését tagoló szakaszokról, de vitathatatlan, hogy e szakaszok között a határvonalak nem merevek. A szerves egységen belül viszont az emberköz-pontú, humanista szemléletű ifjúkori írások teszik lehetővé a klasszikusok gondolatvilágának lényegi megközelítését, társadalmi-politikai törekvések korszerű folytatását.

*

A marxista filozófiai antropológia létjogosultsága, helye és szerepe körül zajló vita, de még inkább az embert bölcséleti szempontból tanulmányozó kutatások örvendetes fellendülése is bizonyítja az ifjúkori írások termékenyítő funkcióját. Ez az ösztönzés olyan történelmi szituációban érvényesül, amelyben számos tárgyi és alanyi tényező sürgeti ennek az elhanyagolt, ám a mai ember számára létfontosságú problémakörnek a felkarolását. A természetről, a társadalomról, sőt magáról az emberről szóló tudományos ismeretek gyarapodása ugyanis nem nyújtott kielégítő választ az élet értelmét, az egyén szabadságát, felelősségét, magányát, szenvedéseit és halálát érintő kérdésekre. Kortársaink azonban szenvedélyesen keresnek megoldásokat konfliktusaikra. Útmutatásra van szükségük, hogyan éljenek, hogyan rendezzék viszonyukat a közösséghez, embertársaikhoz. Évtizedek során marxista filozófusok közül alig akadt vállalkozó, aki e társadalmi rendelkeznek eleget tegyen. Figyelmüket más témák kötötték le, vagy úgy vélték — világnézetünk skolasztikus beszűkítésének idején —, hogy a munkásmozgalom és a szocializmus szempontjából mindez nem képvisel feladatot. Sokan — neopozitivisták hatására — álproblémáknak minősítették e kérdéseket. Közben, a polgári, nem marxista gondolkodók valóságos antropológiai dömpinget indítottak el, és azzal vádolták a marxizmust, hogy ha nincs antropológiája, e hiány nem véletlen jelenség, mert érdeklődési köréből kiesik az ember, az egyén, a személyiség. Hangzottak el ajánlatok is: egészítsék ki a marxizmust egzisztencializmussal vagy freudizmussal.

A marxizmusnak valóban nem volt kidolgozott, korszerű igényeknek megfelelő bölcséleti antropológiája, mint ahogyan nem rendelkezett ilyen követelményeket kielégítő etikával, szociológiával, történelemfilozófiával, társadalomlélektannal vagy értékelmélettel sem. E kutatási ágakat — annak idején — éppen úgy a „burzsoá áltudomány” kategóriájába utalták, mint a kibernetikát vagy a genetikát.

Ha nincs is még kezünkben egy rendszerezett marxista bölceleti antropológia, elméleti alapjai több mint egy évszázada megvannak. Marx humanizmusára, emberközpontú szemléletére, az ember lényegéről, társadalmi jellegéről, az elidegenedésről vallott nézeteire gondolunk. Ezt az antropológiai alapvetést — más humanista irányzatokkal vitában — Marx egy olyan átmeneti, válságoktól terhes korban körvonalazta, amelyben az emberek éppúgy kiutat kerestek, mint ma.

Marx antropológiája egyrészt továbbfolytatja e kutatási terület legjobb hagyományait, másrészt új is kezdődik vele. A fordulatot főleg a spekulatív antropológiákkal történt szakítása jelzi.

Marx értékelte például Feuerbach antropológiáját, amely a természethez tartozó, hús-vér embert tekintette a filozófia kiindulópontjának. Közismert, milyen hatással volt rá ez az isten-központú antropológiáktól elforduló, anyagelvű és homocentrikus szemlélet. Nem kevésbé ismert az a tény sem, hogy Marx több vonatkozásban bírálta Feuerbachot. Kifogásolta emberfilozófiájának naturalizmusát, elvont, történelmietlen jellegét. Szemére vetette Feuerbachnak, hogy nem ismerte fel az ember társadalmi meghatározottságát, bírálta emberét, aki csak szemléli a világot, ahelyett, hogy tevőlegesen alakítaná. Marx antropológiájának újszerűsége viszont éppen abban nyilvánul meg, hogy nála az ember önmagát, a világot szüntelenül változtató, természeti-társadalmi lényként lép fel. Ez az antropológiai felfogás elvezette Marxt a szociológiához, a politikai gazdaságtanhoz — a tudományos szocializmushoz.

A klasszikus örökség értékesítésének módja alkotta napjaink antropológiai vitájának egyik sarkalatos témáját. Szükség van-e marxista filozófiai embertanra? Mi legyen a viszony a történelmi materializmus és a bölceleti embertan között? Önálló tudományágként fejlesztendő-e ez az antropológia?

A válaszok e kérdésre különbözőek. Eltekintve a bölceleti antropológia létjogosultságát kategorikusan tagadóaktól (képviselőik kisebbségben maradtak), egyesek úgy vélik, hogy a történelmi materializmus részben már feleletet is adott a filozófiai antropológia számos problémájára, a még nyitottak pedig szintén a hagyományos keretek között nyerhetik el tudományos megoldásukat. Ez az érvelés (szemérmesen maradi) lényegében azonos az önálló marxista szociológia szükségességét is kétségbe vonó nézetekkel. A tudomány történetének tanulságai viszont arra intenek, hogy a szakosodás a megismerés haladását ösztönző folyamat. Olyan törvényszerűség, amely érvényes a marxista filozófia esetében is. Számos szaktudomány tapasztalatai ugyancsak azt igazolják, hogy az új vagy új módon tárgyalt problémák rendszerint önálló szakkutatást igényelnek. Az új keretek biztosítják tanulmányozásuk optimális feltételeit. Miért fosztanak meg e kedvező lehetőségektől éppen az emberi élet kulcsproblémáival foglalkozó bölceleti antropológiát? A független státusz természetesen feltételezi, sőt megköveteli, hogy emberfilozófiánk művelői kutatásaik során a történelmi materializmus általános elméleti és módszertani elveiből merítsenek. További vitára adhat alkalmat a bölceleti antropológia és az etika, valamint a többi társadalommal és emberrel foglalkozó diszciplínák viszonyának tisztázása. Jellegzetes határtudományról van ugyanis szó, amely nem mondhat le a rokon tudományágak eredményeiről, közreműködéséről. Eszmecsere folyik az új tudomány elnevezéséről

is. Adam Schaff például „az ember filozófiája“ terminust választja (Adam Schaff: *Marx oder Sartre?* Frankfurt am Main, 1966. 96), tekintettel a filozófiai antropológia idealista múltjára és polgári művelőire. Mások (J. Bódnár, C. I. Gulian) meg akarják tartani a hagyományos elnevezést.

Az ilyen és hasonló nézeteltéréseknek nincs döntő jelentőségük.* Lényeges viszont, hogy a fiatal tudomány képviselői komoly eredményeket mutassanak fel a komplex emberkép kialakításában, a tőlük várt válaszok megfogalmazásában. Csak a tényleges teljesítmény hallgathatja el a tamaskodókat.

Ez a teljesítmény máris jelentős. Az embert a bölcsélet szemszögéből elemző írások mennyiségi és minőségi fejlődése éppúgy meggyőzően példázza a marxizmus életerejét, mint a szociológia, a társadalomlélektan, az értékelmélet, a politológia örvendetes fellendülése. Adam Schaff, Marek Fritzhand, Karel Kosík, Milan Mahovec, Rudi Supek, Márkus György és mások e témába vágó írással kétségtelenül hozzájárultak világnézetünk vonzóerejének gyarapodásához. A filozófiai antropológia előretörése nem csupán az elmélet vonatkozásában jelzi a marxista gondolkodás reneszánszát. E munkásság nélkülözhetetlen tényezője a szocializmus ellentmondásainak megoldására, az új társadalom további humanizálására irányuló törekvéseknek.

*

A marxizmus múltja és jelene a jövő perspektívájában valóságalkító erővé válik. A mai marxizmus azonos is, nem is a tegnapival. De milyen lesz, milyen legyen a jövő marxizmusa? Történelmi múlt és időszzerű, jövőbeni feladatok sajátosan feltételezik egymást. A marxizmus történetének értékelése befolyásolhatja nem csupán korszerűsítésének, hanem holnapi fejlődésének is az irányát. Persze, ezt az irányt döntő mértékben a reális társadalmi erők mozgása, a tudományos-műszaki forradalom alakulása szabja meg. Sartre mondotta ezzel kapcsolatban: „a marxizmus... ezentúl is korunk filozófiája marad tehát, nem lehet túljutnunk rajta, mert még nem jutottunk túl azokon a körülményeken, amelyek létrehozták. Gondolataink — akármilyenek is — csak ezen a talajon alakulhatnak ki: ha nem maradnak a marxizmus keretében, szétfoszlanak a semmiben, vagy visszafelé haladnak.“

A marxizmus termékeny jövőjének biztosítéka alkotó, nyitott, kritikai jellegében, abban a képességében rejlik, hogy a világ megváltoztatásának sodrában önmaga is változik. Képes a valóság új tényeinek és tendenciáinak, a megismerés új eredményeinek általánosítására. Életerejének forrása az a bensőséges kapcsolat a gyakorlattal, amely kialakulása óta — minden átmeneti megtorpanás ellenére — fejlődésének mozgatója volt. Ezért hisszük, hogy a prométheuszi mozzanat továbbra is alkotó eleme marad.

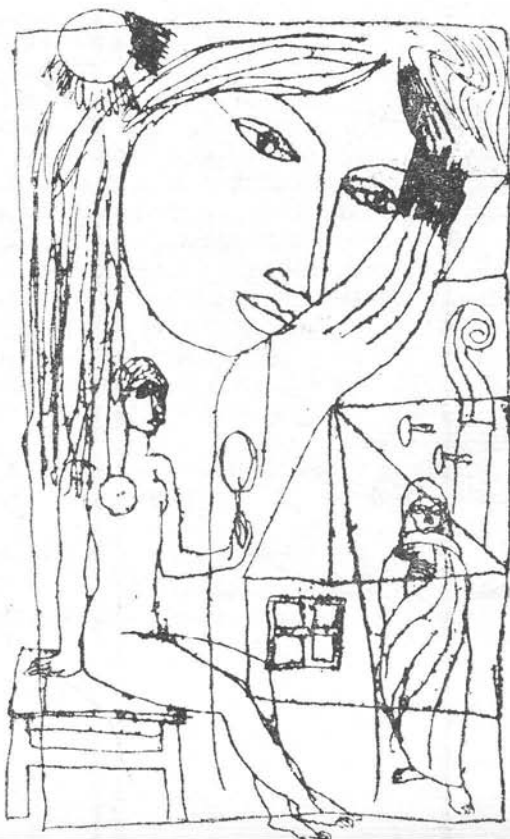
Felléptek azonban gondolkodók, akik éppen Marx prométheizmusát teszik felelőssé az eszmény és valóság között mutatkozó szakadá-

* Karel Kosík terminológiai kifogásai meggondolkoztató tartalmi fenntartásokat fejeznek ki a bölcséleti antropológiával kapcsolatban. (Karel Kosík: *A konkrét dialektikája*. Budapest, 1962. 194—201.) A jeles cseh filozófus érvei nem sorolhatók a dogmatizmus kategóriájába, e keretek között azonban nem térhetünk ki értelmezésükre.

sért. Heinrich Weinstock szerint a prométheuszi irányzat fordította el Marxot Platón feltételes, az embert a maga bonyolultságában látó humanizmusától a felé az abszolút humanizmus felé, amely túlértékeli az értelem erejét, szemet huny az emberben működő irracionális erők fölött, és idillizmusba torkoll (Heinrich Weinstock: *Die Tragödie des Humanismus*. Heidelberg, 4. kiadás, 1960. 286—300). Ez a bírálóat valójában csak az apologetikává torzított, a prométheizmus lényegétől eltérő felfogásokat érinti. Marx reális humanizmusa viszont összeegyeztethetetlen mind az ellentmondások tagadásával, mind az apologetikával. Marx Prométheuszának nem kell önmagát láncba vernie; megóvja ettől kritizmus, tisztelete a tények, a gyakorlat követelményei iránt. Ne féltsük ezt a Prométheuszt attól sem, hogy — a termelés és a haladás bajnokaként — szembekerül azzal az Orpheusszal, aki Herbert Marcuse értelmében a nyugalmat, a békét, a paradicsomi állapotokat képviseli (Herbert Marcuse: *Triebstruktur und Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 1965. 160, 163). Noha az ellentmondás lehetősége kétségtelenül adott, meggyőződésünk, hogy éppen a prométheizmus jegyében fogant szocialista humanizmus következetes alkalmazása védheti meg társadalmunkat a technokratizmus, a bürokratizmus veszélyétől. Jól látja Ernst Fischer, hogy a prométheuszi és az orpheuszi elv nem antagonisztikus egymással (i. m. 22). A marxi „igazi ember“ nem azonos a homo economicusszal, a szocialista jövő embere nem a homo aestheticus ellenlábasa.

Mindazok, akik Marx „totális emberét“ tekintik eszményképüknek, Ernst Blochkal együtt vallják, hogy a regnum humanum védnöke és jelképe változatlanul a fényhozó titán marad (Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main, 1959. 1240). Várakozásukat nem csupán a remény táplálja; a prométheizmus cselekvésre kötelez.

Ambrus Imre
rajza

FURDEK MÁTYÁS Terv és értéktörvény

Országunk gazdasági mechanizmusában az árutermelés kategóriái — áru, érték, pénz, ár, piac, hitel, kamat, értéktörvény — a Román Kommunista Párt 1967. októberi plenáris ülése óta egyre inkább előtérbe nyomulnak, s az eddiginél jóval nagyobb jelentőségre tesznek szert.

Felmerül a kérdés, mi ennek a magyarázata? Hiszen a gazdasági szakirodalomban még nem is olyan régen a tervet és az értéktörvényt csak kibékíthetetlen ellentmondásukban tudták felfogni. Ha tervgazdaság van, nincs szükség értéktörvényre, mivel mind a nemzetgazdaság tervszerűsítésének, mind pedig az értéktörvénynek azonos szerepük van: szabályozni a társadalom rendelkezésére álló idő elosztását a különböző termelési ágak között. Márpedig, ha mindkettőnek ugyanaz a szerepe, akkor mire való a kettő együtt? Ahol létrejönnek azok a társadalomgazdasági feltételek, hogy a társadalmi munkát tudatosan, tervszerűen osszák el, ott nem marad hely az értéktörvény számára, mivel ez ugyanazt tenné, de spontánul és anarchikusan. A kettő tehát kölcsönösen kizárja egymást. Ez igazán logikus, nemde? A válasz eddig határozott igen volt. Ma már a válasz nem ennyire egyértelmű. Miért kell körültekintőbben megfogalmazni?

Kezdjük talán a kiindulópontnál. Mikor, milyen feltételek között tölti be az értéktörvény a spontán szabályozó szerepét, és mikor, milyen körülmény között lehet és kell tudatosan szabályozni a gazdasági-társadalmi folyamatokat?

Marx és Engels a tervszerűsítésről

Marx és Engels a tervszerűsítésről mindig csak mint a kapitalizmus ellentétéről tesz említést, de csak általánosan. Szerintük a társadalom rendelkezésére álló időt tudatosan, tervszerűen kell elosztani a különböző tevékenységi területek között. A munkát természetes mértékegységekben, időben osztják el, vagyis közvetlenül, és nem közvetett formában a csere útján, nem értékben fejezik ki. Marxék értelmezésében a szocializmusban a kérdés nem úgy fog felmerülni, hogy ez a termék ennyit meg ennyit ér, hanem a társadalom az illető termék előállítására ennyi meg ennyi *munkaidőt fordított*. Ezért a szocializmusban nincs szükség arra, hogy a termék előállítására felhasznált időt viszonylagosan, értékben fejezzük ki. Ennek megfelelően a termékek használati értéke, hasznossága kerül előtérbe, a természetes mértékegységekben történő nyilvántartás. De ebben az esetben a termék nem válik áruvá, mivel nem a csere, a piac, az adásvétel útján jut el a fogyasztóhoz. Ha nincs áru, nincs érték, nincs értéktörvény sem. Ezért Marx és Engels a szocializmus körülményei között nem beszél értéktörvényről, hanem csak munkamegosztásról, ahol ez közvetlenül történik és nem közvetve a piac közvetítésével, az érteken keresztül.

Történelmileg a kérdés először a világ első szocialista országában, a Szovjetunióban merült fel, közvetlenül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után. Lenin is kezdetben a szocializmust mint nem árutermelő társadalmat fogta fel. Ennek megfelelően a gazdaságpolitika célja az volt, hogy megbénítsa az áruforgalmat. Ezt a nemzetközi tőke intervenciója, a polgárháború, a hadi kommunizmus siettette is. Az intervenciók kiűzése után új gazdasági politikájában Lenin már számol az árutermeléssel, de csak mint átmeneti nehézséggel. A város és falu, az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának átmeneti formáját látta az árutermelésben (árutermelésre szükség van, mivel a mezőgazdaság kisárutermelésen nyugszik). Később már a szocialista szektorra is kiterjesztette az önálló gazdasági ügyvitelről szóló tézisében.

Az 1920-as években lezajlott vitákban az árutermelés, érték és értéktörvény létezését a magánszektor maradványából vezették le. Az akkori nézetek szerint az árutermelés és a pénz a tervgazdasággal szemben az ösztönösséget képviselte; az áru és a pénz a szocializmusban idegen test, a fejlődés előbb-utóbb szükségszerűen kiküszöböli.

De az árutermelés és az érték a magánszektor fölszámolása után sem tűnt el. Először csupán a fogyasztási cikkek terjedt ki, később a termelőeszközökre is.

Amikor hazánk munkásosztálya a Román Kommunista Párt vezetésével magához ragadta a politikai, majd a gazdasági hatalmat, már általánosan elfogadott nézet volt, hogy a szocializmusban is van árutermelés, ár, érték, értéktörvény, piac. Felmerült azonban a kérdés, hol a helye ezeknek a kategóriáknak, milyen viszony áll fenn az utóbbiak és a tervgazdálkodás között?

Az általánosan elfogadott nézet szerint az árutermelés és az érték nem változtatja meg az állami tervezés *lényegét*, hanem csupán megvalósulási módját. Mivel a főbb termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, a társadalom rendelkezésére álló időt tervszerűen és tudatosan lehet és kell is elosztani. Az egész nemzetgazdaságot átfogó terv révén tudatosan megvalósul az, ami a magántulajdonon alapuló árutermelésben spontánul, anarchikusan megy végbe. A terv ugyanis átveszi a piaci mechanizmus összes funkcióit. Az árutermelés léte a marxi elképzeléseket csak annyiban módosítja, hogy terveinkben a társadalmi időt kettős formában fejezzük ki: közvetlenül és közvetve is, természetes és értékformában is. Terveinkben a mennyiségi, természetes mértékegységekben kifejezett mutatókat (tonna, liter, méter) értékmutatókkal egészítjük ki, mint például az össztermelés volumene és értéke, a termék mennyisége és önköltségi ára, a választék és eladási ára.

Árutermelés, érték és értéktörvény van ugyan, de mivel az áruforgalom döntő hányada a szervezett piac csatornáin bonyolódik le (szocialista kereskedelem), az áruforgalom, a piac is tervszerűsíthető. Ismerve a lakosság várható vásárlóerejét a tervekben előre tudatosan meghatározható a forgalomba kerülő áruk mennyisége, választéka, ára. A tervszerű árutermelésben és a tervszerűsített piacon az áruk ára nem spontánul alakul ki a kereslet és kínálat arányában, az áru ára nem ingadozik értéke körül, hanem az árakat az állam állapítja meg. Értéktörvény

van ugyan, de ezt a szocialista állam tudatosan felhasználja. Ezt főleg abban látták, hogy az állam az áruk árának megállapításakor tudatosan érték alatt vagy érték felett állapítja meg az árakat. Bár az így megállapított árak esetenként nem estek egybe az áruk értékével, de az összárak ára egyenlő volt az összárak értékével. Esetenként nem érvényesült az egyenértékűség elve — egyenlő értékek cseréje —, s nemzetgazdasági szinten a cserearányoknak ez a hiánya már eltűnt, mivel az áreltérések kölcsönösen kiegyenlítették egymást.

Ebben a felfogásban az érték, ár, piac többnyire technikai segéd-eszközzé, inkább adminisztratív, mint gazdasági kategóriává alakult át.

Az értéktörvény mégis hallat magáról

Kétségtelen, hogy a társadalom rendelkezésére álló munkaidő tervszerű, tudatos elosztása, a gazdasági egységeknek egy mindent átfogó, egységes tervbe való beillesztése, a társadalom anyagi és pénzügyi erőforrásainak összpontosítása hazánk gazdasági életében jelentős előrelépést eredményezett. Az ország termelőerői gyors ütemben és sokoldalúan fejlődnek. Az ország ipari termelése körülbelül 11-szerese az 1938-as színvonalnak. Nem sok ország büszkélkedhet hasonlóval. A mezőgazdaság, szállítás, kereskedelem és távközlés is a korszerűsítés útjára lépett. Az életszínvonal növekvő tendenciát mutat.

Ennek ellenére a fejlődés, a gyors előrehaladás közben nem kívánatos jelenségek léptek fel. A termelésben megjelentek „a tervszerű veszteséggel” dolgozó vállalatok számai, anyagpazarlás, a társadalmi munkaidő elfecsérlése, nem minden esetben megfelelő választék és minőség volt tapasztalható. Egyes termékek a „hiánycikkek”, mások pedig a „nehezen eladható” áruk lajstromára kerültek. Mivel az egyes termékek (például gépek, nyersanyagok) esetében az ármegállapító bizottság — az említett elméleti alap értelmében — az árat értéken alul rögzítette, az eladás során a termelőeszközöket gyártó egységeknek gyakran még a termék előállítására fordított költségeket sem térítették meg a vevők (szocialista vállalatok). Ezek az ipari egységek azután mint tervszerűsített veszteséggel dolgozó vállalatok szerepeltek, hiszen veszteségük sokszor nem rossz gazdálkodásukból, hanem az alacsonyan megállapított kötelező eladási árból származott.

Ami gyakorlat miatt, hogy a vállalatok terven felül realizált jövedelmének nagy részét be kellett fizetni az államkasszába, sok ipari egység nem törekedett a rendelkezésére álló idő ésszerű kihasználására, s olyan termelési tervet „harcolt ki” magának, melyet különösebb erőfeszítések nélkül teljesíteni lehetett. Ez laza munkanormákhoz vezetett, rejtett időtartalékok kialakítását tette lehetővé.

Mivel nem a vállalat foglalkozott az áruk értékesítésével, hanem átadta a kereskedelemnek, a vállalatot nem túlságosan érdekelte, hogy mi az, amit jól és könnyen, és mi az, amit nehezen vagy sehogy nem lehet eladni. Az ő feladata a tervben szereplő mennyiségek legyártása volt. A kezdeti szakaszban a piac elsősorban az „eladók piaca” volt, a választék és minőség nem sokat nyomott a latban. De amilyen mértékben az árubőség kezdett kialakulni, a jövedelmek jelentősen emelkedtek, a piac is kezdett lassacskán a „vevők piacává” átalakulni. Megnőttek a

választékkal és a minőséggel szemben a követelmények, ami a kereskedelemnek nem kis gondot okozott.

Noha e hiányosságok messze elmaradnak az eredmények mögött, meglévő tartalékainknak a gazdasági vérkeringésbe való bevonása, egész gazdasági életünk hatékonyságának emelése a figyelmet ezekre a kérdésekre irányította. Pártunk 1966. december 21—23-i plenáris ülése mélyrehatóan elemezte ezeket a hibákat és megszüntetésükre sokoldalú, átfogó és hatékony intézkedések egész sorát irányozta elő. Az 1967-es decemberi Országos Konferencián — miután széles körű vitára bocsátották az 1967. októberi plenáris ülés irányelv-tervezetét — nagy jelentőségű határozatokat fogadtak el. Ahhoz, hogy kellőképpen értékelhessük e határozatok súlyát, vizsgáljuk meg, milyen okok idézték elő ezeket az imént említett nem kívánatos jelenségeket, amelyek, bár nem akadályozhatták meg a felfelé ívelő fejlődést, de mindenesetre lassították. Megszüntetésük a fejlődés meggyorsítása végett időszerű és fontos feladat. De hogyan történjék?

E jelenségek felderítésében a kiindulópont változatlanul a terv vagy értéktörvény. Két variáns kínálkozik. Terveink — noha jelentős eredmények elérését tették lehetővé — nem tökéletesek. Ezért az egyik variáns a hibák kiküszöbölését a tervszerűsítés, a nemzetgazdaság vezetésének és irányításának megjavításában látja. A másik variáns ugyancsak a terv és értéktörvény összefüggéséből indul ki: mivel a szocializmus gazdasági törvényeinek jelenlegi ismeretében és a meglévő technikai eszközökkel nem tudjuk kellő pontossággal előre jelezni és beütemezni a tendenciákat, lazítani kell a terven, engedjünk teret a piaci mechanizmusnak, más szóval engedjünk teret az értéktörvény mechanizmusának.

A Román Kommunista Párt az 1967. októberi plenárisán elfogadott irányelv-tervezete és a decemberi Országos Pártkonferencia ebben a vonatkozásban félre nem érthető választ adott. A párt szilárdan és elkötelezetten kitart az egész nemzetgazdaság tervszerű irányítása és vezetése mellett, s határozottan elutasította mindazokat a spontaneitás és anarchia irányában ható törekvéseket, melyek ki akarják vonni a nemzetgazdaság egyik vagy másik ágát, a gazdasági és társadalmi élet egyik vagy másik területét a terv hatásköréből. Pártunk a tervszerűsítés fontosságát, szükségességét emeli ki, s elveti a piaci mechanizmus irányában tett engedményeket. De ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a nem kívánatos jelenségek kiküszöböléséért az eddiginél nagyobb mértékben fel kell használni az árutermelésre jellemző kategóriákat, így az értéktörvényt is. Vagyis terv *vagy* értéktörvény helyett terv és értéktörvény.

Nemzetgazdasági arányok és értéktörvény

A kérdés ilyen felvetése szükségessé teszi, hogy a szocializmus gazdasági törvényeiről és gazdasági kategóriáiról az eddiginél pontosabb képünk legyen.

Maradjunk csak a nemzetgazdaság tervszerűsítése és az értéktörvény problémájánál. Az eddig általánossá vált nézet szerint — tanúskodnak erről a régebbi évfjártatú tankönyvek és tanulmányok — a nemzetgazdaság tervszerűsítését az értéktörvény ellentétéként fogták fel,

mint olyant, amely az utóbbi helyébe lép. Am — mint a szocializmus építésének gyakorlata is igazolta — a nemzetgazdaság tervszerűsítésének törvénye nem egyszerűen az értéktörvény ellenlábasa, hanem több annál. A nemzetgazdasági terv kidolgozásakor ugyanis nemcsak a tervszerűsítés törvényéből indulunk ki, hanem az összes objektív gazdasági törvényeket szem előtt tartjuk. Ez ma már kezd „természetesnek“ tűnni, annál is inkább, mivel már a tőkés árutermelésben is a társadalom rendelkezésére álló idő elosztását nemcsak az értéktörvény, hanem a tőkés gazdaságban ható többi gazdasági törvény is meghatározza. Márpedig, ha a nemzetgazdasági arányokat, a társadalom idő- és anyagi erőforrásait a szocializmusban ható összes gazdasági törvények figyelembevételével dolgozzák ki, akkor az értéktörvényt is — mint az árutermelés objektív törvényét — tekintetbe kell venni. Ezért a tervszerűsítés nem zárja ki, ellenkezőleg, feltételezi az értéktörvényt.

A nemzetgazdaság ugyanis nem egyszerűen a gazdasági tevékenységek számtani összege, hanem olyan összetett rendszer, amely a vállalatok között kölcsönös kapcsolatokat, áruviszonyt tételez fel. Minthogy e kapcsolatoknak áru-jellegük van, elvi alapjuk csak a megtérítés, az egyenértékűség lehet. Sem a vállalatok, sem a társadalom számára nem közömbös az, hogy az áruk előállítására fordított munka megtérül-e vagy sem. Hiszen a szocializmusnak sem érdeke, hogy olyan árut termeljen, amely senkinek sem kell. Márpedig, ha az illető termék nem elégíti ki a társadalmi szükségleteket, akkor nem is veszik meg, s az áru értéke (az előállítására fordított társadalmilag szükséges idő) sem térül meg. Az illető termék — amely egyelőre csak potenciálisan áru — a valóságban nem válik azzá, mivel nem vásárolják meg, vagyis nem a csere útján jut el a fogyasztóhoz.

Az egész nemzetgazdaság hatékonyabbá tétele — mint mondtuk — az árutermelés kategóriáinak az eddiginél fokozottabb méretű felhasználását igényli. De vajon mit jelent az értéktörvény fokozottabb felhasználása? Ha a jövedelmezőség kerül előtérbe, vajon nem az értéktörvény határozza meg a szocializmusban is az arányokat, a társadalmi munka elosztását? Hiszen ezek szerint az állam beruházásait oda fogja összpontosítani, ahol a termelés jövedelmező, ahol pedig nem az, eltekint a beruházástól. Más szóval a beruházások indokoltságának kritériuma az értéktörvény? Látszólag igen, a valóságban nem.

Az értéktörvény azért nem válhat a beruházások fő iránytűjévé, mivel egymaga keveset mond. A spontán ármechanizmus csak annyit mutat meg, hogy ha a kereslet nagyobb, mint a kínálat, az áru ára értéke fölé emelkedik, ellenkező esetben érték alá esik. Az ármechanizmusból tehát csak az olvasható ki, hogy a társadalom rendelkezésére álló idő nem ésszerűen osztották el: egy bizonyos termékből kevesebbet, másiktól pedig a kelletténél többet állítottak elő. De hogy mennyivel kevesebbet vagy többet, azt már nem mutatja meg. Csak az elégtelenségre vagy többletre hívja fel a figyelmet, de azt kvantifikálni nem képes.

A szocialista tervezésben az értéktörvény nem határozza meg a beruházások volumenét ugyan — mivel ezt a szocializmus gazdasági törvényeiből kiindulva a párt és a kormány az össznemzetgazdasági érdekek figyelembevételével határozza meg —, de távolról befolyásolja annyiban, hogy a mai döntés (beruházás) megfelel-e majd a várható ke-

reslet alakulásának, szerkezetének. Nem abból indulunk ki tehát, hogy ez vagy az a termék pillanatnyilag jövedelmező-e vagy sem. De számolni kell azzal, hogy a beruházás eredményeképpen gépet vagy fogyasztási cikket fogunk előállítani, amely előbb-utóbb kikerül a piacra, áruvá válik, el kell adni, igazolnia kell, hogy társadalmi szükségleteket elégít ki. Ezért amikor a beruházások tekintetében döntünk, meg kell vizsgálni, milyen tendenciák tapasztalhatók a fogyasztás alakulásában (mind a termelőszekők, mind a fogyasztási cikkek esetében). Milyen termékek iránt nő a kereslet, milyen választékok iránt van lankadatlan érdeklődés, mi az, ami már idejét múlt, nem érdekli a vevőt, legyen az egyszerű fogyasztó vagy szocialista vállalat. A várható tendenciák felbecsülésekor számolnunk kell a világpiacon uralkodó tendenciákkal is. Körültekintéssel kell tehát eljárjunk, mert ha például beruházási tervünkben szerepel egy olyan szerszámgyár létesítése, amely kézi vezérlésű szerszámgépeket állít elő, mire ipari tételekben kezd a belföldi és külföldi piacra gyártani, előfordulhat, hogy mindenki a programvezérlésű szerszámgépeket keresi.

Mindez azt jelenti, hogy a beruházásokat nem szabad elsődlegesen alávetni a cserearányoknak — az értéktörvénynek —, de nem szabad ettől végsősoron elvonatkoztatni sem (mint ahogy ez eddig nemegyszer megtörtént). A beruházási politika célja az arányok betartása, esetenként kiigazításuk, a nemzetgazdaság távlati fejlesztésének biztosítása. Emellett azonban rendeltetése az is, hogy az egyenlőtlen csere okait menet közben felszámolja.

Ha a beruházásoknál a vezérfonal az értéktörvény volna, a végcél elérését — az ország termelőerőinek gyors és sokoldalú kifejlesztését — csak hosszú, költséges kerülő úton valósíthatnók meg. Ezért a tervezés feladata nem a *piac mintájára tervezni*, hanem olyan arányokat létrehozni, amelyek a piaci mechanizmus hatására soha vagy csak igen nagy vargabetűvel alakulhattak volna ki. (Gondoljunk például csak a nehézipar kibontakozására). Viszont, ha az értéktörvény kritériumai nem elegendők a beruházások elosztásának meghatározására, ez nem jelentheti az értéktörvényről való lemondást. Nem jelentheti, hogy olyan döntéseket hozzunk, amelyek távlatilag is ellentmondanak az értéktörvénynek, de olyan beruházásokat sem eszközölhetünk, amelyek csak a törvénynek felelnek meg. A helyes beruházási politika lényege tehát arányosság, a gazdasági egyensúly biztosítása — a távlati célok megsértése nélkül.

A párt gazdaságpolitikai koncepciója szerint olyan gazdasági mechanizmusra van szükségünk, amely *tülsépi* az értéktörvény szabta követelményeket — vagyis számol a politikai, társadalmi tényezőkkel is —, de egyben lehetővé teszi az értéktörvény felhasználását is, hatásának mértékében. Gazdasági mechanizmusunkban tehát a jövedelmezőség nem végső cél, hanem továbbra is csak eszköz marad, az eddiginél hatékonyabb eszköz.

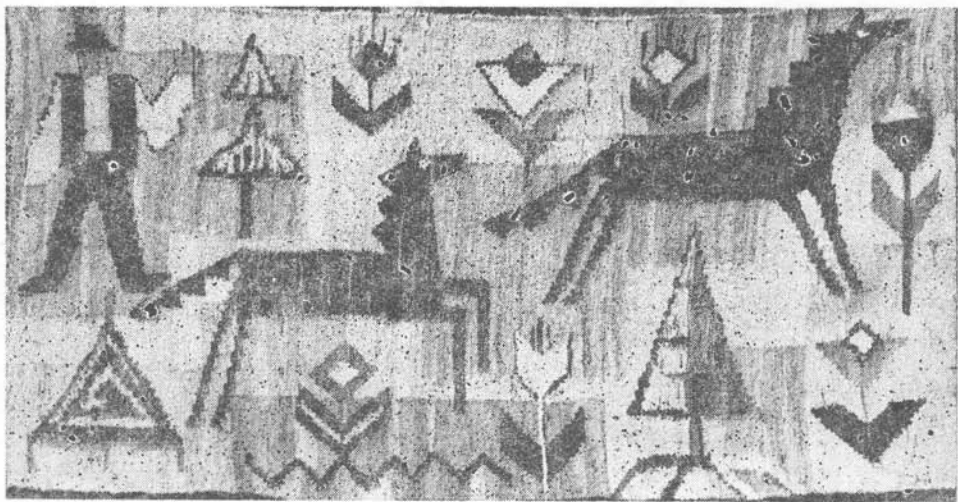
A nemzetgazdaság vezetésére és irányítására vonatkozó parthatározatoknak megfelelően a vezetést közelebb kell hozni a termeléshez, a vállalatokat közelebb kell hozni a piachoz. Ipari egységeinknek számolniuk kell a piac realitásaival. Ezért a tervezés új, tökéletesített rendszere lehetővé teszi majd, hogy a terv gazdasági-társadalmi életünk

pontosabb, érzékenyebb, hajlékonyabb és hatékonyabb szabályozója legyen. Ily módon adminisztratív centralizáció helyett gazdasági centralizáció valósul meg, adminisztratív viszonyok helyett gazdasági viszonyok alakulnak ki.

A pontosabb tervezés elmélyültebb és sokoldalúbb számításokat igényel. Ez a termelés bonyolult és komplex volta miatt ma már csak elektronikus számítógépekkel oldható meg. Ezek beszerzése vagy előállítása és a kezelő személyzet kiképzése időt vesz igénybe. Az érzékenyebb, hajlékonyabb tervezés nagyobb vállalati önállóságot, nagyobb körültekintést, piackutatást tételez fel. A piacon érvényesülő tendenciákban — különösen ma, amikor az igények és a divat gyorsan változnak — nem könnyű kiigazodni. Megfelelő szervezési keret kialakítása szükséges, amely lehetővé teszi, hogy vállalatunk könnyebben és gyorsabban tudjanak reagálni a piacon, a fogyasztásban beálló változásokra. Ez viszont a szakemberek szoros együttműködését igényli. Piackutató közgazdász, pszichológus, szociológus, formatervező, iparművész, matematikus és statisztikus gyümölcsöző együttműködése nem mellőzhető. Ezek közös munkájának rendeltetése a helyes tendenciák felmérése, mivel a szocialista termelés nem kulloghat a piac uszályában. De a piactól eltekinteni sem lehet.

Az érték kategóriák nagyobb arányú felhasználása időt, körültekintést kíván, a már kialakult rutinos munkamódszereket és gondolkodási módot ki kell küszöbölni. Ez nem történhet meg egyik napról a másikra, hanem csak hosszabb átalakulási folyamat eredménye lehet.

Igyekeztünk vázlatosan rámutatni, hogy a szocializmusban az értéktörvény nem a terv ellentéte, hanem eszköze. A feladat a tervgazdaságban az értéktörvény és árutermelés kategóriáinak az eddiginél nagyobb arányú és hatékonyabb felhasználása.

Gazdáné Olosz Ella: Faliszőnyeg

Ahogy részesei vagyunk a tudományos-műszaki forradalomnak, de meg kell őriznünk emberi hatalmunkat a gépek és láncreakciók felett, úgy a mass media is — a modern közlési eszköz — áthidalhat roppant távolságokat, de nem nélkülözheti a legelemibb értelmező jelrendszert: az emberi nyelvet. Ki-ki anyanyelvét, mint fogalomalkotó alapot, s az ikernyelvek minél nagyobb számát tetszés és szükség szerint.

Mindnyájunk mindennap használt legszükségesebb gondolat kifejező s egyben társadalmiasító eszközét, a nyelvet vesszük most bonckés alá: tudatosítjuk — a legújabb nyelvtudományi kutatások segítségével — mesteri fortélyát és művészi finomságát. A Korunk nem merülhet a szakmai részletekbe (vannak kitűnő nyelvészeti lapjaink), de ime, a bölcelet, szociológia, lélektan, történelem, irodalomkutatás mérlegén közkinccsé válhat mindaz, amin nyelvtudósaink fáradoznak

Összeállításunknak különös időszerűséget ad a Bukarestben április folyamán lezajlott nemzetközi nyelvészeti kongresszus, melynek napirendjén a romanisztika legújabb eredményeinek összehasonlítása és a modern kutató-módszereknek a latin nyelvekre való alkalmazása szerepelt. Érett szocializmusunkban kormányügy lett a nyelvészet, s az országos szinthez zárkózunk fel, mikor mi is gonddal élünk vele.

SCHVEIGER PAUL
SZABÓ ZOLTÁN

Hagyomány és újítás a nyelvtudományban

A hosszú évtizedeken át csendes nyelvtudomány az utóbbi időben eseményekben gazdag korszakát éli. A sok újító kezdeményezés soha nem tapasztalt forrongással járt együtt, és egészen pezsgővé, mozgalmassá tette e diszciplína belső életét. Olyannyira, hogy szakemberek számára is nehezzé, szinte lehetetlenné vált az újabb és újabb elméletek és módszerek megértése és elsajátítása.

Az a látszat, mintha egy egészen más tudomány alakult volna ki, olyan, amit a nyelvész éppen úgy nem tud áttekinteni, mint mondjuk a matematikát vagy a kémiát. S ha valamit meg is ért az új kezdeményezésekből, nem mindig tudhatja, hogy mire jók, mi az értékük. Mintha egy nagy és mély, át nem hidalható szakadék keletkezett volna a régebbi felfogások és az újabb próbálkozások között. „Alighanem túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az egyik csoport átlagos képviselője öszintén képtelen a másik csoport tevékenységének bármilyen jelentést tulajdonítani” — állapítja meg André Martinet ismert francia nyelvész.

Emiatt aztán az újat meglehetősen sokféleképpen értelmezik. Értékelése két nem kívánt végletben csúcsosodik ki. Egyesek a régi teljes elvetésével csak az újat tekintik egyedüli járható útnak. Mások viszont fölöslegesnek, sőt ártalmasnak tartanak minden újítást. Úgy vélik, hogy mindez csak valamilyen szükséges rossz, ami olyan gyorsan el is múlik, mint amennyire váratlanul jött. Szerintük a nyelvészeti kutatások célját, elméletét és módszertanát a hagyományos teljesen kimeríti.

Mindkét véglet hibás. A régi és az új nem zárja ki egymást. A társadalmi és technikai fejlődés újabb igényei, a nyelvtudomány fejlődésé-

nek belső követelményei tették szükségessé az újat, és ugyanezek a követelmények félreérthetetlenül jelzik azt is, hogy fel sem merülhet, szó sem lehet a régi, jól bevált elméletek és módszerek elvetéséről.

*Az új nem kiszorítja, hanem kiegészíti
a hagyományost*

Az új a nyelvtudománynak főleg olyan területein jelentkezik, ahol a múltban tulajdonképpen semmi sem volt. A nyelvtudomány fejlődésének utolsó másfél évszázada is ezt igazolja.

A XIX. század elején alakult ki a nyelv fejlődésének a vizsgálata: a *történeti* és az *összehasonlító nyelvészet*. Azóta a történeti szemléletű nyelvvizsgálat elismerésre készítő eredményeket ért el. Segítségével feltárták és fő vonásaiban megrajzolták a nyelvek és nyelvcsaládok egész sorának a történetét.

Ez alatt az idő alatt azonban alig fejlődött a nyelvtudomány másik részlege, a *leíró nyelvészet*. A régmúlt értékes öröksége, az iskolai oktatásból is jól ismert hagyományos nyelvtan továbbra is egyetlen lehetőség maradt. A pangásnak ebben a hosszú korszakában egyedüli újítás a századforduló körül a *nyelvföldrajz* kialakulása volt. A nyelvi rendszer leírása azonban mit sem haladt előre. S jó ideig észre sem vevődött ez a hiány. Egy sokáig kitartó és meglehetősen egyoldalú szemlélet, az *újgrammatikus* iskola felfogása csak a történeti vizsgálatot tekintette egyedüli feladatnak. A nyelvleírást másodlagos feladatként említették, és a legtöbben nem is tartották tudománynak.

A változást maga a nyelvtudomány gyakorlata érlelte ki.

Még a század elején az amerikai nyelvészeket az ottani indián nyelvek vizsgálata olyan feladatok elé állította, amelyek azelőtt és másutt fel sem merültek. Ezeknek az indián nyelveknek nem volt írásbeliségük, nem rögzítődtek írott szövegekben. Vizsgálatuk addig nem ismert nehézségekbe ütközött. Nehéz, szinte lehetetlen volt megállapítani még azt is, hogy egy-egy hosszabb hangsorban mik külön szavak és hangok. Az első próbálkozások után kiderült, hogy a nyelvtudományban nincsenek olyan kritériumok és olyan elemzési eljárások, amelyekkel egy-egy indián nyelvet le lehetne írni. Az új helyzet régi hiányokat és fogyatékoságokat tárt fel. Ki kellett dolgozni olyan elemzési eljárásokat, amelyekkel tagolni, például szavakra és hangokra osztani lehet egy hangsort. Ezekből a törekvésekből fejlődtek ki az amerikai *deskriptív iskola* analízisei.

Később aztán az újabb technika, elsősorban a távközlés, a gépi kivonatkészítés meg a gépi fordítás igényelt új leíró módszereket. A technikai fejlődés tett tehát szükségessé új nyelvleírási szempontokat és elemzési eljárásokat.

De közben maga a nyelvtudomány belső fejlődése, a nyelvelméletek története is kedvezően hatott a leíró vizsgálatokra. Még a század elején Ferdinand de Saussure svájci francia nyelvész egy egészen új, termékeny és korszakos hatású nyelvelméletet dolgozott ki. Ebből a felfogásból most azt emeljük ki, hogy (1) a nyelv rendszer és hogy (2) a rendszerszerűség a nyelvi vizsgálatok számára csakis leírással ragadható meg. Saussure mindkét gondolata szembenállás a korábbi nyelvtudományi irányzatnak, az újgrammatikus iskolának a tételeivel. Az atomisztikus, jelenség-részletekre tördelt kutatással Saussure a rendszerszerűség elvét

állította szembe. A történeti vizsgálat egyoldalúságát meg azzal szüntette meg, hogy hangoztatta a leíró vizsgálatok fontosságát. Sőt ez utóbbit a történetinél előbbvalónak tekintette, minthogy a rendszerszerűséget, a nyelvi elemek közötti összefüggéseket csakis leíró módszer segítségével lehet tanulmányozni (*Cours de linguistique générale*, 1916).

Különben maga a nyelvtörténet is érdekelt a leíró vizsgálatok fejlődésében és tökéletesedésében. Találóaan állapítja meg Leonard Bloomfield amerikai nyelvész, hogy egy nyelvállapot leírása nélkül nem tudhatjuk, hogy tulajdonképpen minek a történetét kutatjuk.

Így kerültek az említett külső és belső okok miatt a leíró vizsgálatok az érdeklődés középpontjába. A nyelvtudománynak ezen a területén történtek tulajdonképpen újítások, itt alakultak ki újabb elméletek és módszerek. Ezért állíthatjuk, hogy az új ott jelentkezett, ahol addig lényegében semmi sem volt. Nincs tehát mit kiszorítania. Az újítások valójában pótlások, kiegészítések, néha meg javítások.

Új elemzési eljárások

Mindenekelőtt megbízható, pontos és következetes elemzési eljárásokra volt szükség. Az eddig kialakult analízisek közül a legfontosabb a *kommutáció* (a nyelvi elemek behelyettesítése), a *disztribúció* (a nyelvi elemek előfordulására, helyzetére épül), a *transzformáció* (a nyelvi elemek átváltoztatása) és a *közvetlen összetevők* módszere (egy nyelvi egységet az őt alkotó két kisebb egységre bontja fel, például a mondatot alanyi és állítmányi részre). Ezeknek az elemzéseknek a segítségével most már a természettudományok egzakt módszereihez hasonlóan vitás kérdéseket lehetett eldönteni, megnyugtatóan rendezni és egyáltalán: tényleges tudományos feladatokat lehetett megoldani velük.

Ezt azért kell így hangsúlyoznunk, mert elemzésen általában a hagyományos grammatikához kapcsolódó eljárást szokás érteni. Azt, ami az iskolákban tanított nyelvtannak a didaktikai értékű begyakorlása, rögzítése: az anyag elsajátításának a módja, a tanult nyelvtani kategóriák felismerésének a technikája. A leíró nyelvészet elemzési eljárásain azonban nem ezt értjük, hanem azokat a fogásokat, amelyekkel tudományos eredményeket lehet elérni. És ilyen elemzések régebb nem voltak.

A kialakult elemzések legjobb foglalatja: a *strukturálisizmus*. Vannak ugyan, akik ennél tágabban értelmezik a strukturálisizmust, és majdnem minden újabb próbálkozást annak neveznek (például Sz. K. Saumjan: *Szstrukturijnaja lingviztika*, 1965). Ezzel a tágítással azonban szinte semmitmondóvá lesz a „strukturálisizmus“ műszó. Inkább azokkal a szakemberekkel lehet egyetérteni, akik szűkebben és az eredeti próbálkozások céljainak és lehetőségeinek megfelelően értelmezik. N. Chomsky amerikai nyelvész úgy véli, hogy a strukturálisista vizsgálat lényege szerint elemzés, és ez a „grammatika-képesség“ szempontjából nem több, mint pusztán megfigyelés. Ami ennél több, a leírás és a magyarázat, felette áll a strukturálisista amerikai deskriptív iskola kutatási lehetőségeinek (*Current Issues in Linguistic Theory*, 1965).

A nyelvreírás újabb lehetőségei

Talán az elemzési eljárásoknál is fontosabbak egy teljes nyelvi rendszernek vagy egy rendszerészlegnek (például a hangállománynak, a:

képzőrendszernek) a leírási lehetőségei. Megértésük azonban nehezebb, mint az elemzéseké. Egy ismeretelméleti kitérőre van szükségünk ahhoz, hogy a nyelvreírás lényegét meg lehessen világítani.

Azzal kell kezdenünk, hogy a nyelvi rendszert nem lehet *közvetlen megfigyeléssel* vizsgálni és leírni. Közvetlenül csak a nyelvi rendszer elemeinek a használatát, a beszédaktust, a beszédtevényt lehet megfigyelni és e megfigyelés alapján leírni. Magát a nyelvi rendszert azonban nem lehet közvetlenül megragadni. Lehetséges persze közvetett tanulmányozása. A legjobban éppen a beszéden át, a beszéd megfigyelésével lehet vizsgálni a nyelvet. Ezzel a közvetett vizsgálattal sokféle leíró nyelvtani feladatot, például az igeragozás és névszóragozás leírását meg lehet oldani, de mégsem elégít ki minden igényt.

Szükséges lehet ugyanis egy más megközelítésű vizsgálat: nem a beszéden át megvalósuló nyelvreírás. Ez a másfajta vizsgálat általában modellek, azaz nyelven kívüli, rendszerint logikai vagy matematikai rendszerek segítségével végezhető el.

A modellálás más tudományokban nagyon régi és jól bevált eljárás. A valóságnak sok területén fordul elő, hogy egy nehezen vagy egyáltalán meg sem közelíthető jelenséget egy más jelenség megvilágításában írják le. Az atom szerkezetét sokáig nem közvetlenül, hanem csak modellekkel lehetett feltárni. Hogy például a mag körül az elektronok nem kör-, hanem ellipszis-alakú pályán keringenek, azt a naprendszer segítségével mint modellel lehetett leírni. S a későbbi tényleges, közvetlen kutatás nagyrészt igazolta a modellálás helyességét.

Maga a jól ismert hagyományos grammatika, legalábbis a központi része (a szófajok, a mondatrészek és főleg a mondatfajták) is modellálás eredménye: a klasszikus formális logikának mint modellnek az alapján készített leírás. Ez a logikai modellálás a maga korában egészen érthető és szükségszerű is volt. Az ógörög kultúrában, a szövegmagyarázatokat nem számítva, az elvonatkoztatás magasabb szintjén a nyelvvel a filozófusok foglalkoztak. Egészen érthető, hogy az addig még sehogy le nem írt nyelvi rendszert a maguk tudományának a megvilágításában szemlélték, a maguk fejlett tudományának, a formális logikának a kategóriáival írták le. És ez az eljárás nagyon is jó volt, hiszen alapja a nyelv és a gondolkodás közismert kapcsolata, a logika és a grammatika párhuzama volt.

Ez a régi értékes örökség, a hagyományos grammatika volt eddig az egyedüli nyelvreírás. Tudnunk kell azonban, hogy ez a nyelvtan nem egyedüli lehetőség, hisz a nyelvi rendszernek csak bizonyos összefüggéseit tartalmazza, a nyelvi rendszer csak egyfajta megvilágításban, egy bizonyos tükör képeként van meg benne. A maga nemében kielégítheti például a nyelvhez társuló formális logikának vagy az iskolai nyelvtanoktatásnak az igényeit. De nem felel meg más természetű követelményeknek. Szükségünk van tehát másfajta igényeket kielégítő és másfajta kritériumokra építő leírásokra is.

Így jöttek létre az olyan új leírások, mint például Y. Bar-Hillel és J. Lambek *kategoriális grammatikája* (a modern lengyel logikai iskola, elsősorban Ajdukiewicz elmélete alapján) vagy N. Chomsky *transzformációs generatív grammatikája* (formális és produktív elmélet: a mondatok alkotásának, „generálásának“ a szabályait keresi).

Fokozott nyomatékkal kell azonban hangsúlyoznunk, hogy egyik nyelvtani leírás sem abszolút értékű, a hagyományos grammatika sem az. Mindegyik leírás csak bizonyos szempontoknak felel meg. De mindegyik jó és nélkülözhetetlen lehet a maga szempontjából.

Különben a nyelvi rendszer és az őt leíró sokféle grammatika kapcsolatában az abszolút és a relatív igazság viszonya nyilvánul meg. Mindegyik grammatika-típus helyesen, de nem teljesen, hanem csak korlátozottan tükrözi a valóságot, a nyelvi rendszert. Csak bizonyos összefüggéseit tudja feltárni. Egyetlenegy grammatikával nem tudunk mindent megismerni egy nyelvi rendszerből. De az is igaz, hogy a sokféle nyelvreírás a nem teljes, de fokozatosan előrehaladó megismerésen át az abszolút igazság felé közelít: a nyelvi rendszeren belüli összefüggések közül egyre többet derítenek fel, egyre többet tudunk meg a nyelvi rendszerről.

Ugyancsak a megismerés kérdéseként vetődik fel még az a mód is, ahogyan a nyelvreírás a matematikai nyelvészettel összefügg. Megnehezíti azonban ennek tisztázását az, hogy eléggé eltérő módon értelmezik a „matematikai nyelvészet” műszót. Mindenekelőtt a matematikai módszereknek, mint például a statisztikának vagy a valószínűségszámításnak a nyelvtudományi alkalmazását kell ideszámítanunk. De ennél több is és fontosabb is az, hogy a nyelvi jelenségek leírásában meghonosodik a matematikai gondolkodásmód: bizonyítási eljárások, formalizálási lehetőségek, deduktív módszerek, axiomatikus felépítésű elméletek. Ezek a matematikai eljárások meglehetősen beváltak az előbbieken tárgyalt nyelvreírásokban. Annál is inkább, mert a matematikai logikai tételek a modern logikával (Carnap, Wittgenstein, Ajdukiewicz elméletével) érintkeznek. Mégis a „matematikai nyelvészet” nem egészen találó, sőt félreérthető műszó, mert nemcsak matematikai szemléletet és módszert, inkább a matematika tárgyát sejteti. De a nyelvészet tárgya mindenféleképpen a nyelv. Éppen ezért aligha volna helyes a „matematikai nyelvészet”-et minden újabb nyelvészeti irányzat és kezdeményezés jelölésére lefoglalni. Erre talán jobb volna az *egzakt nyelvészet* elnevezés.

A nyelvtudomány egysége

Többen is úgy vélik, hogy a sok újítás megbontotta a nyelvtudomány egységét. Mások a nyelvtudomány meghasonlásának a korszakáról beszélnek. Mindez talán igaz és érthető lehet szubjektíve, egy-egy szakember felfogásában. De objektíve, a nyelvtudomány egészére nem áll.

A nyelvtudomány elméletben és módszerekben egyaránt gazdaggott: sokkal változatosabb ma, mint régebb. Az új és a régi nem ellentéte, hanem szükséges és szerencsés kiegészítője egymásnak. A hagyományos nyelvtörténeti kutatásokat javítja az új leíró nyelvészet. Lehetővé válik ugyanis az egyes korszakok nyelvallapotának a leírása, és így az eddig elszigetelt jelenségeket vizsgáló nyelvtörténetbe is bevonul a rendszerszerűség elve.

Ugyancsak az egységet, a régi és új összefüggését bizonyítja az is, hogy minden mai újítás a régi talaján, az eddigi eredmények felhasználásával vált lehetővé. Különben minden mai próbálkozás és kezdemé-

nyezés csak viszonylag új, csak viszonylag modern. Ma fejlődtek ki, de csiráikban nagyon is régről kimutatható elméletek. A strukturalizmus első megnyilatkozását egy óind nyelvtenban, Panini grammatikájában leljük fel. Az egészen újnak számító generatív grammatikát maga a megalkotója, N. Chomsky korábról származtatja. Előzményeit a XVII. században a Port Royal grammatikusainak általános és elméleti, magyarázó nyelvtenában, a közismert *Grammaire générale et raisonnée*-ban keresi. Grammatikaelméletét pedig Wilhelm von Humboldt (1767—1835) nyelvfilozófiájából vezeti le (*Cartesian Linguistics*, 1965).

Tévedés volna azt hinni, hogy a „modernizálás“ csak a nyelvészet új ágainak a kialakítását jelenti. Ezekkel egyidejűleg párhuzamosan korszerűsödtek a nagy múltú ágak, mint például a nyelvtörténet vagy a nyelvöldrajz is. A „modern“ jelzőt az itt végbemenő újítások is megérdemlik. Nem lehet tehát a „modern“-et csak az új diszciplínákra érteni.

A nyelvtudomány megújulása tehát elméleti és módszerbeli gazdagodás. Nem meghasonlás, nem kettészakadás, hanem fokozódó változatoság. A régi és az új nem tagadja, hanem kiegészíti egymást. A tárgy és a cél ugyanis mindenféleképpen egy: a nyelv és a nyelv kutatása. A nyelvész szakember számára a legelfogadhatóbb álláspont az, amit egy ősi latin mondás átalakításával fejezett ki egy jeles nyelvész: „Linguista sum; linguistici nihil a me alienum puto.“ Nyelvész vagyok, semmi sem lehet idegen tőlem, ami nyelvészeti.

HENRI WALD *A nyelv lényege*

A nyelv az az eszköz, melynek segítségével az embernek sikerül megismernie a világot és megszerveznie uralmát fölötte. A beszéd nem csupán kész, kialakult gondolatok közlési eszköze, hanem egyben a gondolatok kialakításának *egyetlen* eszköze is. A nyelv a beszéd és a gondolkodás, az anyag és az eszmény ellentmondásos egységét testesíti meg.

A nyelvten a hangok és írásjegyek anyagi szerkezete révén oly módon szervezi meg a nyelvet, hogy az egyaránt részt vehessen a pragmatikus-érzelmi reakcióknak a gondolkodás *infralogikus* formáiban (metafora, szórend, hangsúly, hanglejtés, ritmus) történő kikristályosodásában és a racionális tükrözésnek a gondolkodás *logikai* formáiban (fogalmak, ítéletek, következtetések) történő kikristályosodásában is.

A nyelv, az igazság felépítésének egyetlen eszköze, arra kötelezi a megismerést, hogy két fő szakaszon menjen keresztül: a *mito-logikus* és a *logikai* szakaszon. Az első szakaszban a nyelvet infralogikus formái visszatartják az érzékelhető küszöbén, ezért nem juttathatja el a megismerést a dolgok és az események tiszta lényegéig; a második szakaszban a konkrétól elkülönülve a nyelv egyre magasabb szintű elvonatkoztatásokban vesz részt, lehetővé téve, hogy a megismerés

egyre mélyebb lényegeket tükrözzön.* A mito-logikus szakaszban az emberek inkább metaforák és nem fogalmak segítségével közelednek a világ megismeréséhez és birtokba vételéhez, inkább a mítoszok, mintsem a kategóriák, inkább a felidézés, mintsem a magyarázat útján járnak. A logikai szakaszban állandó demetamorfozáció és demisztifikáció révén a gondolkodás fokozatosan túlhaladja infralogikus formáit, elérve végül is a „tisztá” logikai formák kategóriáj színtjét.

Az alany tárggyal szembeni pragmatikus-érzelmi reakcióinak — amelyek a nyelv infralogikus formáiban fejeződnek ki — nem az a hivatásuk, hogy a megismerést letérítsék a racionális felé vezető útvjáról, ellenkezőleg, az a feladatuk, hogy vigyék el a megismerést a logikai formákig, majd akadályozzák meg, hogy elsekélyesedve beszüntesse tevékenységét. A demisztifikáció nem jelenti a mítosz teljes megsemmisítését, hanem a mítosz szinkretikus, érzelmi-érzelmi-értelmi szerkezetében lévő racionális elem kivonását, megerősítését és fejlesztését.

Az „infralogikus” kifejezést használom és nem a „prelogikus” vagy „extralogikus” vagy „illogikus” kifejezéseket, mivel pontosabban fejezi ki azt a meggyőződésemet, hogy a nyelvben kikristályosodott pragmatikus-érzelmi megnyilvánulások nem előzik meg a logikai formákat, nem is közömbösek irántuk és nem is helyezkednek szembe kialakulásukkal, hanem ellenkezőleg, részt vesznek felépítésükben. A nyelvben az infralogikus formák elsődlegesek a logikai formákkal szemben, de sohasem előzik meg azokat. Egy infralogikus forma mindig az alany pragmatikus-érzelmi reakcióját fejezi ki egy tárgy szemben, amelyre egy logikai forma legalábbis implicite utal.

A nyelv nem korlátozható egyetlen nem nyelvi közlési eszközre sem. Az ember a nyelv birtokában megváltoztatta a termodinamika második főtételének — a természetben végbemenő energiaátalakulások egyik törvényének — irányát, megteremtette a negentrópia szakadatlan növelésének lehetőségét, és így visszavonhatatlan felsőbbrendűséget vívott ki környezetével szemben.

Beszéd és írás

Annak az ellentmondásos egysége, ami érzékelhető vagy ami érthető a nyelvben, tükrözi annak ellentmondásos egységét, ami érzékellhető vagy ami érthető bármely dologban. Mint ahogyan minden dolog egy lényegét jelenít meg, ugyanúgy minden nyelvi tény egy eszmét testesít meg. A beszéd és az írás olyan értelmi mozzanatokat érzékeltet, amelyek meghaladják a jelenségek tükrözését, és a dolgok lényegére utalnak. A nyelv eszmeisége nem tükrözheti a világ lényegiségét, csupán

* Az *infralogikus és logikus nyelvi-gondolkodási formák megkülönböztetésével egyidejűleg érdemes megemlítenünk e kettő idealista szembeállításának egy magyar irodalmi vitáját. Karácsony Sándor debreceni iskolája a két világháború közt sajátosan „magyar”-nak emelte ki a magyar nyelv kiejtési bázisát, nyelvtanának meliéndelő elvét és jelrendszerének „elvonás nélkül, logikai viszonyok megállapítása nélkül, egyszerűen a szemléletből” elinduló képi erejét (A magyar lélek. Budapest, 1938). Ebből kiindulva Lükő Gábor a magyar népköltészet és népművészet jelképrendszerét egyetlen nemzeti műveltség rangjára kívánta emelni, arra helyezvén súlyt, amiben a magyar hagyományok „sokkal primitívebbek és konkrétabbak” az európai népekénél (A magyar lélek formái. Budapest, 1942). A magyar nyelv szemlélet és gondolkodás e prelogikai — Henri Wald jobb kifejezésével élve infralogikai — kultuszával Kolozsvárról Szabédi László fordult szembe, leszögezvén, hogy az „egy már érvényességét veszített jelképrendszerben véli felfedezni a magyar ember gondolkodásának, eszjárásának a csapásait, a törvényeit” (Ész és búbj. Budapest, 1943), nem vonván kétségbe ugyanakkor a népi hagyományok feltárásának jelentőségét a művelődés továbbfejlesztésében. — A SZERKESZTŐSÉG MEGJEGYZÉSE.*

a dolgok természetes hangjainak és ábrázolásainak a beszéd és az írás kulturális hangjaivá és ábrázolásaivá történő átváltozása révén. A természetben a hangok és az ábrázolások a dolgok érzékelhető és átmeneti sajátosságaira vonatkozóan nyújthatnak felvilágosítást, ahhoz azonban, hogy a hangok a dolgok érthető és állandó sajátosságaira vonatkozó értesüléseket közöljenek, szükségessé vált a beszéd feltalálása. A hangoknak szavakká és a szavaknak mondatokká való szándékos tagolása nélkül a dolgok lényege és jövője ismeretlen marad, s a rájuk való hatás lehetetlen. Az emberrévalás szempontjából a beszéd feltalálásának ugyanaz a jelentősége volt, mint a szerszám feltalálásának.

Az ember az egyetlen gondolkodó lény, mivel az egyetlen dolgozó és beszélő lény. Az emberszabású majom a természet egy részletének a természet többi része ellen fordulásával és a hangoknak a jelek természetes rendjéből a jelölők kulturális rendjébe való átmenetelével alakult emberré. Míg a *jel* csupán az érzékekre hat, bemutatva a dolgok közötti hasonlóságokat és különbségeket, a *jelölő* túlhatol az érzékeken, s a dolgok azonosságát tükröző jelentéseket idézi fel. Akár a szerszám, amely nem saját magáért fontos, hanem mert biztosítja bizonyos technikai folyamat ismétlését, úgy a beszéd is azért hasznos, mert a gondolkodást saját magán túlra irányítja, a dolgok azonossága felé. Az ember a szerszám segítségével valószínűsíti meg azt, amit a beszéd segítségével eltervez. A természetes hangok a termelőmunka folyamatában a beszéd fonémáivá válnak. Az állatok között jelentkező nem nyelvi közlés az emberek között nyelvi közléssé válik a technikai mozdulatnak az emberi agyvelőben a hangszimbolikával történő találkozása révén.

Hasonló hangokat képezve mindannyiszor, ahányszor *hasonló dolgokkal* találkozottak, az emberek kezdték „elvonatkoztatni“ a dolgok azon egyéni sajátosságaiktól, amelyek egymástól megkülönböztették őket, és egyre közelebb jutottak általános tulajdonságaikhoz, amelyek révén azok azonossá váltak. Az egynemű dolgok ismétlődő azonossága csupán a beszéd segítségével tárható fel, amely lehetőséget nyújt az embereknek, hogy a dolgok megismerését megszabadítsák az egyéni sajátosságok érzéki tükrözésétől, s ezzel „megtisztítsák“ az általános tulajdonságok racionális tükrözésének formáit. A szó születése úgy megy végbe, hogy egy szó egy hasonló racionális tükrözési formával egyesül. Ennek bekövetkezéseig a szavak jelentése csak a dolgok hasonló és ismételhető sajátosságait tükrözi, nem pedig az azonos megismétlődő sajátosságokat. Nos, a hasonlóság még csupán egyéni és az ismételhetőség csupán lehetséges, az azonosság viszont már általános és a megismétlődés szükségszerű. Ezért a hangutánzó szavak, az indulatszók közelebb állnak a jelképhez, mint a jelhez. A *jelképtől* eltérően, amely megőrzi a jelképezett dolog néhány egyéni vonását, a *jel* a jelzett dologhoz viszonyítva átlátszóvá válik, mint az üveg. A beszéd egyszemélyes időbeliségét eredetileg a térbe, a három dimenzióba helyező írás maga is a jelképtől fejlődött a jel felé.

A hang- és írásjelek viszonylagos állandósága rögzítette az ember elvonatkozó, és általánosító képességét, és a dolgok általános sajátosságai viszonylagos állandóságának és jövőjének felfedezéséhez vezetett. A szavak nem, utalnak sem az egyénre, sem a jelenre. Ők a magukban összegezett múltra és a megjósolt jövőre utalnak. Emlékeket és várakozásokat fejeznek ki. Az egyéni és a jelen megmutatható, de azt, amire rá lehet mutatni, nem szükséges elmesélni. Még akkor is, amikor egyéni és jelenlévő dologra vonatkoznak, a szavak a múlt és a jövő felé is mutatnak. A munka hatása alatt a szavak kiragadják a dolgokat a jelenből, s kivetítik őket a jövőbe.

Tágabb értelemben véve a beszéd és az írás mint a nyelv anyagi dimenziói együtt jelentek meg. A szerszámok, a munkavégző mozdulatok, az első rajzok, fé-

tisek, totemek tulajdonképpen már írást jelentenek. A gondolkodás sohasem jöhetett volna létre az írás térbeli támasza nélkül.

Az emberi nyelv abban a pillanatban alakult ki, amikor a gondolkodás „hangbeli és képbeli“ valóságává vált.

Nyelvtani és logikai

A dolgokat az ideiglenesség fölé emelve, a szavak ugyanakkor az embereknek a dolgokkal szembeni alapvető magatartását is kifejezik. A nyelv nyelvtani szerkezete révén nemcsak a legáltalánosabb sajátosságok és objektív viszonyok racionális tükrözése kristályosodik ki, hanem az alanynak a tárggyal szembeni pragmatikus-érzelmi reakciói is. Az előbbi a gondolkodás logikai formáiban — fogalmak, ítéletek, következtetések — fejeződik ki, az utóbbiak a gondolkodás infralogikus formáiban — metafora, alaktan, mondatban, hanglejtés, ritmus — jelennek meg.

Az emberek kezdenek uralkodni környezetükön, különbözőképpen reagálnak a dolgok jelenségi különbségeire, mielőtt eljutnának lényeges azonosságuk tükrözéséhez. Úgy kezdenek a természet meghódításához, hogy az érthető érzékelhető megtestesüléseire hatnak, és ezért nagyobb mértékben reagálnak a különbözőségekre, mint a hasonlóságokra. Ismeretes a konkrét szavak gazdagsága a primitív emberek nyelvében az elvont szavak rovására.

Mielőtt eljutna a lényegest tükröző logikai forma felépítéséhez, túllépve a dolgok egyéni tulajdonságainak érzéki ábrázolásán, a nyelvnek hosszú utat kell megtennie, amelynek során túlsúlyban vannak az infralogikus formák. Kezdetben a beszéd sokkal nagyobb mértékben járult hozzá az érzéki-érzelmi élet kifejezéséhez és a beszélők tenni akarásának befolyásolásához, mint a gondolkodás logikai formáinak felépítéséhez. A természettel vívott harcban megvalósuló együttműködés szükségessége arra kényszerítette az embereket, hogy a nyelvet mint *közlési eszközt* alkossák meg. De a „természet ellen csak nemrég fellázadt“ emberek nem „elméleteket“, csupán „biztatásokat“ közöltek egymással. A nyelvnek inkább „mozgósítania“ kellett, hogy egybehangolja a dolgok menetébe való beavatkozást, mintsem „tájékoztatnia“ a dolgok lényege felől. A kortársainknál jóval indulatosabb primitív emberek nyelve sokkal muzikálisabb volt. Szavaik hosszabbak voltak és inkább énekelték őket, mint kiejtették. Többnyire *énekelte beszéd és beszélt ének* formájában értekeztek, nem pedig mondatokban. Amikor a beszélő felindult, a hanglejtésnek sokkal nagyobb szerep jut, mint amikor a beszélő nyugodt. Idővel a zenei hangsúly ritmikus hangsúllyá változott, amely sokkal hasznosabb a munka társadalmi megszervezésében. Azonban még napjainkban is egy bantu nyelvben, a kirundiban a „Hafi“ szó kifejezi az eltávolodás fokát a kiejtés hangerejétől függően. „Hafi“ nem elvont szó, ahogy felületesen szemlélve hihetnők, hanem szinkretikus szó, amelyet sohasem ejtenek ki olyan hanglejtés nélkül, amely ne fejezzen ki *bizonyos* eltávolodást, és ezzel szembeni *bizonyos* pragmatikus-érzelmi reakciót. Minél elmaradottabbak az emberek, annál gazdagabb nyelvük infralogikus formákban és annál szegényebb logikus formákban.

A társadalmi gyakorlat kiterjedt és erőteljes haladása arra készítette az embereket, hogy túllépjék a dolgok közötti különbségek és hasonlóságok érzéki tükrözését s azoknak egyre általánosabb sajátosságait tükrözzék. Ugyanazon valóság különböző megközelítéseit kifejező infralogikus nyelvi formák nem akadályozzák meg, ellenkezőleg, a dolgok általános sajátosságainak felfedezése felé irányítják a megismerést.

A szókészlet legfontosabb infralogikus formája, a metafora által a fogalmak képzésének és közlésének fő eszközévé válik. Idővel az infralogikus forma megkövesedik, s csupán az illető nyelv régészének van tudomása róla. Csak a hellén nyelv története emlékezik még arra, hogy Homérosz idejében a „koszmosz” bizonyos hajviseletet jelentett, valamivel később pedig egy katonai egységet jelölt.

Míg az ítéletet alkotó fogalmaknak sem nemük, sem számuk, sem esetük nincs, tehát nem ismerik a névszóragozást, nincs személyük, számuk, módjuk, idejük, igealakjuk, tehát az igeragozás sem sajátjuk, addig a mondatot alkotó szavak mindezekkel már rendelkeznek.

Az igék múltja, jelene és jövője kezdetben csak a gyakorlat három fő módzata közötti különbségre utalt: egy befejezett, egy befejezetlen és egy még el nem kezdett cselekvésre. A jövő idő egyébként igen késői terméke az emberi nyelvnek. Az embereknek nagyon későn „akadt dolguk” a jövővel. Vannak nyelvek, amelyek még ma sem ismerik.

Bizonyos pragmatikus-érzelmi megnyilvánulások a rész és az egész, vagy a jelző és a jelzett közötti állandó viszonyok felfedezése felé irányítják a megismerést, míg más pragmatikus-érzelmi magatartások az egyéni és az általános egységének felfedezésére készíthetnek.

Amíg az embereknek a természet feletti hatalma felületesen bontakozódott ki, a gondolkodás nem lépett túl az egymás mellettség és egymás utániség állandó viszonyainak empirikus megállapításán. A gondolkodás azután kezdte felfedezni az egyetemeset, miután az árgazdálkodás felszínre hozta azt, ami *általános* a különböző *egyéni* termékekben: ez a *cseréérték*. Innen ered a hindu és a hellén szillogizmus közötti különbség. A hindu logikusokat elsősorban a jel és a jelzett közötti viszony érdekelte, Arisztotelészt pedig az egyéni és az általános közötti viszony foglalkoztatta.

A japán nyelv, amely inkább a beszélgető társ meggyőzésére, mint ismereteinek gazdagítására törekszik, ma is érzékenyebben reagál a rész és az egész viszonyára, mint az egyéni és az általános egységére; gazdagabb analitikus elvonatkoztatásokban, mint induktív elvonatkoztatásokban; szegényebb állításokban, mint kérdésekben.

Sok mai nyelvész és logikus úgy véli, hogy ha Arisztotelész a kínai nyelvet beszélte volna, az arisztotelészi logika egészen más képet mutatna. Lehetséges. Ám, ez nem jelenti, hogy az „in esse” ítéletek attributív logikája a hellén nyelv nyelvtani szerkezetére korlátozható, csupán annyit jelent, hogy a kínaiul beszélő Arisztotelész inkább a szerkezet és az időbeliség logikáját építette volna fel, nem pedig az általános és az örökkévaló logikáját. Egy nyelv infralogikus formái elősegítik bizonyos általános viszonyok felfedezését, ám nem akadályozzák meg más általános kapcsolatok feltárását sem. A mai kínai logikusok ismerik az egyéni és az általános egységének objektív létét. Lehetséges, hogy egy bizonyos intellektuális légkör egy kultúra előterébe helyezzen olyan logikai formákat, amelyek a már túlhaladott infralogikus formák hatása alatt alakultak ki. Az első és főképpen a második világháborút követő nyomasztó politikai és ideológiai légkörben az általános hitelét veszítette, és a szerkezet vált bálványozottá, az indukciót alabecsülték és az elemzést túlértékelték. Végül a válságok megszűnnek s a logikai formák uralma újra helyreáll.

Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a nyelv nyelvtani megszervezése — a gondolkodás infralogikus formáinak kikristályosításával — magában a logikai formák *megalkotásában* vesz részt, nem csupán *kifejezésükben*. Miután a megismerést

a dolgok lényegéig visszük el, a nyelv infralogikus formái megakadályozzák a megismerés elszíntelenedését, ellaposodását. A gondolkodás infralogikus formáiban kifejeződő pragmatikus-érzelmi magatartások a megismerésben az eredetiség legfőbb forrását jelentik.

A nyelv infralogikus formái genetikai szempontból elsődlegesek a logikai formákkal szemben, de a rendszer szempontjából azoknak alárendeltek. Egy eredeti kifejezésben több gondolat összegeződik, mint egy közhelyben. De amikor egy kifejezés már nem áll egy gondolat szolgálatában, elveszti érzelmi hatását.

Mitosz és kategória

A *metafora* az a nyelvi eszköz, amelynek segítségével kialakulnak a *fogalmak*, a *mitosz* a *kategóriák* kialakulásához segít hozzá. A metafora csökkentett terjedelmű mitosz, a mitosz pedig hatalmas kiterjedésű metafora. A kategória a mitosz racionális magva, mint ahogyan a fogalom a metafora racionális magva.

A mitoszok mindig azoknak az eseményeknek az eredetére utalnak, amelyekről mesélnék. A mitoszban az *általános* még *genezist* is jelent. A mitoszok még nem tükrözik a dolgok valódi okát és valódi lényegét, de már tükrözik azt az általános ténnyt, hogy bármely dolognak oka és lényege van. Már kifejezik az értelem leglényegesebb lépését: az *érzékelhető* és az *érthető* közötti *különbségtevést*. A mitosz az érzékeltető közvetítésével beszél az érthetőről. Olyan eseményekről számol be, amelyek a mesés „kezdetek kezdetén” játszódtak le, mivel a „régén” hasonlít az „eredetre”: *tüllépi az azonnali tapasztalatot*.

Az a mitosz, amelyen át érzékelhetővé válik és kialakul egy kategória: már fikció. Ezért egy mitosz sokkal több értelmet tartalmaz, mint megismerést. A mitosz ésszerűsége éppen abban áll, hogy szegényes megismerő tartalmával mindent átfogni törekszik. A kategóriák esetében a jegyek szegénységéért mélységük és általánosságuk kárpótol.

A mitosz nem megindító mese, mellyel a beszéd kopott ismereteket kíván kifejezni, hanem olyan gondolkodási mód, amely közvetlenül kapcsolódik a beszéd egy bizonyos fejlettségi szakaszához. A mitikus nyelv infralogikus formáinak túltengését az a tény határozza meg, hogy a kulturális fejlődés kezdetén az emberek azért beszéltek, hogy közös akciókra ösztönözzék egymást, s nem azért, hogy szaporítsák ismereteiket. A mitosz inkább *műveleti modell*, mint elméleti magyarázat. Egyes csodálatos lények félisteni tetteit mesélve az emberek a világ feletti hatalmukat remélték növelni. A mitosz mágikus erejű nyelv. Az érzékenység, nem pedig az értelem felé forduló mitosz olyan nyelv, amely inkább felelevenít, segítségül hív, mintsem magyaráz. Egy olyan kultúrában, amelyben a pragmatikus-érzelmi reakciók sokkal erősebbek, mint a megismerő-értelemi reakciók, a mese a gondolatok összefüggő egybekapcsolásának egyetlen módja. A mitoszok aközött helyezkednek el, amit az emberek *gyakorlatilag* igyekeznek megvalósítani és amit még *elméletileg* nem értenek. A mitoszok arra hivatottak, hogy csökkentsék azt a távolságot, amely aközött támad, amit az emberek tenni *kivánnak* és amit valóban meg *tudnak* tenni.

A művészi nyelv infralogikus formákban való bővelkedését gyakran ugyancsak az határozza meg, hogy a költő és a prózaíró új igazságokat fedez fel, kora tévedéseivel, hazugságaival és banalitásaival szembeni ellenállása érzelmi feszültséget idéz elő, valamint az a törekvése, hogy ezek az igazságok ne csupán ismeretek legyenek, hanem mások is vallják őket. Természetesen napjaink művészi nyelvében a logikai formák nem szinkretikus meg nem különböztettségben találhatóak

az infralogikus formákkal, hanem szintetikus egységben. Ezért ez a nyelv tudományos nyelvre lefordítható és elemezhető. Egyébként ma már a mítosz is lefordítható tudományos nyelvre, s úgy tekinthető, mint a filozófia archaikus módzata és fordítva, a filozófia a mítosz jelenkori módozataként jelentkezik.

Az ateizmus mindeddig csak lerombolni próbálta a mítoszokat, de nem volnának még eredményesebb ateista magatartás kimutatni a mítoszok humanizmusát és ésszerűségét?...

*

Végkövetkeztetésül megállapíthatjuk, hogy a beszéd a gondolkodás szubsztanciája, nem csupán kifejezése, a beszéd nemcsak a közlő szerepét tölti be, hanem az alkotó szerepét is. A gondolkodás nélküli még nem nevezhető beszédnek, csupán a környező légréteg akusztikai megbolygatása, a gondolkodás sem „az, ami” beszéd nélkül, hanem csupán lérzéki-érzelmi feszültség. A beszéd közlő szerepének — amely elsősorban buzdításra hivatott és csak másodsorban ismeretek átadására — szintén van egy érzelmi és egy megismerő aktusa, ezek közül az előbbi az elsődleges. Ennek megfelelően a *gondolatok kialakításának* funkciója a beszéd második, de nem másodlagos szerepe, s két hatáskörrel rendelkezik, ezek: az értékelő és megállapító tevékenység, az értékelő tevékenység lévén az elsődleges.

A közlő szerep elsődlegességét az a tény határozza meg, hogy a természetel való harcban az együttműködés megszervezése sürgetőbb, mint az ismeretek kialakítása, a cselekvésre való ösztönzés égetőbb szükséglet, mint a gondolatok kicserélése.

A kultúra fejlődése egyensúlyba hozza a közlést és az eszmék alkotását. Az igazságok felépítése az ember egyik legalapvetőbb szükséglete lesz.

LÁSZLÓ ATTILA

Östörténet és nyelvtudomány

Amíg a történelem fogalmát kizárólag politikai történetként (események, „történekek” egymásutánjaként, illetve azok leírásaként) értelmezték, az őskort mint „történelem előtti” korszakot kívülrekesztették a történelem határain. A marxista történelemszemlélet érdeme, hogy évezredek káoszából sikerült kiszűrnie a történeti folyamat lényegi elemeit, szétválasztva a meghatározót a meghatározottól, a törvényszerűt a véletlentől. Csak így, a történelmi folyamat törvényszerűségeinek feltárása nyomán válhatott az őskor mint ősközösségi társadalmi rend az emberiség történetének szerves részévé, annak leghosszabb, kezdeti szakaszává.

Bár az őskor ily módon véglegesen beépült az emberi társadalom egyetemes történetébe, az őstörténetet a történettudomány sajátos ágaként kell megkülönböztetnünk. Ez forrásainak különleges természetéből, illetve sajátos kutatási módszereiből adódik. A történettudomány főleg az írásos forrásanyagra támaszkodik, ám a legrégebb közel-keleti írásos emlékek is csak mintegy ötezer esztendősek, s megjelenésük már egybeesik az őstársadalom bomlási szakaszával. Segítségükkel tehát legjobb esetben is csak az őstársadalom bomlási folyamatát követhetjük nyomon e területeken, illetve adatokat nyerhetünk a civilizált világ vonzókörébe ke-

rülő, még ősközösségi viszonyok között élő társadalmakról. Az utolsó öt évezredet megelőző, a legszerényebb számítások szerint is mintegy félmillió esztendőös időszakra vonatkozóan írásos emlékeink egyáltalán nincsenek: e korszak történetét más források alapján kell tanulmányoznunk.

Melyek ezek a források? Napjaink őstörténésze komplex módszerrel dolgozik, egyaránt felhasználva a természet- és társadalomtudományok eredményeit. Régészet és embertan, nyelvészet és néprajz, ősnövény- és ősállattan mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a hajdani korok társadalmának anyagi és szellemi kultúráját, embertani alkatát, nyelvét, természeti környezetét megismerhessük. S a felsorolást folytathatnók, a XX. század tudományának szinte minden ágát kimerítve, az elektrotechnikától (elektromos prospekciós módszerek) az optikáig és aerodinamikáig (legi fényképezés, sirkamrák előzetes periszkópos vizsgálata), a magfizikától (C¹⁴ módszer) a matematikáig (matematikai statisztikai módszerek alkalmazása a régészeti leletanyag értékelésében) és a kibernetikáig (lyukkártyákba táplált dokumentáció).

A legfontosabb forrásanyagot természetesen a régészet szolgáltatja. Sőt, gyakorlatilag, az őstörténet és az ősrégészet szinte szétválaszthatatlanul egygyólvadt. Ma már az őstörténetet „gyakorló” ősrégészek művelik, mintegy segédtudományként használva fel mindazokat (az egyebként önálló) szaktudományokat, melyeknek eredményei felhasználhatók az őskori társadalom életének minél teljesebb felidézésében.

A régész dilemmája

Az őstörténeti korszakokról a komplex régészeti kutatások útján kialakított kép korántsem lehet teljes, sőt, inkább csak a főbb vonásokat jelölő vázlatához hasonlítható. „A régészet... általános irányvonalakat, felhalmozódó változásokat fed fel, amelyek egy fő irányban, felismerhető eredmények felé haladnak” — írja Gordon Childe (*A civilizáció bölcsője*, Budapest, 1959. 7). Ugyancsak ő írja másutt: „az írott források hiányában sohasem fogjuk megtudni az akkor éltek nevét, sem magánéletük anekdotikus részleteit, s még azoknak a népeknek a nevét sem, melyeknek emlékeit a régészek feltárják.” (*Făurirea civilizației*, București, 1966. 31.). Legutóbb Harmatta János professzor fogalmazta meg igen plasztikusan, hogy az őstörténeti kutatások nyújtotta „történeti” kép „legalább olyan távol marad a valóságos történeti folyamattól, mint a régészeti kultúra a történeti kultúrától. Csak bizonyos általános vonások, folyamatok, tendenciák bontakoznak ki előttünk, míg a történeti folyamat konkrét, egyedi vonásai, amelyek az emberiség történeti korára éppen őstörténetével szemben olyan jellemzőek, megfoghatatlanok maradnak számunkra”. S nyomban fel is teszi a kérdést: „...vajon ez az ősrégészeti s különösen az őskori kutatás örök perspektívája vagy perspektívtalansága, hogy mindig csak az általános folyamatok megnevezhetetlen, tehát történetileg konkrétan meg nem fogható jelenségeinek korlátai között maradjon?” (*Az indoeurópai őshaza problémája és az őskorkutatás. Antik Tanulmányok*, Budapest, 1966. 246).

E kérdésre, egyelőre, igenlő választ kényszerülünk adni — a szakemberek körében ma még ez az általános meggyőződés. Ám a tudományos kutatás figyelme mind sűrűbben irányul egy olyan forrásanyagra, mely az őstörténeti kutatások segítségére lehetne dilemmája kedvező megoldásában. Ezt a forrásanyagot a nyelvtudomány szolgáltatja.

Az őstörténet és a nyelvtudomány kapcsolatai nem újkeletűek. Sőt, egy-egy nép ősidőkbe vesző távoli múltjának, eredetének felkutatásában sokáig egyedül a nyelvtudomány ügyködött, az összehasonlító történeti módszer alkalmazásával.

A nyelvészeti anyag azonban önmagában csak torz, egyoldalú képet eredményezhet. „A nyelv története főleg azt mutatja meg, hogy mikor kerültek be az úgynevezett alapnyelv korából származó eredeti szókészletbe az idegen hatást kifejező jövevényszavak. A társadalom története tehát, amennyiben a nyelv történetében visszatükröződik, az eredeti alapra rárétegződő külső átvételek történetének tűnik fel“ (Molnár Erik: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 1954. 9) — kényszerűen figyelmen kívül hagyva a társadalom szerkezetét, belső hajtóerőit. De ettől eltekintve is a nyelvtudománynak az őstörténetre vonatkozó megállapításai, különösen a hely- és időmeghatározások tekintetében, önmagukban bizonytalan értékek. A helymeghatározásokban az egykori természeti környezetre vonatkozó szó-készletre elemekre igyekeztek támaszkodni. E módszer alkalmazását azonban, egyebek mellett, nagyon megnehezíti a szavak értelemváltozásának, valamint az illető növény- és állatfajták elterjedési területe módosulásának igen valószínű lehetősége.

A pusztán nyelvtörténeti adatokra alapított időmeghatározások szintén rendkívül bizonytalanok. Így például a finnugor alapnyelv felbomlását illetően, ha csupán a nyelvtudomány nyújtotta adatokra támaszkodunk, olyan „időmeghatározást“ kapunk, amelynek lehetséges szélső értékeit három-negyedfél évezred választja el egymástól. Világos tehát, hogy az őstörténetet nem lehet csupán a nyelvtudományra alapítani, még ha az, bizonyos esetekben, a rokntudományok fejletlensége következtében, történetileg indokolt volt, s lehetővé is tette az első őstörténeti hipotézisek felállítását.

Östörténet és nyelvtudomány — lehetőségek

Mit nyújthat a nyelvtudomány az őstörténetnek? Az őstörténeti kutatásokban nyilvánvalóan a nyelv hosszúéletű, évezredek, tizezer éveken át is megőrződő elemeit lehet csak hasznosítani. A nyelv ezen elemei közül elsősorban az alapszó-készletet kell kiemelnünk, mely az illető nyelvet beszélő közösségek hajdani természeti környezetére (földrajzi viszonyok, növényzet, állatfajták), ősi foglalkozásaira (halászat, vadászat, gyűjtögetés), társadalmi szervezetére (rokonság- és névrendszer), ősi gondolati kategóriáira (számnevek) vonatkozó kifejezéseket foglalja magába. E szó-készletet adatokat jó eredménnyel lehet felhasználni az illető társadalom régészeti hagyatékának értelmezésében.

A nyelv másik állandó eleme az artikulációs bázis (a hangok képzésének és kiejtésének módja, hangképző szerveinknek eközben elfoglalt helyzete). Mivel a nyelvek hangállománya más és más, artikulációs bázisuk is különbözik. Idegen etnikai közösségek nyelvi egymásrahatásának eredményeképpen a szó-készlet elemek átvételével párhuzamosan rendszerint az artikulációs bázis is módosul. A nyelvek hangtörténete tehát támpontokat szolgáltatathat egyes népek etnogenetikai fejlődésvonaljának megrajzolásához.

Annak, hogy a nyelvtudomány nyújtotta adatokat valós eredménnyel alkalmazhassuk az őstörténeti kutatásokban, feltétele: *azonosítanunk kell a régészeti kultúrát megteremtő népet és annak nyelvét*. Ez pedig korántsem egyszerű feladat! Bonyolítja az is, hogy egy-egy anyagi műveltség hordozója nem feltétlenül azonos

egy-egy néppel, ugyanazt a nyelvet beszélő egyetlen közösséggel. Fejlődése folyamán egy-egy nép nemcsak anyagi műveltségét, de nyelvét is megváltoztathatja. Nyilvánvaló tehát, hogy egy adott anyagi műveltség hordozója több, más-más eredetű, más-más nyelvet beszélő közösség is lehet, illetve ugyanazt a nyelvet beszélők is lehetnek különböző eredetűek, különböző anyagi műveltségek hordozói.

Ezek a bonyolult problémák még a „közelmúlt” történetével kapcsolatban is meglehetősen süllyal jelentkeznek. Ismeretesek például azok a viták, melyek a hazai népvándorlaskor és koraközépkor egyes kultúrkomplexumainak etnikai hovatartozásáról folynak. Elképzelhető, mennyivel nehezebb a dolga annak, aki tízezer évnél is régebbi kultúrák etnikumát, nyelvét kísérli meghatározni.

Miképpen is lehet a távolabbi őstörténeti korok régészeti műveltségeinek népére, annak nyelvére következtetni? A válasz szorosan összefügg egy másik kérdéssel: hogyan lehet a nyelvek egykori elterjedését meghatározni? Ha ez sikerül, a nyelv lévén a legfontosabb etnikai meghatározó jegy, lehetőség nyílik a régészeti kultúrákat létrehozó nép és annak nyelve meghatározására.

A nyelvek egykori elterjedési területének körülhatárolására a nyelvtudomány két alapvető módszer áll rendelkezésre: a régi természeti környezet terminológiájának és a nyelvek kölcsönös kapcsolatainak vizsgálata. Bizonyossá vált azonban, hogy a nyelvtörténeti következtetések önmagukban nem szolgáltathatnak abszolút időrendi adatokat, ezek nélkül pedig a nyelvek lokalizálása csak bizonytalan eredményekhez vezethet. A nyelvtudomány tehát csakis a régészet, paleontológia és geológia adta kronológiai eredmények felhasználásával számíthat e kérdések megnyugtató tisztázására.

Az indoeurópai kérdés újszerű értelmezése kapcsán megkísérjük érzékelteni, milyen lehetőségekkel biztat őstörténet és nyelvtudomány együttműködése.

Új utak az indoeurópai kérdés vizsgálatában

Az indoeurópai eredet, illetve őshaza problémája nemzedékek óta foglalkoztatja a tudósokat. Századunk közepéig az indoeurópai törzsek őshazáját szinte kivétel nélkül földrészünkön (Németország területén, illetve a kelet-európai sztyeppeneken) keresték, széttrajzásukat pedig az i. e. II. évezred elejére keltezték. E nézetnek még ma is sok a híve (nálunk D. Berciu: *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*. București, 1966. 132), ám az utóbbi másfél évtizedben kialakulóban van egy merőben új elmélet is.

Az újabb irodalomból először a régész P. Bosch-Gimpera munkáját említünk, mely az indoeurópai kérdés történetét, a kutatások mai állását összegezi (*El problema indoeuropeo*. Mexico, 1960). Már ő megállapítja, hogy a nyelvészeti adatok egy sokkal korábbi (i. e. VI—V. évezred) indoeurópai egységről tanúskodnak, mint azt a régészeti adatok alapján feltételezhetnők (szerinte legkorábban a III. évezredben).

A nyelvész Vladimir Georgiev (*Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*. Roma, 1966) mindenekelőtt elveti az indoeurópai nyelvek immár klaszikussá vált *centum—satem* felosztását (melynek Bosch-Gimpera még alapvető jelentőséget tulajdonít). Arra a következtetésre jut, hogy az újabb kőkor legkorábbi szakaszában Közép- és Délkelet-Európa térségeit a Rajnától és az Alpoktól a Donig s az Északi- meg a Balti-tengertől a Balkán-félsziget déli részéig, valamint Kisázsia nyugati vidékeit indoeurópai törzsek lakták. Az újabb kőkor első felében (i. e. VI—IV. évezred) már hat főbb indoeurópai nyelvcsoport alakul ki. Az i. e. 3500 és 2500 közötti évezred táján pedig e nyelvcsoportok körében már kiválnak az önálló indoeurópai nyelvek is.

Harmatta János, a neves orientalista, nyelvész és történész még merészebb álláspontra helyezkedik (*Régészet, nyelvtudomány és őstörténet*. Archaeologiai Értesítő, Budapest, 1967. 215). Abból a tényből indul ki, hogy a nyugati és keleti indoeurópai nyelveknek nincs közös földművelési terminológiájuk. Ez csak azzal magyarázható, hogy szétválásuk megelőzte a földművelés kialakulását Európában. Tekintettel arra, hogy az európai földművelés kezdetei a korai neolitikumba, esetleg a mezolitikumba nyúlnak vissza, az indoeurópai nyelvek két nagy csoportja szétválásának a középső kőkorbán, esetleg még korábban végbe kellett mennie. Ebből szükségszerűen következik, hogy az indoeurópai törzsek már az újabb kőkorszak kezdetén benépesítették a mai Franciaországtól az Aral-tó vidékéig nyúló hatalmas területet.

Az indoeurópai őshazát illetően, figyelembe véve a hettitákkal kapcsolatos kutatások mai állását (ti. azt, hogy nem sikerült bizonyítani Kisázsia bányászati vándorlásukat sem a Balkánon, sem a Kaukázuson át, valamint a hettita nyelvcsoporthoz a korai elkülönülését a többi indoeurópai nyelvtől), arra a következtetésre jut, hogy a hettita nyelvcsoporthoz Elő-Ázsiában őshonos, tehát az indoeurópai nyelvek legrégebbi elterjedési területét is itt kell keresnünk. Az indoeurópai törzsek Kisázián és a Balkánon át innen vándorolhattak Közép-Európába, ahonnan tovább terjeszkedtek Nyugat és Kelet felé, benépesítve Eurázia hatalmas térségeit. Mivel e folyamat a neolitikum kezdetére már befejezettnek tekinthető, s mivel e hatalmas terület benépesítése huzamosabb időt vehetett igénybe, az indoeurópai törzsek Európába való bevándorlásának már a felső paleolitikumban meg kellett kezdődnie. Nagyon érdekesen kísérli meg Harmatta az európai felső paleolitikum bizonyos jelenségeit az indoeurópaiasodás folyamatával magyarázni: „Kétségtelennek látszik, hogy az indoeurópai törzsek bevándorlása csak az aurignaci kultúra megjelenésével, a helyi moustierivel való keveredésével, a keverék-kultúrák kialakulásával, majd az aurignaci különböző változatainak formálódásával, Keleten pedig a gravetti kultúra feltűnésével hozható kapcsolatba. Azok a bonyolult jelenségek és azok a különböző összetevők, amelyek e kultúrákban megfigyelhetők, jól magyarázhatók azzal, hogy a bevándorlók indoeurópai törzse az egyes moustieri csoportokkal különböző viszonyba kerültek és különféle módon keveredtek.“

Az őskőkori ember tudati kategóriái

A paleolitikummal foglalkozó kutatók legalább 30-, de egyesek, mint F. Bordes, 60-féle eszköztípust különböztetnek meg. Ezek azonban csupán a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen mesterséges kategóriák, és semmiképpen sem azonosak az őskőkori ember tudatában élt eszköztípusokkal. Így érthető Vértés László neves paleolit-kutató (a híressé vált vértesszőllősi „Sámuel“ felfedezője) rendkívül figyelemre méltó, objektivitásra törekvő módszere, miszerint az őskőkori eszköztípusokat a matematikai statisztika segítségével határolja körül.

Amennyiben a felső paleolitikum és a mezolitikum népességét az indoeurópai törzsekkel hozzuk kapcsolatba, az indoeurópai nyelvek szóképzési elemeinek vizsgálata beláthatatlan távlatokat nyithat e távoli korok régészeti hagyatékának történelmi értelmezése számára. Harmatta említett tanulmányában például az indoeurópai nyelvek idevágó szóképzési adatainak összevetése alapján megkísérli megállapítani, hogy hozzávetőleg milyen eszköztípusok élhettek önálló típus-kategóriaként az aurignaciak tudatában. Az indoeurópai nyelvekben 7 olyan eszköztípust mutat ki, mely az őskőkorbba vezethető vissza (jelentésük: „kaparó“, „fejsze“,

„tűzkő-penge“, „kalapács“, „ár“ és „hegy“ két változatban). Ezek a szavak, azonos alapjelentéssel, egyes távoli indoeurópai nyelvekben is kimutathatók. „Kés“ jelentésben például: i. e. *nogu-/nogi-/*, vö. latin *no/g/vacula*, óeszl. *noži*, óporosz *nagis*, litván *tít-nagas*. A litván szó jelentése tűzkő, a szó eredeti jelentése tehát „tűzkő-penge“ lehetett. „Kalapács“ jelentésben: i. e. *akmon/kamen-/*, vö. görög *akmōn*, óind *ašman-*, germ. *hamar* óeszl. *kameni*. A szlávban a szó eredeti köeszköz jelentése máig megőrződött.

Harmatta arra is rámutat, hogy három, a vadászattal kapcsolatos eszköznév szintén az őskőkorbá vezethető vissza („nyíl“, „ideg“ és „hajító dárda“). Rendkívül figyelemre méltó az is, hogy az indoeurópai nyelvekben három lakástípust jelző elnevezést sikerült kimutatnia („barlanglakás“, „földbe mélyített lakás“ és „ágakból készített ideiglenes kunyhó“), amelyek szintén ebből a korból származnak, s amelyek tökéletesen megegyeznek a régészeti kutatások révén kimutatható lakástípusokkal.

Összegezősként megállapíthatjuk: az ismertett elméletek, kísérletek, bármilyen visszhangra találjanak majd a szakemberek körében, igen jelentősek. Mindenképpen fel kell figyelniünk újszerű voltukra, az őstörténeti kutatások elé táruló beláthatatlan perspektívák lehetőségére.

SZABEDI LASZLÓ *A finnugor nyelvhasznítás jövője*

(A szerző hagyatékából)

Mind többen kérdik tőlem, hogy min dolgozom. Én a kérdezőkkel hűségesen közlöm, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatainak feltárását tűztem magam elé célul. Nagy munka, minden idegszálamat igénybe veszi.

Az engem foglalkoztató nyelvtudományi kérdés a magyar művelődés egyik legégetőbb és legidőszerűbb kérdése, amelynek jelentősége jóval meghaladja egy. szaktudomány kereteit. Az időszerűtlenség látszatát az adja neki, hogy már régen megérett a megoldásra, tehát ma már csakugyan nem kellene nyílt kérdésként foglalkoztatnia a közvéleményt. Sajnos, az illetékeseket nem is nagyon foglalkoztatja, a jelek szerint éppen megoldatlansága miatt nem. Így aztán egyes, a dologhoz nem értő avatlatlanok és az a tudós-típus, mely szívesebben rágódik a már megoldott kérdéseken, egyesültek, hogy a magyar közgondolkodásnak ezt a sarkproblémáját időszerűtlen kérdésnek minősítsék.

E sorok célja egyrészt a munkám iránt érdeklődők, másrészt azonban általában a nagyközönség tájékoztatása. A probléma rövidre fogott megvilágításán kívül azt is el akarom mondani, hogy a finnugor—indoeurópai nyelvi kapcsolatok tisztázásának mi a szakmai vonatkozásokon túli, politikai jelentősége, és hogy miért vár e kérdés megoldása éppen reám, a költőre.

A finnugor—indoeurópai nyelvhasznítás

A nyelvek különböznek is egymástól de hasonlítanak is egymáshoz. Előfordul, hogy két nyelv szókinésében, nyelvtani szerkezetében és hang-

készletében olyan egyezések mutatkoznak, amelyeket csak azzal a feltevessel tudunk megmagyarázni, hogy az összehasonlított nyelvek egy, valaha közösen beszélt harmadik nyelv leszármazottai. Az egyezések némelykor oly szembeötlőek, hogy az avatatlan is nyomban észreveszi, mint például a román és olasz, a német és a hollandi vagy a bolgár és az orosz közt. Máskor azonban, ha az összehasonlított nyelvek igen rég különváltak, ha hangrendszerük nagyon eltérő irányban fejlődött, ha nyelvtani szerkezetük jelentékenyen módosult, az összehasonlított két nyelv közt a felszínen mutatkozó különbségek mögött már nehezebb észrevenni a mélybemerült egyezéseket.

A XVIII. és XIX. század fordulóján fedezték fel és mutatták ki, hogy a germán, román, szláv, görög, perzsa, szanszkrit nyelvek, a köztük mutatózó tetemes különbségek ellenére, valamennyien egy évezredekkel ezelőtt beszélt közös nyelvet, az indoeurópai alapnyelvet folytatják. Ugyancsak a XVIII. század végén mutatták ki a magyar, a lapp, a finn, az észt s még egynéhány más nyelv közös eredetét is (finnugor nyelvek).

Van azonban egyezés a finnugor és az indoeurópai nyelvek közt is. Beregszászi Nagy Pál már a XVIII. század végén rámutatott például a magyar *víz*, *név* és a megfelelő indoeurópai szavak (mint lengyel *woda* 'víz', *imie* 'név', angol *wet* 'nedves', *name* 'név') hasonlóságára.¹ A finnugor és az indoeurópai nyelvek közt mutatózó egyezések alapján egyes nyelvészek már a XIX. század elején több-kevesebb határozottsággal felvetették a két nyelvcsalád közös eredetének lehetőségét, így Grimm Jakab (*Geschichte der deutschen Sprache*), Diefenbach (*Gotisches Wörterbuch*, valamint *Origines Europae*), később Donner (*Vergleichendes Wörterbuch*) és mások.²

Egy finnugor nyelvet egy indoeurópai nyelvvel (a magyart a szanszkrittal) legelőször Körösi Csoma Sándor hasonlított össze. Eredményeit, sajnos, nem ismerjük, annyit azonban tudunk, hogy azok alapján ő maga e nyelvek őrokonságát hirdette. 1833-ban jelentette (latin nyelvű levélben): „A magyar tudósok, majd ha a szanszkrit irodalommal jobban megismerkednek, csodálkozni fognak rajta, hogy ez a régi nyelv milyen nagy rokonságban van a mi anyanyelvünkkel.”³ Az elmélyültebb összehasonlítás azonban csak a XIX. század vége felé indul meg, és a német Anderson N. (*Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen*. Dorpat, 1879), a természettudós orosz Köppen F. (*Matyeriali k voproszu o pervonacsalnoj rogyine i pervobitnom rodstve indoeuropejszkovo i finnu-ugorszkovo plemeni*. 1886), az angol Sweet H. (*The History of Language*. London, 1900), a svéd Wiklund K. B. (*Finnisch-ugrisch und indogermanisch*, a svédországi *Le Monde Oriental* első számában, 1906), valamint a finn Paasonen H. (*Zur Frage von der Urverwandtschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*, a *Finnisch-ugrische Forschungen* VII. kötetében, 1907) nevéhez fűződik.

Ezek a nyelvészek a kérdő, mutató, személyes névmások és több formáns feltűnő hasonlósága, valamint néhány — maig mintegy harmincra szaporodott — szövegyezés alapján (mint például *hall* ~ latin *cluo*;

¹ Pápay József: A magyar nyelvhasználat története. A magyar nyelvudomány kézikönyve I. 3. füzet. Budapest, 1922. (MNYT). 19.

² Nyelvudományi Közlemények. XV. 310.

³ MNYT, 35.

méz ~ lengyel *miód*, szanszkrit *madhu*; *visz, viv-* ~ latin *veho*; *nyal-áb* ~ latin *nōdus*; *ne* ~ latin *ne-*, pl. *nescio* 'nem tudom') arra következtettek, hogy a finnugor és az indoeurópai alapnyelvek egy valaha közösen beszélt harmadiknak, a finnugor—indoeurópai, pontosabban — mivel Wiklund az összehasonlítást a számjéd nyelvekre is kiterjesztette — az uráli—indoeurópai alapnyelvek a leszármazottjai.

A XX. század elején az indogermanisták egy része az akkor mindössze két-három évtizedes kutatás eredményeit nagyon kedvezően és a munka folytatását igényelve fogadta. Idézem példaként a jeles Hirt Hermann nyilatkozatát: „Valóban, senki, aki előfeltét nélkül foglalkozik a finnel, nem hunyhat szemet azok előtt a feltűnő hasonlóságok előtt, amelyek e nyelv és a mi nyelveink közt mutatkoznak. Habozás nélkül merem állítani, hogy ha egy újonnan felfedezett nyelv az indogermánnal annyi egyezést mutatna, amennyit a finn mutat, azt a nyelvet minden nyelv-kutató indogermánnak nyilvánítaná.”⁴

A finnugor—indoeurópai nyelvhasználat kritikája

A magyar nyelvtudomány képviselői azonban (név szerint Pecz Leopold, Budenz József, Schmidt József s nyomukban a mai magyar finnugoristák valamennyien) elvetették és elvetik a közös eredet feltevését. A tagadás érvei a modern nyelvtudomány fejlődésével persze módosultak, de maga a tagadás makacsul túlélte érvei bukását. A Körösi Csoma ellen tusakodó Pecz Leopold még azt gondolta, hogy két nyelv külön eredete a köztük mutatkozó eltérésekkel pozitívan bizonyítható, s 1833-ban főleg a magyar és a szanszkrit számnevek közt mutatkozó eltérések alapján ellentmondást nem tűrő hangnemben ki is nyilatkoztatta, hogy „a” szanszkrit nyelvnek a’ magyarhoz éppen semmi köze nincs.”⁵ Ezt a dogmatikus érvet a nyelvhasználat későbbi eredményei minden erejétől megfosztották ugyan (hiszen például a kétségtelenül ősrokon finnugor és számjéd nyelvek számnevei sem egyeznek), de az Andersonnal vitatkozó Budenz József még 1879-ben is azt hitte, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek hangrendszerének különbözősége (sőt még a finnugor és az altaji nyelvek ősrokonsága is!) bizonyítékul szolgálhat a külön eredet mellett; a kétségbevonhatatlan alaktani és szókészletbeli egyezéseket pedig a véletlen találkozás és a kölcsönzés kettős feltevésével vélte megmagyarázhatóknak.⁶

Már Schmidt József, miután a svéd Wiklund 1907-ben kimutatta, hogy az indoeurópai és a finnugor nyelvek közt egyetlen olyan eltérés sincs, ami a közös eredet feltevését kizárná, elismerte, hogy a közös eredet feltevését megcáfolni lehetetlen, de — tette hozzá — bizonyítani sem lehet. Szerinte az esetleges finnugor—indoeurópai nyelvközösség oly beláthatatlan távoli időkbe esik, hogy mivoltának felderítése ma már lehetetlen. „Ősrokonság és primordiális átvétel — írta — lényegében egy; a kettőt elválasztani velejében hiú és a priori eredménytelen törekvés.”⁷

⁴ Hirt Hermann: Die Indogermanen I. 1905. 72.

⁵ MNyT, 35.

⁶ NyK, XV. 309—324.

⁷ NyK, XXXVI. 466.

Schmidtnek ez a hullámelmélet eltorzításán alapuló praemarrista fel-fogása mai napig uralkodó szerepet játszik a magyar nyelvtudományban. Zsirai Miklós 1942-ben egészen Schmidt szellemében fogalmazva írta: „Az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád sem egészen idegen egymástól, óvatosan tehát úgy fogalmazzuk meg a kérdésre vonatkozó véleményün-
ket, hogy együvé tartozásuk nem lehetetlen.”⁸ Hasonlólag fogalmaz nap-
jainkban a szótörténész Bárczi Géza is: „Az uráli és az indoeurópai közt
is kerestek ősrökonsági kapcsolatokat. Az e téren felmerülő problémák
nem jutottak megoldáshoz.”⁹

Mint látjuk, a mai magyar finnugristák lehetségesnek, de bebizo-
nyítatlannak tekintik a finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetét,
ami annyit jelent, hogy lehetségesnek tekintik e nyelvek külön eredetét
is. Kétségtelen, hogy az eddig kimutatott szövegyezések száma, amelyek-
nek egy része nem is meggyőző (*mos* ~ latin *mergo*, *szer* ~ latin *series*
s mások), feltűnően kevés. Nincs tehát abban semmi érthetetlen, hogy
egyes nyelv tudósok a közös eredet bizonyítását nem tekintik befejezett-
nek, az ellenkező feltevést határozottan megdöntönek. De érthetetlen és
meglepő az, hogy a magyar nyelvtudomány művelői 125 éve mintegy kisa-
játították az eredmények bírálgatásának, sőt ócsárlásának jogát, az ered-
ményekhez egyedül vezető nyelvhasználtat munkáját pedig, a tulajdon-
képpen alkotó tudományos munkát egyszerűen átruházták a német,
orosz, angol, svéd, finn nyelv tudósokra.

A finnugor—indoeurópai nyelvrokonság kérdésének megkerülése

Ez a közömbösség a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti
kapcsolatainak kérdése iránt a magyar nyelvtudomány igen súlyosnak
minősíthető alkati betegsége, amely egyrészt gátja a magyar nyelvtörté-
neti kutatások és a finnugor nyelvhasználtat előrehaladásának, másrészt
— túl a szorosan vett szakmai vonatkozásokon — zavaró eleme a magyar
közgondolkodásnak.

Jellemző az az indulatosság, amellyel 1942-ben Zsirai Miklós nyilat-
kozott a bennünket foglalkoztató problémáról. „Az összehasonlító nyelv-
vészet már régesrég észrevette, sőt módszeresen be is bizonyította, hogy
nyelvünknek a finnugor nyelvek a rokonai, s csak bizonyos hangulati
gátlásokon, romantikus előítéleteken, vak-süket rigolyákon múlt, hogy a
tudomány biztos eredményei máig sem tudtak közönségünkben mélyebb
gyökeret verni.”¹⁰ S később: „Vannak sokan, akik elfogadják ugyan a
finnugor összehasonlítás perdöntő bizonyítékait, de keveslik a dib-dáb
népekkel való rokonságot, tekintélyesebb ösiségre óhajtoznak, távolabbi
rokon kötelékek kibogozásán fáradoznak.”¹¹

Ez a nyilatkozat sűrítve tartalmazza a magyar nyelvtudományban
uralkodó helytelen gondolkozásmódot. Egyrészt jócskán eltúlozza a finn-
ugor nyelvhasználtat eddig elért eredményeit, másrészt azt a látszatot
igyekszik kelteni, hogy a magyar nyelv őstörténetének kérdései megold-

⁸ A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943 (Öst.) 277.

⁹ Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest, 1955. (Bev.) 31.

¹⁰ Öst., 13.

¹¹ Öst., 275.

hatók pusztán a finnugor nyelvek összehasonlítása révén, sőt még azt is el akarja hitetni, hogy biztos eredmények csak a finnugrisztika körein belül remélhetők, hogy a tudományos érdeklődésnek a távolabbi nyelvrokonokra való kiterjesztése valami elítélendő, az érdeklődő jellemére is rossz fényt vető komolytalan igekezet. Mondanom sem kell, hogy Anderson, Köppen, Sweet és Wiklund nehezen gyanúsíthatók azzal, hogy tekintélyesebb ösiségre ohajtozva fáradoztak a finnugor nyelvek távolabbi rokoni kötelékeinek kibogozásán.

Schmidt és Zsirai hagyatéka a mai magyar nyelvtudománynak is elevenen ható tényezője. 1955-ben megjelent *Bevezetés a nyelvtudományba* című tanulmányában Bárcki Géza is a „minden időben százzszámra felbukkanó” „tudománytalan, dilettáns teóriák” sorába utalja „a magyarnak az angollal, a göröggel való rokonítását”.¹²

Teljes nyíltsággal meg kell mondanunk, hogy Zsirai tételeinek éppen a fordítottja igaz. A finnugor nyelvhasznítás eredményei valójában elég soványak, mindenesetre messze elmaradnak nem csupán a romanisztika, hanem az indogermanisztika eredményei mögött is. Nincs kellően tisztázva a finnugor alapnyelv hangrendszere, ismeretlen eredetű a magyar nyelv szókincsének jelentős hányada, bizonytalanok a finnugor származéknyelvek szétágazásának időrendi kereteit illető östörténeti következtetések. És a finnugor nyelvhasznításnak ezek a megoldatlanjai nem is oldhatók meg a távolabbi rokoni kötelékek kibogozása nélkül! — ami azt jelenti, hogy nem a távolabbi rokoni kötelékek kibogozásán fáradozó német, orosz, angol, svéd és finn kutatókat, hanem inkább az efféle fáradozást maguktól elhárító magyar nyelvészeket kell elmarasztalnunk semmivel sem indokolható nemtörődömségük miatt.

A finnugor nyelvhasznítás ma a végállomáson vesztegel

Azt, hogy a magyar nyelvtörténet számos nagy kérdése máig megoldatlan, és hogy a finnugrisztikában ma dívó szűkített összehasonlító módszerrel a jövőben sem oldható meg, maguknak a magyar nyelvtörténeteseknek a nyilatkozatai is igazolják. Vegyük példának a magyar szótörténet helyzetét.

Ismeretes, hogy a különböző származéknyelvek az alapnyelv szókincsének különböző elemeit őrzik meg. A román nyelvnek számos olyan eredeti szava van, amelyek megfelelője a franciából hiányzik, mint például *mire* 'völegény' < *miles* 'vitéz', *știu* 'tud' < *scio* 'ua', és megfordítva is, számos eredeti francia szónak nincs román megfelelője: *roi* 'király' < *rēgem* 'ua', *ancêtre* 'ős' < *antecessor* 'előtte-járó', *ancien* 'régí' < *antecedentem* 'előtte-járó'. Teljesen igaza van tehát Bárckinak, amikor megállapítja, hogy „akárhány olyan finnugor szavunk lehet, melyet a rokon nyelvek közül egyik sem őrzött meg”. De az ebből levont borúlátó következtetésben már nincs igaza. „Ezekről persze — írja — bizonyítékok hiányában nem állapíthatjuk meg, hogy finnugorok, sőt a jövőben sincs sok kilátás arra, hogy eltűnjék mellőlük az »eredete ismeretlen« megjyzés.”¹³

¹² Bev., 139.

¹³ Bárcki Géza: Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1941. XII.

Nincs kilátás. Nyílt bevallása ez annak, hogy a finnugrisztikában ma honos szükített összehasonlító módszerrel a magyar szótörténet képtelen számottevő további eredményeket feltárni. A finnugrisztika ma végállomáson vesztegel.

Világos, hogy nem úgy kell fogalmaznunk, ahogyan Bárczi fogalmaz, hanem a következőképpen: akárhány olyan finnugor szavunk lehet, amelyet a finnugor rokon nyelvek közül egyik sem őrzött meg. Ezekről mindaddig nem állapíthatjuk meg, hogy finnugor eredetűek, amíg a nyelvhasznítást a *legközelebbi rokon* finnugor nyelvekre korlátozzuk, és nem terjesztjük ki a *távolabbi rokon* nyelvekre is, nevezetesen az *indoeurópai* nyelvekre, amelyeknek egyike-másika 2—3000 éves frott múlttal rendelkezik, tehát a hasonlításra sokkal alkalmasabb is, mint a gyakran csak töredék népektől beszélt és írásban nem régóta rögzített finnugor nyelvek többsége. Nyilvánvaló ugyanis, hogy — ha a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrokonok — akárhány olyan, még a finnugor—indoeurópai együttélés idejéből származó szavunk lehet, amelyet a finnugor rokon nyelvek nem őriztek ugyan meg, de amelyet néhány indoeurópai nyelv igenis megőrzött.

Az elmondottakból feltétlenül azt a következtetést kell levonnunk, hogy a finnugrisztika kátyuba jutott szekerét csak az összehasonlításnak a távolabbi rokon nyelvekre való kiterjesztése mozdíthatja ki helyéből.

A látszati semlegesség a közös eredet tagadását rejtí

E következtetést más megfontolások is alátámasztják. Pusztán látszat az, hogy a finnugrista megkerülheti a finnugor és az indoeurópai nyelvek történelmi kapcsolatának kérdéseit. A valamennyire is elmélyült elemzés egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy a finnugor nyelvek történelmi kapcsolataira, szétágazásuk időrendi kereteire vonatkozó ismert következtetések valójában nem pusztán a finnugor nyelvek összehasonlításán, hanem a finnugor és az indoeurópai nyelvek összehasonlításán alapsznak. Alaposabban szemügyre véve az is kiderül, hogy a finnugor nyelvek őstörténetének időrendi kérdései szükségszerűen állásfoglalásra kényszerítenek vagy a finnugor — indoeurópai ősrokonosság feltevése mellett vagy ellene. Sőt kiderül az is, hogy látszati semlegességük ellenére a finnugristák is állást foglalnak, mégpedig a közös eredet tagadásának értelmében.

A finnugor alapnyelv először két ágra, finn és ugor ágra szakadt. „A szakirodalom általában a Kr. e. III. évezred közepe tájára helyezi a szétválás idejét.”¹⁴ (Zsirai Miklós) Mintegy másfélezer év múlva az ugor ág is kettévált. Bárczi Géza szerint „körülbelül háromezer éve annak, hogy a magyarság legközelebbi rokonaitól, az ugoroktól elvált”.¹⁵ A finnugor alapnyelv tehát 4500 évvel, az ugor alapnyelv pedig 3000 évvel ezelőtt bomlott fel.

Hogyan jutott ezekhez a számokhoz a finnugrisztika?

¹⁴ Öst., 32.

¹⁵ Bev., 109.

Ezek a számok néhány feltevésen alapulnak. Az első feltevés az, hogy az indoeurópai nyelvek szavaival egyező finnugor szavak kölcsönzés révén jutottak a finnugor nyelvekbe, illetve — mivel néhányuk, mint *víz*, *név* és társaik minden finnugor nyelvben kimutathatók — a finnugor alapnyelvbe. A másik feltevés az, hogy ezek a szavak az indoeurópai alapnyelvből, nem pedig valamelyik indoeurópai származéknyelvből kerültek a finnugor alapnyelvbe. Ebből aztán feltétlenül arra kell következtetni, hogy a finnugor alapnyelv nem sokkal az indoeurópai nyelv-közösség felbomlása után oszlott finn és ugor ágra.

Amit itt hangsúlyozni szeretnék, az egyrészt az, hogy a finnugor származéknyelvek szétágazásának időrendi kereteit tulajdonképpen a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat alapján következtették ki, másrészt pedig az, hogy ezek a következtetések valójában a finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének tagadását foglalják magukban, hiszen a két nyelvcsalád nyelvei közt mutatkozó egyezéseket a kölcsönzés feltevésével magyarázzák.

Az igaz, hogy ezek az időrendi következtetések nem mondanak ellent az ősrököség feltevésének sem. Hiszen az ősrököség kétségtelenül úgy is elképzelhető, hogy „a finnugor alapnyelv testvére az indoeurópai alapnyelvnek”¹⁶ (Zsirai Miklós), és ebben az esetben nagyjából egykorúaknak kell tekintenünk őket. Csakhogy ez az elképzelés az ősrököség feltevésének nem szükségszerű tartozéka. Ha az ősrököség feltevése helyes, a két nyelvcsalád leszármazási viszonyát úgy is elképzelhetjük, hogy a finnugor alapnyelv ugyanolyan folytatása az indoeurópai alapnyelvnek, mint amilyen például a szláv vagy az itáliai alapnyelv. Az a körülmény, hogy a finnugor népek valamilyen később felderítendő ok miatt az indoeurópai számrendszert más számrendszerrel cserélték ki, e feltevés lehetőségét éppen nem zárja ki.

Nem célom itt részletekbe menni. Pusztán annyit kívántam megállapítani, hogy a finnugor származéknyelvek szétágazásának időrendi kereteit tulajdonképpen a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat alapján állapították meg. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a finnugrisztika nem lehet meg a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat eredményei nélkül, hogy tehát a magyar nyelvtudománynak a közös eredet rejtett tagadása helyett igenis szembe kell néznie a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat teljes kérdésszövevényével.

*Az indoeurópai nyelvhasználat
jelentősége az európai
közgondolkodásban*

De a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatainak kérdése nem pusztán szakmai kérdés, hanem a magyar közgondolkodás, a magyar önértékelés egyik központi kérdése, hiszen a magyar nép Európában, indoeurópai nyelveket beszélő népek közt él.

Kőrösi Csoma 1833-ban jelentette be, hogy a magyar és a szanszkrit rokonok. Ugyanebben az évben jelent meg Bopp Ferenc német nyelvész *Vergleichende Grammatik*-jának első kötete, melyben a szerző az össze-

¹⁶ Öst., 276.

hasonlító nyelvtörténeti módszer alkalmazásával bebizonyította, hogy a latin, görög, germán, szláv, perzsa és szanszkrit nyelvek — s még néhány más nyelv — egymásnak rokonai, valamennyien egy valamikor közösen beszélt nyelvnek, az indoeurópai alapnyelvnek a leszármazottjai.

Nehéz volna túlbecsülni az indoeurópai nyelvazonlítás jelentőségét a XIX. századi Európa közgondolkozásában. A XVIII. és XIX. század fordulóján a felvilágosítók racionalista klasszicizmusát és humanizmusát Európa-szerte felváltotta a romantika és a nacionalizmus, jobban mondva a nacionalizmusok. Lázasan kezdték kutatni a nemzeti múlt írott és íratlan emlékeit, a régi dicsőség okleveles bizonyítékait, építészeti emlékeit, fosszilis maradványait és nyomait a folklórban, népművészetben, zenében, táncban, viseletben, népszokásokban, gyermekjátékokban. Összegyűjtötték, és kiadványokban igyekeztek közkinccsé tenni a nemzeti múlt írott emlékeit, lehetőleg a legrégebbieket, a veneranda antiquitas-t (Révai Miklós szava, aki először adta ki a *Halotti Beszédet*). És nem álltak meg ott, ahol az írott emlékek sora megszakadt. A rokon nyelvekkel való összehasonlítás segítségével a nemzeti nyelv és a nyelvet beszélő nép múltjának nyomozását évszázadokkal, sőt évezredekkel megnyújtották. Grimm Jakab, akinek *Deutsche Grammatik*-ja 1819-ben jelent meg, megfogalmazza híres tételét: „Es gibt ein lebendigeres Zeugnis über die Völker, als Knochen, Waffen und Gräber, und das sind ihre Sprachen.“ Felfedezték, hogy a nyelv a múlt leghitelesebb tanúja, a nép íratlan történelemkönyve.

A modern nyelvazonlítást nem utolsósorban nemzeti, sőt nacionalista törekvések teremtették meg. De az indogermanisztika, melyet az európai nyelvek régmúltja iránti érdeklődés teremtett meg, a nemzeteket egymással szembeállító nacionalista következtetések kitűnő ellenszereinek bizonyult. Hiszen minél távolabb hatolunk például a német vagy a francia nyelv múltjába, tulajdonságaik annál jobban közelednek egymáshoz, a különbség köztük egyre csökken, hogy végül az indoeurópai alapnyelv nagyszerű konstrukciójában teljesen el is tűnjék. Így az a törekvés, amelynek eredeti célja az egyik nemzetet a többi nemzettől elválasztó specifikumok nyomozása, néhány évtized alatt az európai népek közös múltjának közös kutatásává finomult, és ha nem is szüntette, mert nem is szüntethette meg a népeket egymással szembeállító nacionalista eszmék hatékonyságát, mindenestre azok ellensúlyozásának irányában, az európai népek szolidaritás-érzésének fejlesztése irányában hatott.

„Európában egyedüli heterogén sarjadék...”

Amikor 1833-ban Pecz Leopold a dogmatikus lelkek ellentmondást nem tűrő határozottságával azt állapította meg, hogy „a' szanszkrit nyelvnek a' magyarhoz éppen semmi köze nincs”, ezzel a tétellel a magyar nyelvtudományt kirekesztette a germán, szláv, román tudósokat közös tevékenységbe összefogó tudományos erőfeszítésekből. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a magyar közgondolkozás alakító tényezői közül az egész XIX. század folyamán hiányzott az indogermanisztikának a nemzeti különállás tudatát ellensúlyozó, azt legalább részben kiegyenlítő jótékony hatása.

A polgári nemzettévalás folyamatában minden európai nemzet megalkotta magának a maga sajátos nemzetképét, amely hivatott volt segíteni őt nemzeti önállóságának megteremtésében vagy megszilárdításában, a többi európai nemzethez való viszonyának rendezésében, sajátos történelmi hivatásának felismerésében. Mivel ebben a nemzetképben az eredet kérdése központi jelentőségű, nem nehéz belátni, hogy kialakításában milyen döntő szerepet játszott a nemzeti nyelv eredetét kutató nyelvtudomány.

Ismeretes például, hogy a román nemzetképben milyen jelentős helyet foglal el a latinság eszméje. Ez az eszme a humanizmus óta divatos nyelvhasználat terméke. A román nép latinságának bizonyítékaként a XIX. századi Vasile Alecsandri, a *Gînta latina* (A latin fajta) szerzője csakúgy a nyelvre hivatkozik, mint már a XVII. századi Miron Costin is, aki szerint „e nép származásának legfényesebb bizonyítéka nyelve, amely igaz latin nyelv, ha mindjárt megromlott is, akár az olasz”. Főleges itt részletezni, hogy a latinság eszméje milyen szerepet játszott a román polgári fejlődés történelmi szakaszában; csak arra utalunk, hogy ez az eszme a figyelmet mindig arra irányította, ami a románt különösen a neolatin, de általában az európai népekkel összekapcsolja.

Ugyanebben a történelmi időszakban a magyar nyelvtudomány a másneműség, a külön eredet eszméjével járult hozzá a magyar nemzetkép kialakításához. A XVII. század magyar filológusai mondják ki először, hogy a magyarságnak semmi köze sincs az európai nyelvekhez. Így Szenczi Molnár Albert, aki szerint „cum Europaeis nullam cognationem habere hanc nostram certum est.” (1610), így Geleji Katona István, aki szerint „A Magyar nyelv egy az Orientális lingvák között... és semmi egyéb nyelvekkel, az egy Sidon küvöl, rokonsága nintsen” (1645).

Lehetetlen nem venni észre az összefüggést a finnugor—indoeurópai nyelvrokonság Körösi Csoma-féle tételének csatavesztése közt és aközött, hogy a reformkorszak nagy szellemi vezére, Széchenyi István 1841-ben már csak a magyar különállásban, csak Európa népeivel szembefordulva tudta megfogalmazni modern történelembe lépő népének nemzeti programját: „A magyar népnek nincs kevesebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol érettségre nem virult sajátosságait.” A könyv címe, melyből az idézett mondat való, jellemzően: *Kelet Népe*. Ebben a könyvben mondja ki Széchenyi azt a borzasztó szót is, hogy „egyedül vagyunk”.

A Széchenyi megrajzolta nemzetkép nyelvtudományi pillére a finnugor—indoeurópai nyelvrokonság tagadása. Magától értetődik, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bebizonyosodása az egyedülvalóság, a másneműség, az Európától való teljes különbözés torz eszméit úgy foszlatná szét, mint gyenge harmatot a napfény. A magyar nyelvtudomány művelői azonban mindmáig, éberem örítették és őrzik a magyar elkülönülés, a magyar másneműség eszmekörének nyelvtudományi pillérét.

Íme két példa.

Amikor a XIX. század végén a német Anderson megpróbálta a finnugrisztika és az indoeurópai nyelvhasználat összekapcsolását, és meghirdette a finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének gondolatát, a magyar nyelvtudomány képviselőiben Budenz József rögtön

vétót mondott, és ezzel a vétóval akarva-akaratlan újra megerősítette az Európára morgó magyar parlagi nacionalizmus hadállásait. A finnugor—indoeurópai nyelvrokonság eszméje ismét csatát vesztett, és ettől a csatavesztéstől elszakíthatatlan a most már hanyatló, tehát agresszív szakaszába lépő magyar nacionalizmus nemzetképének továbbtorzulása. A Széchenyi-féle „Kelet népe“ a XIX. század végére, a honfoglalás ezredik évfordulójának furcsa értelmezéseként átalakult a hunyorgó szemmel maga elé kémelő, Európára törő „Vlgai lovas“-sá.

Később, a XX. század elején, a finnugor—indoeurópai (pontosabban az uráli—indoeurópai) nyelvrokonságot hirdető svéd Wiklund ellenében Schmidt József védelmezi meg a közös eredet makacs tagadásának hadállásait. Ezzel párhuzamosan most még tovább torzul a magyar nacionalizmus eredendően torz nemzetképe. Maga Ady sem pusztán ironizál, amikor Beöthy hetykén támadó *volgai lovasát* átminősíti *vakon hajdani eltévedt lovassá*. Kétségtelen, hogy ebben a szimbólumban a Beöthy-féle betyárnacionalizmussal való perbeszálláson kívül már felrémlik a történelemtévesztés iszonyata is. Ha a magyar nem rokona az európai népeknek, ha a magyar nem európai eredetű, akkor hát mit keres Európában? Akármilyen értelmetlen ez a kérdés az internacionalizmus álláspontjáról, nem vitatható, hogy a polgári nacionalizmus befolyása alatt álló rétegeket szükségszerűen foglalkoztatta.

A XX. századi magyar neonacionalizmus „hősét Szabó Dezső találja meg Koppányban, aki nála az ősi művelődési formákhoz ragaszkodó magyar jelképe lesz. Ennek a századfordulói faji romantikának középponti tétele az, hogy az igazi magyar képtelen úgy gondolkozni, érezni és akarni, mint egy európai. Ennek a tételnek aztán rendkívül bonyolult következményei vannak. Mindenekelőtt egy globális nacionalizmus, mely bármelyik európai nemzet nacionalizmusánál követelődőbb igénnyel lép fel: a magyar nem úgy különbözik például a némettől, mint a szlovák az olasztól vagy az angol a románától, nem *egy* az európai nemzetek között; a magyar az európai nemzetek összességével, egész Európával áll szemben. Másrészt: egész ezeréves múltunk tévedés. Ahogyan 1925-ben írta egyik költőnk: »... *maradtak volna ott Ázsiában ama honkeresők / S ne törték volna ki idegen isten / Jármában ősi voltuk derekát*«.«¹⁷

Természetesen a magyar nacionalizmusnak nem a finnugrisztika a szülőanyja. Az is kétségtelen, hogy az indoeurópai nyelveket beszélő európai népektől való totális különbözés eszméje csak egyik komponense a magyar nacionalizmus eszme körének. De jellegzetes, fontos komponense, amolyan előretolt harci egység, melynek jelentőségét tudományos színezete adja meg. Mert igaz ugyan, hogy a nemzeti elszigetelődésre való törekvésnek nem eszmékben, hanem osztályviszonyokban van a gyökere, de a nemzeti elkülönülés programját a múltban is és a jelenben is eszmei érvekkel igyekezett és igyekszik alátámasztani a különböző nemzetiségű dolgozók egymástól való elszigetelődésében érdekelt társadalmi osztály, az egykor uralkodó, ma megdöntött burzsoázia. Magától értetődik, hogy ezek közt az érvek közt különösen értékesek a tudományosság mezében jelentkező, „tudományosan“ igazolt eszmék.

¹⁷ Szabédi László: *Ész és bűbáj*. Budapest, 1943. 93.

És a magyar közgondolkodásban a nyelvészek éppen ilyen tudományos igazolt eszmeként propagálják a nem indoeurópai eredet eszméjét.

Csak hogy a finnugor—indoeurópai nyelvrokonság tagadásának valójában semmi köze a tudományhoz. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének akár nyílt, akár lappangó tagadása éppenséggel tudománytalan álláspont. Nem azért tudománytalan álláspont, mintha Wiklundéknak minden kétséget kizáró módon sikerült volna bizonyítaniok az ellenkezőjét, hanem azért, mert maga nem bizonyítható. Egyáltalán nem bizonyítható. Ahogyan Meillet A. írja: „Lehetetlenség annak megállapítása, hogy két nyelv nem rokon. Könnyűszerrel kimutathatjuk, hogy a flamand a román nyelvek ismertető jegyeinek egyikével sem rendelkezik. Ámde a flamand germán s ekként egyúttal indoeurópai nyelv; indoeurópai, mint a latint folytató román nyelvek is. Rokonságuk nem a román nyelvek közeli, hanem az indoeurópai nyelvek távoli rokonsága. Így az a körülmény, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek nagyon különböznek egymástól, éppen nem bizonyítja, hogy nem folytatásai mindkettőnek egy távolabbi múltban beszélt közös nyelvnek.”¹⁸

*

Az a körülmény, hogy a finnugrisztika tudományos alapvetésében a finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének nyílt vagy burkolt tagadása szegeletkő szerepét tölti be, azt jelenti, hogy a finnugrisztika módszertani alapvetésében tudománytalan mozzanatok is helyet foglalnak. A közös eredet dogmatikus tagadása egyrészt fékezi a magyar nyelvhasználat és következőképpen általában a magyar nyelvtudomány fejlődését, másrészt mérgezi a magyar közgondolkodást. Szeretném, ha mindenki megértené, hogy amikor a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatainak feltárását tűztem magam elé célul, akkor a magyar tudományos élet egyik mind tudományos, mind politikai szempontból fontos és időszerű kérdésének megoldására vállalkoztam.

Hogy miért éppen én?

A válasz végtelenül egyszerű. Azért, mert a magyar finnugristák nem vállalkoztak és nem vállalkoznak rá.

Én viszont két évtizedes tünődés-tanakodás, alig lankadó lázas keresés után most három éve, 1955 nyarán végre megtaláltam a kérdésszövevényben eligazító Ariadné-fonalat, és kidolgoztam a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat célravezető módszerét. E módszert és a segítségével elért tudományos eredményeket könyvben ismertetem.

Eredményeim lényege az, hogy a finnugor nyelvek nemcsak rokoni az indoeurópai nyelveknek, hanem maguk is az indoeurópai alapsnyelvet folytatják és az archaikus kentum-nyelvekhez, különösen az itáliaiakhoz (latinhoz, osztkhoz, umberhez) állanak legközelebb.

Ez az eredmény ellentmond jóformán mindannak, amit a finnugor és az indoeurópai nyelvek kapcsolatairól a nyelvészek eddig tanítottak. Százhuszonöt éve meggyökeresedett dogmák egész seregével kellett leszámolnom, hogy megtisztítsam, hogy a kutatás számára járhatóvá tegyem az utat, köztük oly dogmákkal, amelyeket már nem is csak a nyelvtudo-

¹⁸ Les langues du monde, sous la direction de A. Meillet et M. Cohen. Paris, 1924. 3.

mány, hanem szinte az egész magyar polgári művelődés az érinthetlenség jellegével ruházott fel.

És ezt a feladatot talán könnyebb kézzel oldhatta meg egy szentséget és dogmákat nem ismerő kommunista költő, mint a szakkörökben gyakran inkább megszokás, mint mély meggyőződés alapján elfogadott konvenciókhoz már csak kartársi tapintatból is jobban ragaszkodó nyelvész.

(1958)

KELEMEN BÉLA *A mai román nyelvtudomány főirányai*

A mai román nyelvtudomány előzményei aránylag messze nyúlnak vissza¹. Nem célunk a megtett úton átszaladni, megértéséhez azonban szükséges a közvetlen előzmények ismerete. A modern román nyelvtudomány szakaszának kezdete Bogdan Petriceicu Hasdeu nevéhez kapcsolódik. A Román Akadémia megbízásából szerkesztett *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și populare a Romanilor*, melynek I—II. kötete 1887-ben, harmadik kötete pedig 1893-ban jelent meg Bukarestben, jelzi az elindulást.

Nem véletlen tehát, hogy roppant gazdag, a szellemi kultúra egész területét felölelő anyag szótárcikkekbe történt felvétele miatt Hasdeu torzóban maradt nagy művének (a *bărbat* címszóig jutott el) szükségszerű továbbvitele folytán a román nyelvtudomány egyik legfejlettebb ága a lexikológia és a lexikográfia lett. A román nyelv akadémiai nagyszótára, a *Dicționarul limbii române*, melynek Sextil Pușcariu és munkatársai jó egyharmadát szerkesztették meg, hazai nyelvtudományunkban központi helyet foglal el. A Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája bukaresti, kolozsvári, iași-i munkaközössége a legnagyobb valószínűség szerint öt éven belül befejezi e szótár fennmaradt kétharmadának szerkesztését. Egyébként az elmúlt évek alatt az említett nyelvész-munkaközösségek Iorgu Iordan, Alexandru Graur és Ion Coteanu vezetésével ebből már megszerkesztették az M, N, O, R, Ș betű címszavait.

A korszerű lexikológia és lexikográfia, az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának igényét mintegy kielégítve, a thesaurus — valamely nyelv teljes szókincsét felölelő szótár — mellett, mely elsősorban a szakemberek nélkülözhetetlen alapvető munkaeszköze, új típusú szótárak szerkesztésének az igényét is támasztja, olyan szótárakét, amelyek az irodalmi és beszélt köznyelv jelenkori szókincsét ölelik fel. Nos, a mai román nyelvtudomány felismerte ezek roppant jelentőségét a társadalom általános műveltségi színvonalának emelésében, a nyelvi kultúra ápolásában. Jól képzett szakembereink az ötvenes évek közepén alig néhány év alatt Dimitrie Macrea vezetésével megszerkesztették a mai román irodalmi nyelv szótárát, s ez *Dicționarul limbii române literare contem-*

¹ Kelemen Béla: A román filológiai és nyelvtudományi kutatások a Román Akadémia centenáriumának tükrében. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, X. 2. 211—27; uo. további könyvészeti utalások.

porane címen 1955 és 1957 között meg is jelent négy kötetben. A bukaresti és kolozsvári nyelvészek e közös munkáját követte a modern román nyelv egykötetes, illusztrált, térkép-mellékleteket is tartalmazó szótára, a *Dicționarul limbii române moderne*, mely a bukaresti Nyelvtudományi Intézetben készült, s 1958-ban jutott el több mint 100 000 ember asztalára. Modern, ötletes munka. Megjelentetésével sok országot előztünk meg e tekintetben.

A bukaresti Nyelvtudományi Intézet egyik kisebb munkaközössége a nyelvészeti kutatásokban hasznos szóvégmutató szótárt szerkesztett; ez 1957-ben *Dicționar invers* címen jelent meg. Kevés ország nyelvészeti irodalmában találunk ilyen jellegű munkát. Talán nem érdektelen, ha megemlíttjük, hogy ebben a szótárban a szavak nem kezdőbetűjük (hangjuk), hanem a szóvégi betűk szoros ábécé-sorrendjében következnek. Az említett szótár ezekkel a szavakkal kezdődik: *a, taa, ba, aba, baba, daba, geaba*, és ezekkel végződik: *treazv, lanțuv, cuptuv, otuv, pământuv, plesuv*. A szuffixumokat, szóvégződéseket betürendbe állító szótár nemcsak a nyelvészek, hanem a költők munkaeszköze is lehet.

Nyelvtörténeti szempontból jelentős a *Dicționarul dialectal aromân general și etimologic* (Az aromán dialektus általános és szófejtő szótára), szerzője Tache Papahagi (1963).

A lexikológiai és lexikográfiai munkák többségét a kétnyelvű szótárok alkotják. Ezek közül legjelentősebb mind a terjedelem, mind pedig a módszer szempontjából az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetében szerkesztett *Român—magyar* szótár, mely 1964-ben jelent meg két kötetben². Igen hasznos volt, hogy e szótár kéziratát a kulturális egyezmény értelmében elolvasta a Magyar Tudományos Akadémia Köpeczi Béla professzor vezetése alatt dolgozó munkaközössége. Észrevételei, javaslatai figyelembevételével emelkedett e mű tudományos színvonalára. Az Akadémia bukaresti Nyelvtudományi Intézetében egy német—román nagyszótárt szerkesztettek, mely *Dicționar german—român* címmel 1966-ban jelent meg egy kötetben. A kétnyelvű közép- és zsebszótárok az Akadémián kívül készültek, és a Tudományos Kiadó gondozásában jelentek meg.

A szótannak a tulajdonnevekkel foglalkozó ága, az onomasztika értékes — Nicolae Iorga, I. Aurel Candrea, Nicolae Drăganu, Ștefan Pașca és mások nevével fémjelzett — örökséget fejlesztett tovább. A helynévkutatás irodalmát Iorgu Iordan akadémikus *Toponimia românească* (1963) című munkája és Emil Petrovici akadémikus nagy számú tanulmánya nemcsak sok adattal, hanem új elméletek megfogalmazásával és fejlettebb módszerek alkalmazásával is gazdagította. Nem egy eddig idegennek tekintett helynév a román nyelv kölcsönszavaiból képzett helynév, vallja Emil Petrovici. Ilyen például a „Prislop“ helynév, melynek szláv eredetű, de már románná vált köznévvé az alapja. Iorgu Iordan a helynévadás társadalmi és pszichológiai okaira is figyelmeztet. A személynévkutatásban Alexandru Graur akadémikus *Nume de persoane* (1965) című munkája jelent elméleti szempontból is értékes adalékot. N. A. Constantinescu *Dicționar onomastic românesc* (1963) című munkája hasznos forrásanyag. Ugyanilyen jellegű Coriolan Suciú: *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania* (1967).

² Lásd Kelemen Béla: Az új Román—magyar nagyszótár. Korunk, 1957. 369.

Valamely tudományág színvonalának, eredményeinek értékelő számbavételekor döntő kritérium a megjelent munkák gondolatébresztő vagy adatszolgáltató felhasználása a szakirodalomban. Az utóbbi három évtized alatt a hazai és külföldi nyelvészeti munkákban és szakkiadványokban egyre gyakrabban ötlük szemünkbe az ALR rövidítés: a román nyelvtudomány egyik legjelentősebb munkája, az *Atlasul lingvistic român* általánosan ismert jele. Románia a nyelvatlaszt szerkesztő és kiadó első országok között van. A román nyelvatlaszból, melynek anyagát Sextil Pușcariu kezdeményezésére Emil Petrovici és Sever Pop gyűjtötte össze a harmincas évek alatt (1929—1938 között), eddig nyolc nagy kötet (ezeken a térképeken a gyűjtőpontok mellett a kérdezett szó van feltüntetve) és hat kis kötet (melynek térképlapjain a szóföldrajzi eltéréseket színes jelekkel érzékeltetik) jelent meg *Micul atlas lingvistic român* címen (talán nem érdektelen rögzítenünk, hogy ezekből öt nagy és három kis kötet a felszabadulás után, pontosabban az utóbbi tizenegy év alatt). A kolozsvári Nyelvtudományi Intézet Emil Petrovici akadémikus vezetésével tovább folytatja e munkáját, melynek révén hazánk nyelvjárás-kutatása nemzetközi tekintélyt szerzett magának. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy 1965-ig mintegy 66 ismertetés, recenzió jelent meg róla itthon és külföldön. A kolozsvári Nyelvtudományi Intézet nyilvántartásából tudjuk, hogy 1965-ig 186 olyan tanulmány látott napvilágot, mely az *Atlasul lingvistic român* vagy a *Micul Atlas lingvistic român* adatait használta fel és magyarázta.

A román nyelvtudományt mindig a korszerűség jellemezte. Ezt bizonyítja az új típusú, gazdag, nemegyszer valamennyi falut, több várost felölelő új, tájnyelvi atlaszok kezdeményezése is. A *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni* átfogó címet viselő, nyolc atlaszt (Olténia, Havasalföld és Dobrudzsa, Moldva és Bukovina, Erdély, Krisána, Máramaros, Bánát, a Dunától délre beszélt román dialektusok) magába foglaló nagy mű első kötete (Boris Cazacu professzor irányítása alatt a bukaresti fonetikai és nyelvjárás-kutatói központban készült) 1967-ben már meg is jelent. Címe: *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia* (NALROlt). Az új tájnyelvi atlaszokat az említett bukaresti intézményen kívül kolozsvári, iași-i és temesvári munkaközösségek készítik, elosztva egymás közt az említett területi egységeket. A bukaresti munkaközösség külön érdeme, hogy a nyelvatlasszal egyidejűleg megjelentetett egy olténiai tájnyelvi szójegyzéket és egy olténiai szövegyűjteményt. Az ALR mellett most már a nemzetközi és hazai szakirodalomban a NALROlt is hirdeti a román nyelvtudomány sikerét. Más síkon, de azt a szerepet töltik be, mint a földkerekség távoli országaiba eljuttatott ipari termékeink védjegyei.

Mivel számbavételünk az önálló kötetekben már megjelent munkákra szorítkozik, csak utalunk arra, hogy a román nyelvjárás munkák sorát például az Alexandru Rosetti akadémikus szerkesztésében, a bukaresti fonetikai és dialektológiai központ kiadványai sorát gazdagító, öt kötetben megjelent *Fonetica și dialectologie* gyűjteményes kiadvány (1958—1962), Ion Coteanu *Elemente de dialectologie a limbii române* (1961) című román dialektológiai kézikönyve, Teofil Teaha a Fekete-Körös völgye román nyelvjárásairól készült monográfiája (1961), s több tájszógyűjtemény egészíti ki.

Hazánkban a legrégibb eszközfonetikai laboratórium a kolozsvári

Nyelvtudományi Intézetben működik. Alapítója, Ion Popovici, és utóda, Emil Petrovici irányítása alatt több önálló kiadványa jelent meg a két világháború között.

A mai román hangtani irodalom roppant gazdag. Ez nem véletlen. A nemzetközi szakirodalomban is nagy tekintélyű Emil Petrovici és Alexandru Rosetti akadémikusoknak a román nyelv hangrendszerével kapcsolatos eltérő nézetei keltette elméleti viták tüzeiben született. A vita lényege leegyszerűsítve onnan ered, hogy a kolozsvári nyelvész szerint a mai román nyelv mássalhangzó-jellegű, a bukaresti nyelvész szerint pedig magánhangzó-jellegű (lásd Emil Petrovici: *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române* (1956); *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremden Einfluss umgestaltet werden?* (1957); Alexandru Rosetti: *Recherches sur les diphtongues roumaines* (1959); *Introducere în fonetică* (IV. kiadás, 1967).

Hagyományokra támaszkodnak azok a mai munkák is, amelyek a román nyelv történetének kívánnak a modern tudományos módszerek és újabb nyelvi tények felhasználásával korszerű szintézist adni. A *Korunk* olvasói számára köztudomású, hogy már az Erdélyi Iskola triászának (Samuil Micu, Petru Maior, Gheorghe Șincai) figyelme a román nép és nyelv története felé irányult. Azóta is minden korszak nyelvészei kötelesszerűen fordulnak e kérdés felé s a legkülönbözőbb jellegű művekkel (történeti hangtani, alaktani, mondattani, szótani tanulmányok, etimológiai szótárok, régi szövegek kiadása és monografikus feldolgozása) kívántak és kívánnak új adalékokat szolgáltatni. Az első átfogó és alapvető román nyelvtörténet Ovid Densusianunak, a bukaresti nyelvészeti iskola megalapítójának a műve, *Histoire de la langue roumaine* (I. kötet 1901, II. kötet 1938), mely 1962-ben román nyelven is megjelent. Gazdag anyaggal, eredeti értelmezésekkel gazdagította a román nyelvtörténetet Alexandru Philippide, a iasi-i nyelvészeti iskola megalapítója, *Originea Românilor* (I, kötet 1925, II. kötet 1927) című munkájával. A kolozsvári nyelvészeti iskola létrehozója, Sextil Pușcariu, *Limba română* (I—II. kötet) című munkája a román nyelvtörténet korszerű műve. Méltóan folytatja az említett három nagy román nyelvész munkáját a modern román nyelvtudomány egyik jeles képviselőjének, Alexandru Rosetti akadémikusnak hatkötetes műve, az *Istoria limbii române*, melynek egyes kötetei már az 5. kiadásnál tartanak.

A szocializmus útján haladó hazánk tudományos tevékenységének sajátos vonása a dialektikus és történelmi materializmus alkalmazása. Ennek nyomán a társadalomtudományokban kiváló eredmények születtek, köztük olyan nagy új művek, mint az ötkötetes *Istoria României*, a több kötetre tervezett *Istoria literaturii române*, melynek I. kötete 1965-ben jelent meg. Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája, mely az említett munkák kezdeményezője és megvalósítója, a nyelvészek feladataul egy hasonló jellegű román nyelvtörténeti mű megírását jelölte meg. Az ötkötetes nagy munkán nemcsak az Akadémia nyelvész-munkaközösségei, hanem a legfontosabb egyetemi központok szaktanárai is dolgoznak. Az *Istoria limbii române. I. Limba latină* címet viselő első kötetet egy bukaresti munkaközösség szerkesztette Alexandru Graur akadémikus vezetésével.

*

A román nyelvtudomány másik jellemvonása érdeklődési körének olyan régi nyelvészeti ágakra való kiterjesztése, amelyek a múltban kevésbé fejlődtek. Ide tartozik a romanisztika, az újlatin nyelvek kutatása. Mindjárt meg is kell jegyeznünk, hogy minőségi szempontból a román nyelvtudomány itt is felsorakozott az európai nyelvtudomány első soraihoz. Iorgu Iordan 1932-ben megjelent *Introducere în studiul limbilor romanice* című munkáját John Orr ismert romanista fordításában angolul is kiadták. E munka értékét mi sem bizonyítja jobban, hogy 1962-ben a Német Tudományos Akadémia kiadója is megjelentette Werner Bahner fordításában. Spanyolra és olaszra is lefordították. Az 1959-ben Lisszabonban tartott romanista kongresszuson nyilvánvalóvá vált, hogy e munka még harminc év után is aktualis. Szerzője marxista—leninista szellemben átdolgozta, s 1962-ben második román kiadását is megírta. A román nyelvtudomány doyenének szerkesztésében jelent meg a külföldön, különösen az újlatin országokban nagy keresletnek örvendő *Crestomație romanică* című terjedelmes mű három nagy és igényes filológiai apparátussal szerkesztett kötete. A felsőoktatás számára készült, de hasznos kézikönyve minden szakembernek Iorgu Iordan és Maria Manoliu bevezetése az újlatin nyelvészetbe: *Introducere în lingvistica romanică* (1965).

Alig volt hagyománya nálunk az általános nyelvészetnek. Nehéz feladat a nyelvtudomány elméleti kérdéseinek fejtegetése, új nyelvi törvényszerűségek, új filozófiai kategóriák és törvények nyelvészeti alkalmazása. Nem kétséges, hogy tudományos megoldásuk a marxista filozófia alapján képzelhető el. Példamutatón járt el Alexandru Graur, aki úttörő módon alkalmazta a hazai általános nyelvészetben a marxizmust. Nehéz munkáját, ha kisebb-nagyobb hibákkal is, megoldotta, s 1955-ben megjelentette a *Studii de lingvistică generală* című munkáját. Részben a kritikai észrevételek figyelembevételére alapján, részben pedig a gondolatokat tovább fejlesztve, a nyelvi tények magyarázatában világosabban látva, e munkát „Új változat” jelzéssel újra kiadta. Hatására egyre több nyelvész, filozófus, pszichológus és mások fordultak az általános nyelvészet felé. Így az általános nyelvészeti kutatás termékenységet 1959-től a *Probleme de lingvistică generală* is jelzi. Eddig megjelent öt kötetének felelős szerkesztője Graur akadémikus (az ötödiké Ion Coteanu professzor is). Az ugyancsak Graur szerkesztésében megjelent *Introducere în lingvistică* két kiadást ért meg (1958, 1965). E csoportba tartozik Rosetti *Le mot. Esquisse d'une théorie générale* (1947) és *Sur la théorie de la syllabe* (1959) című munkája.

Alig történt valami a múltban az irodalmi nyelv fejlődésének nyomon követésére. Hiányt kellett pótolni, mégpedig nemcsak a kutatás, hanem a legmegfelelőbb módszerek megtalálásában is. Az eredmények nem maradtak el. Könyvtáram polcáról leemeltem hármat ama könyvek közül, amelyek e tárgykörre vonatkoznak: Boris Cazacu: *Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării ei* (1960); Alexandru Rosetti—Boris Cazacu: *Istoria limbii române literare I. De la origini până la începutul secolului al XX-lea* (1961); Nicolae A. Ursu: *Formarea terminologiei științifice românești* (1962).

A mai román nyelv grammatikájának tanulmányozása az utóbbi húsz évben eddig nem ismert arányokat öltött. Alig 14 év alatt az Akadémia megbízásából szerkesztett román nyelvtan, a *Gramatica limbii*

române I—II. 1954-es első kiadása után, az időközben bekövetkezett módszertani és elméleti ismeretfelhalmozódás alapján teljesen átdolgozva, korszerűsítve, második kiadásban is megjelent 1963-ban. Iorgu Iordan akadémikus *Limba română contemporană* címmel egyetemi tankönyvnek szánt, de azon messze túlmutató nagy munkája is két kiadásban jelent meg (1954, 1956). A bukaresti Nyelvtudományi Intézet három grammatikai tanulmánykötetet adott ki.

Eléggé elhanyagolt terület volt nálunk a nyelvtudomány története is. Az elmúlt negyedszázad részben már pótolta a múlt hiányosságait. Utalunk itt Dimitrie Macrea professor *Lingvisti și filologie române* (1959), *Probleme de lingvistică română* (1961) és *Studii de istorie a limbii și a lingvisticii române* (1965) című tanulmányköteteire. Ide sorolhatjuk Mircea Seche Schiță de istorie a lexicografiei române I. című könyvét (1966), amely kezdeteitől 1880-ig követi nyomon a román lexikográfia történetét.

*

Van a mai román nyelvtudománynak egy olyan területe is, ahol az alapterakással kellett kezdeni a munkát. Ez a modern nyelvtudomány. Kezdetei a nagy svájci nyelvész, Ferdinand de Saussure 1916-ban megjelent *Cours de linguistique générale* című posztumusz munkájáig nyúlnak vissza. Hazai nyelvtudományunk egyik jellemvonása az új iránti roppant fogékonyság. A strukturalista és matematikai nyelvészet kutatóintézeink tematikájának szerves része. Elért eredményeinkről a *Korunk* olvasói az első évfolyamok számaiban részletes „helyzetjelentéseket” olvashattak. Szükségesnek tartjuk mégis e kérdésnél megállni.

Ákárcsak másutt, nálunk is elsősorban a fiatal nemzedék a híve az új módszereknek és irányzatoknak. Törekvéseikben azonban nem voltak és nincsenek magukban. Emil Petrovici és Alexandru Rosetti, illetve a matematikusok részéről Grigore Moisil akadémikusok állandó támogatását tapasztalhatják. A modern nyelvtudomány módszereit ma már hazai nyelvészeink túlnyomó többsége alkalmazza.

Eltékintünk a szakosított beosztástól s néhány olyan román nyelvészeti munkára utalunk, melyeknek a tematikája ugyan különböző, de van egy közös vonásuk, éspedig az, hogy mint struktúrát, szerkezetet szemlélnek a nyelvet. A strukturalizmus jegyét viseli magán például Emanoil Vasiliu már említett, a román nyelv fonológiáját bemutató könyve. E módszer jegyében fogant Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu *Structura morfologică a limbii române contemporane* (1967) című műve. Módszerét és nézeteit tekintve ennél is modernebb Sorin Stati *Teorie și metodă în sintaxă* (1967) című munkája. A szerző az új nyelvészeti irányzatok képviselőjének vallja magát, s különösen a strukturalisták nézeteire támaszkodik. A strukturalista nyelvészet elméleti kérdéseivel és a nyelvi rendszer különböző elemeire (például hangtan, alaktan) való alkalmazásával foglalkozik az *Elemente de lingvistică structurală* (1967) című, Ion Coteanu szerkesztésében megjelent tanulmánykötet.

Sok nyelvész és nem nyelvész tudatában a modern nyelvtudomány fogalma elsősorban a matematikai nyelvészettel azonos. A matematikai nyelvészet valóban a modern nyelvtudomány része, helytelen viszont túlbecsülni értékét, különösen a nyelvelmélet számára. Mint mindenütt,

úgy nálunk is vannak hívei és ellenzői. Ez utóbbiakkal nem érthetünk egyet, de nem is tartjuk a matematikai nyelvészetet diszciplinánk sarkkövének. A román nyelvtudomány hasznosnak tartja a matematikai nyelvészet művelését, alkalmazását minden esetben, amikor olyan megoldásokhoz segít, amelyek különben elérhetetlenek volnának, vagy matematikai pontossággal kívánjuk lemérni a különböző nyelvi elemek mennyiségi oldalát.

Szafolyóirataink gazdag nyelvstatisztikai, információ-elméleti és a gépi fordításra vonatkozó tanulmányt közöltek és közölnek állandóan. Hazánkban az első, nagyobb terjedelmű önálló kötetben megjelent eredeti matematikai nyelvészeti mű Solomon Marcus bukaresti matematika-professzor *Lingvistică matematică, Modele matematice în lingvistică* (1963) című munkája. Rá egy évre újabb könyve jelenik meg, a *Gramatica și automate finite* (1964). Edmond Nicolau bukaresti matematika-professzor *Introducere în cibernetică* (1964) című könyvéből a nyelvtudományt elsősorban az információs nyelvre vonatkozó rész érdekli. Legátfogóbb jellegű Marcus, Nicolau és Stati közös kézikönyve: *Introducere în lingvistică matematică* (1966). A strukturalista nyelvészet, betekintés a matematikai nyelvészetbe, matematikai modellek a nyelvtudományban, a nyelv algoritmikus modellezése, az információs nyelvek, a kozmikus nyelv, gépi fordítás, valószínűség, információ és entrópia a nyelvben, más statisztikai módszerek a nyelvtudományban és a kód, a formák automatikus felismerése külön fejezeteket kaptak a könyvben. Megjelenés előtt van a román nyelv generatív nyelvtana, azaz egy olyan nyelvtan, melynek felépítése a legnagyobb szerkezeti egységtől, a mondattól halad a kisebb egységek felé.

A modern román nyelvtudomány eredményeit tükrözi és egyben külföld felé is közvetíti az Alexandru Rosetti és Grigore Moisil szerkesztésében megjelenő *Cahiers de linguistique théorique et appliquée*, melynek eddig megjelent öt kötete a szervezési formákról, tudományos rendezvényekről is tájékoztat.

Korunk tudományosságát az egyes tudományágak határjelenségei is jellemzik. Ennek folytán vált például a stilisztika és poétika nyelvészeti diszciplinává. A Tudor Vianu, Alexandru Rosetti és Mihai Pop szerkesztésében megjelent *Studii de poetică și stilistică* (1966) című tanulmánykötet jó bizonyíték arra, milyen nagy jelentőségű a modern nyelvtudomány komplex fogalmi és eljárási apparátusa, korszerű tudományos módszere az irodalmi művek kifejezőeszközeinek elemzésében. Tatiana Slama Cazacu a pszichológus módszerével és kísérleteire támaszkodva gondolateltető nyelvelméleti problémákra tapintott rá *Limba și context* (1959) és *Comunicarea în procesul muncii* című művében. Az előbbiben többek között a nyelv alkotóelemeiről, a nyelvi jelről és értékéről, a nyelv technikájáról, a kontextusokról értekezik (ez a munkája *Langage et Contexte* címen franciául is megjelent Hágában). Az utóbbi számba veszi a nyelvészeti és lélektani szakirodalomnak a nyelv és munka genetikai összefüggéseire vonatkozó eredményeit, s kísérleti alapon vizsgálja a nyelv szerepének pszichológiai mozzanatait a munka folyamatában, a munka hatását a nyelvi érintkezésre.

*

Köztudomású, hogy az egyes tudományágak eredményeinek számbavétele, összevetése, nemis vetélkedése a nemzetközi kongresszusokon szokott történni. Nos, ezeken a román nyelvtudományt nemcsak a küldöttek képviselték. Követői voltak a mai román nyelvtudománynak azok az idegen nyelvű tanulmánykötetek is, amelyek a résztvevőkhöz eljutottak. A nyelvészek VIII., Oslóban tartott nemzetközi kongresszusát 1957-ben a román nyelvészek *Mélanges linguistiques* című kötettel köszöntötték. A VI. Nyelvtudományi Kongresszus résztvevői Münchenben a *Contributions onomastiques* (1958) lapjairól tájékozódhattak az onomasztika fejlettségéről a román nyelvtudományban. A IX. nemzetközi romanista kongresszuson, melyet 1959-ben Lisszabonban tartottak, küldötteink magukkal vitték a *Recueil d'études romanes* című alkalmi tanulmányköteteket is.

A gazdag termésre jellemző, hogy az Akadémia nyolc nyelvészeti szakfolyóirata (ezekből 1 francia, 1 német és 1 magyar nyelven jelenik meg), valamint az egyetemek, a filológiai társaság és szlavisták egyesületének hat nyelvészeti folyóirata együttesen sem tudja biztosítani az elkészült valamennyi nyelvészeti tanulmány, cikk közlését.

Tudjuk, hogy a román nyelvtudomány legfontosabb kutatási területeire szorítkozva is a legjelentősebb munkáknak csupán egy részét tudtuk — nemegyszer csak címének beiktatásával — itt számba venni. Nem tehettünk ki a szövegkiadványokra, a filológiai munkákra sem. Az a panorámikus kép, melyet a *Korunk* olvasói elé igyekeztünk tárni, mégis érzékelteti a mai román nyelvtudomány fejlettségi fokát. Az a kitekintés, amellyel a világ nyelvtudományához viszonyítottuk, vagy sommásan be-tájoltuk, utal arra is, hogy bátran állíthatjuk a világszínvonal mércéjéhez. Nincs szó sem túlzásról, sem pedig öndicséretéről. A kellő értékelést mások, a világ legjobb nyelvészei végezték el, amikor úgy döntöttek, hogy a X. nemzetközi nyelvész-kongresszust 1967. augusztus 28. és szeptember 2. között Bukarestben tartják. Alig telt el azóta nyolc hónap, s hazánk fővárosa egy másik nagy nemzetközi nyelvész-találkozó színhelye lett. A romanista nyelvtudomány és filológia XIII. Nemzetközi Kongresszusára gondolunk, amelyet ez év április 15-e és 20-a között tartottak Bukarestben. Több ország kívánta és ajánlotta fel e kongresszus megrendezését. A nemzetközi romanista nyelvészeti társaságnak az a 190 tagja, aki Romániára szavazott, azokat az eredményeket értékelte teljes illeté-kességgel, amelyeket hazánk nyelvészei és filológusai elértek.

Az a tény, hogy alig háromnegyed év leforgása alatt hazánk két nemzetközi kongresszus székhelye lett, a román nyelvtudomány nemzetközi tekintélyével magyarázható.

KÓSA FERENC *A magyar irodalmi nyelv kialakulása*

A magyar irodalmi nyelv történetének tanulmányozása az utóbbi években olyan jelentős fejlődésnek indult, hogy e kutatási terület új, önálló nyelvtudományi ággá alakult. Vele párhuzamosan fejlődött egy másik új stúdium is, a nyelvjárástörténet. A két tudományág egymással szoros, összefonódó viszonyban van. A nyelvjárástörté-

zeti kutatások eredményei nélkülözhetetlenek az irodalmi nyelv fejlődésének tanulmányozásában. Ha egyszer például elkészült a XVI. század nyelvjárási viszonyait bemutató nyelvatlasz, ez az irodalmi nyelvtörténeti kutatások számára is nélkülözhetetlen segédeszköz lesz. Viszont az irodalmi nyelv történetének vizsgálata során nyert eredmények is ugyanolyan fontosak a nyelvjárástörténeti kérdések megoldásában.

Az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálata tulajdonképpen nem más, mint a nyelvi egységre, a nyelvi eszményhez igazodó helyességre való tudatos vagy öntudatlan törekvés megindulásának és állandó növekedésének a kutatása. A nyelvi egység alakulásának, kibontakozásának mértékét megállapíthatjuk például valamely kor nyelvemlékeiben a nyelvjárási elemek aránya alapján: „Irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeteit és lefolyását meg lehet fogni magában nyomtatott szövegeinkben, oly módon, hogy mindegyiknek lemérjük nyelvjárási vonásait, akár például a mai köznyelvhez viszonyítva. Amikor azt tapasztaljuk, hogy ezek az elűtő vonások mennyiségileg állandóan csökkennek, hogy a szövegek szemmel láthatólag közelednek nyelvileg egymáshoz, kétségtelen, hogy az irodalmi nyelv fejlődése megindult” — fejti ki Bárczi Géza (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvé- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* IV, 474).

Papp László ennek a folyamatnak az időbeliségét kutatva a következőket állapítja meg: „Nyelvünk újabb kori történetében — akár az egységesülés kérdését nézzük, akár az irodalmi nyelvnek a művészi kifejezés terén elért vagy elérni szándékozott eredményeit vagy céljait vizsgáljuk — mindenképpen rendkívül fontos korszak egyrészt a XVI. század, másrészt a XVIII. század vége és a XIX. század eleje. Természetes tehát, hogy mindazok, akik egyrészt a nyelvi egységesülés problémáival, másrészt az irodalmi nyelv egyéb kulcskérdéseivel foglalkoznak, szinte kivétel nélkül e két korszakból merítik vizsgálódásaik tárgyát. Talán érdemes arra is rámutatni, hogy a XVI. századi tanulmányok inkább a nyelvjáráások felől közelítik meg a kérdést, a XVIII. századiak inkább az irodalom felől“ (*Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Budapest, 1961. 17). E megállapítást a megjelent alapvető munkák igazolják legjobban. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeti és betetőző korszaka közé eső XVII. és XVIII. század többnyire még érintetlen, nem részesült megfelelő vizsgálatban. Szabó T. Attila már régebben, a hazai magyar nyelvtörténeti kutatás legfontosabb kérdéseivel és feladataival foglalkozva (*Magyar Nyelv* LI, 468—76), szintén kiemeli a XVI. század különleges jelentőségét nyelvünk történetében, s elsőrendű feladatként jelöli meg e korszak erdélyi magyar nyelvének beható tanulmányozását. Többek között épp ezért sürgeti a XVI. századi nyelvemlékeknek mint forrásanyagoknak minél teljesebb feltárását és feldolgozását, s hangsúlyozza az írásbeliségünk fejlődésében kimagasló szerepet játszó városok egykorú nyelve vizsgálatának fontosságát.

Az irodalmi nyelv történetének tanulmányozása során alapvető feladat annak vizsgálata, hogy e nyelvtípus gyökerei, kezdetei időben és térben meddig, hova nyúlnak vissza, kialakulásának mik voltak a társadalmi, gazdasági, művelődési feltételei, hogyan jött létre; miképp szilárdultak meg a hangtani, helyesírási és egyéb normái, fejlődésének melyek voltak az útjai. E kérdésekre nyilvánvalóan csak széles körű, beható kutatással lehet feleletet adni, segítségül hívva a történettudományt, az irodalomtörténetet, felhasználva továbbá a helyesírástörténetet, a hangtörténetet, a szókincstörténetet, a történelmi alak- és mondattant, a stilisztika eredményeit, valamint a nyelvjárástörténetet. Az irodalmi nyelv történetének kutatásában a mai irodalmi és köznyelvet használjuk összehasonlítási alapnak, mérőeszköznek.

De természetesen mindig a vizsgált korszak sajátos nyelvi tényeiből és viszonyai-
ból kiindulva kell levonnunk következtetéseinket, megállapítanunk a szabálysze-
rűségeket. Mai nyelvünkhöz viszonyítva a *tött, lött, vött* vagy a *setét, ser* nyelv-
járási *ö-ző*, illetve *e-ző* alakok, de a XVI. századi írott nyelvben például norma-
értékűek. Vagy a régiségben a nyelvjárások keveredésének, az irodalmi nyelv és a
nyelvjárások küzdelmének eredményeként keletkezett egyenrangú változatok (*vá-
ros* ~ *váras*, *aranyos* ~ *aranyas*, *kiván* ~ *kéván*) sokkal gyakoribbak, mint ma.
Ehhez hasonló jelenségek, például ugyanazon hangnak több egyenértékű jelvariánsa,
nyilván a helyesírásra is jellemzőek.

Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy Benkő Loránd fölismerése nyomán az
irodalmi nyelvnek újabban kétféle elemét szokták megkülönböztetni: az úgynevezett
formait (hangtanit, helyesírást, alaktani-szerkezetit) és *tartalmi*t (jelentés-
tanit, stil-
lisztikait, frazeológiai, szokincselit). E disztinválás lehetővé teszi az irodalmi
nyelv történetének behatóbb, eredményesebb tanulmányozását. A formai és tar-
talmi elemek fejlődésmentete, alakulásmódja eltér egymástól. Irodalmi nyelvünk ki-
alakulása, fejlődése először a formai rendszerben indult meg, és mind fokozottab-
ban az egységesülés, egyszerűsödés és zárt rendszerre válás felé tartott. A tartalmi
elemek fejlődése viszont csak később bontakozik ki, s az azonosság, az egyszerű-
ség felől általában a differenciálódás, sokrétűség, összetettség irányába halad. A
formai elemek normalizálódása rendszerint hamarabb és hathatósabban megy
végbe, mint a tartalmi jelenségeké. Ezekkel indokolható, hogy ma olyan nagy fon-
tosságot tulajdonítanak a formai elemek vizsgálatának az irodalmi nyelv egy-
sége-sülése, kialakulása tanulmányozásában. Ugyanakkor persze éppoly szükséges
a formai elemek művészi felhasználásának, a tartalmi természetű jelenségeknek a
vizsgálata is.

A formai rendszer kutatása azt bizonyítja, hogy a magyar irodalmi nyelv ki-
alakulásának kezdetei a XVI. századba nyúlnak vissza. De már a XIII. századtól
a latin oklevelek szörványaiban, a királyi kancellária működése, írásgyakorlata
nyomán, megfigyelhető némi helyesírási, nyelvi egységességre, következetességre
való törekvés. Bárczi Géza pedig az addigi általános felfogástól eltérően azt az
új nézetét fejti ki elég határozottan, mely szerint már a kódexek korában, a XV.
század második felétől számolnunk kell bizonyos kötelező és egységes nyelvhasz-
nálati formákkal, nyelvjárás fölötti jelenségekkel, tehát nem fogadható el az az állít-
ás, hogy a kódexek tiszta nyelvjárás, nyelvjáráskeveredési képet tükröznek. „Hogy
a beszélt nyelvtől többé-kevésbé eltérő írott magyar nyelvi változat a kódexek ko-
rában, de azelőtt is volt, azt kétségtelenül igazolja a kódexekben található latinos
vonások (pl. igeidők és főleg igemódok latinos használata, de sok más is) kötelező
volta; szinte bizonyos, hogy a beszélt nyelvben, főleg a tanulatlan emberek ter-
mészetes nyelvhasználatában ezek nem voltak meg, az írott nyelvben viszont olyan
általánosak, hogy kötelezőeknek tekinthetők” — mutat rá Bárczi. Pais Dezső a
kódexirodalom szerepével, jelentőségével foglalkozva megállapítja, hogy „egészsé-
ges, termékeny talajt teremtett a következő fejlődés, az irodalmi nyelv fejlődése
számára. De a bizonyos lényeges elemekben való egység — szerintünk az irodalmi
és köznyelvnek főjellemezője — nyilvánvalóan nem volt meg a kódexirodalom nyelv-
ében, sőt aligha vehetünk észre benne efelé való közeledést. Ettől a nem is any-
nyira egyházi, mint inkább csak kolostori irodalomtól a maga partikularisztikus
megosztottságában nem is várhatjuk egy ilyen egységesítő törekvés felébredését
vagy fenntartását“ (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi
Osztályának Közleményei* IV. 425—66).

Tudjuk, hogy bizonyos nyelvek (például francia, spanyol) esetében a királyi

udvar döntő szerepet játszott az egységes irodalmi nyelv létrehozásában. A XV. század folyamán Magyarországon is, a művelődési és szellemi élet központjában, a királyi udvarban kialakulóféiben volt egy, a szélsőséges nyelvjárási sajátosságoktól mentes, többé-kevésbé határozott normákat követő kiegyenlítettebb nyelvtípus: (Van aki kétségbe vonja egy ilyen udvari nyelv meglétét.) Ez a kialakulóban lévő *udvari nyelv* arisztokratikus jellege ellenére is, minden bizonnyal nemcsak a közvetlen környezetére hathatott, hanem valószínűleg például a kolostori írásbeliségre is. A mohácsi katasztrófa azonban csirájába fojtotta mind az egységesülő udvari nyelvet, mind a kódexirodalom nyelveinek fejlődését, de nyomaik, hatásuk tovább élt az irodalmi nyelv kialakulásának folyamatában, amely a mohácsi vész után más forrásokból és más utakon indult el.

A XVI. században indul meg és halad számottevően előre a nyelvjárások fölé rétegződő egységes irodalmi nyelv kialakulása. E folyamatban döntő szerepük van az olyan nyelvészociológiai, társadalmi, művelődési tényezőknek, mint a világi értelmiség, a deákság létrejötte, a mohácsi vész okozta belső népmozgalmak és az ennek következtében előállott nyelvkeveredés, a könyvnyomtatás, az anyanyelvi műveltséget terjesztő reformáció, humanista szellem, az iskolázás kibővülése. Itt említjük meg, hogy taláunk olyan — el nem fogadható — megnyilatkozást is, amely például már az írástalanság korában keletkezett, tájnyelvi jellegű, szájbeli (orális) költői alkotások nyelvét irodalmi nyelvnek tartja.

Más nyelvektől (francia, olasz, német) eltérően, a magyar irodalmi nyelv sajátos viszonyai között, jellegzetes módon: a különféle nyelvjárások kiegyenlítődéssé válásával, ötvöződéssel jött létre. Így alakult ki különben a magyar irodalmi nyelv történetével sok hasonlóságot, párhuzamosságot mutató román irodalmi nyelv is. Bárczi *A magyar nyelv életrajza* című munkájában (Budapest, 1966) kiemeli, hogy az egységesülés folyamán először több regionális irodalmi nyelvváltozat keletkezik (északkeleti—keleti, dunántúli vagy nyugati, a meghódított területeken a török szolgálatába szegődött renegát deákok írásai ismét egy más nyelvi normát tükröznek), amelyek már sokkal kevesebb eltérést mutatnak, mint a nyelvjárások. Ha például az északkeleti—keleti írott nyelvi normát összehasonlítjuk a dunántúlival, melyeknek természetesen megvannak a maguk sajátos vonásai, azt tapasztaljuk, hogy közöttük nincsenek alapvető különbségek. Majd ezek a nyelvjárás fölötti nyelvtípusok is fokozatosan közelednek egymáshoz, illetve a teljesebb egység felé, s ennek során mindinkább az északkeleti—keleti irodalmi nyelvi norma kezd teret hódítani, uralkodóvá válni. Az egységes magyar irodalmi nyelv megteremtésének igényét késleltette az a körülmény is, hogy nyelvjárásaink között sosem voltak olyan nagy, a kölcsönös megértést akadályozó különbségek, mint a franciában vagy a németben.

A XVI. század második felében a magyar nyelvű írásbeliség rohamosan, nagy arányokban bontakozik ki. A levelezés például — a történész Takács Sándor szavait idézve — „a XVI. század közepén mintegy varázsütésre magyarrá válik“. (A latin nyelv persze továbbra is megtartja hivatalos vezető szerepét az államéletben, a közigazgatásban és egyéb területeken.) Az újabb kutatások során fedezték föl, milyen rendkívül értékes nyelvtörténeti forrás az a nagy mennyiségű, javarészt pontosan helyhez és időhöz köthető, nem irodalmi céllal készült emlék: misszilis levél, hivatalos irat, jegyzőkönyv, amely a tárgyalt korszakban keletkezett, és lehetővé teszi a nyelvi egységesülés, a nyelvjárási viszonyok tanulmányozását. A világi értelmiség, a deákság volt az anyanyelvi írásbeliség legfőbb terjesztője, s a mai kutatások biznysága szerint ennek az új társadalmi rétegnek a működése nyomán bontakoztak ki azok a tendenciák, amelyek a nyelvi egységesülés, normalizálódás, az irodalmi nyelv megteremtése irányában hatottak. A nyelvjárások fölötti

nyelvváltozat létrehozásában, fejlődésében sokszor talán jelentősebb szerepük van, mint az íróknak. A deákok írásainak és a kor legnagyobb költője, Balassi Bálint sajátkezű leveleinek hangállapotát, nyelvhasználatát összevetve például kiderül: köztük valójában nincsenek lényegesebb eltérések.

Irodalmi nyelvünk egységesülésében rendkívül fontos tényező volt a könyvnyomtatás megindulása, fejlődése, amely lehetővé tette a könyvnek országszerte való elterjedését és széles körű olvasóközönség kialakulását. E körülmény folytán mindinkább szükségessé vált, hogy a nyomtatott művek egy általánosabb normához igazodó, kiegyenlített, a nyelvjárási szélsőségektől mentes nyelven lássanak napvilágot. Ismeretes, hogy Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája milyen nagy szerepet játszott az egységes helyesírás és nyelvhasználat kialakításában. Heltai tudatos, következetes, egyszerű és világos helyesírása, hangjelölési rendszere — melyet más nyomdák is igyekeztek alkalmazni — jelentős hatással volt nemcsak a korabeli bonyolult, zavaros és ingadozó helyesírás egyszerűsödésére s egységesítésére, hanem az irodalmi helyesírás későbbi fejlődésére, normalizálódására is. Az irodalomtörténetben historiásnékiroként ismert Temesvári János deák bonyolult, zavaros helyesírásának — mely nemcsak rá, de korára is jellemző — a Heltai-féle egyszerű, következetes helyesírással való összevetése is „rávilágít arra a nagy fejlődésre, amelyet az újabb, a helyesírás egységesítését célzó Heltai-féle jelzésrendszer alkalmazása irodalmi helyesírásunk véglegesződése szempontjából jelent” — mutat rá Szabó T. Attila Temesvári János deákról szóló tanulmányában (*Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* II. 111). Temesvári kézírásában például a *gy* hangnak öt, az *ö*-nek meg nyolc jele van. Ezzel szemben Heltai a szóban forgó hangok rögzítésére mindössze egy-egy betűt használ.

A XVI. századi nyomtatványok általában egységesebb nyelvállapotot, helyesírást tükröznek, mint a korabeli irodalmon kívüli írásbeliség emlékei, például a magánlevelek, amelyek a beszélt nyelvhez sokkal közelebb állnak. Bizonyos nyelvjárási jelenségek, a misszilisektől eltérően, a nyomtatott művekben sohasem fordulnak elő, tehát kétségtelenül megfigyelhető bennük az irodalmi nyelvi egység létrehozására való törekvés. De többnyire még a nyelvjárási színezet, tarkaság jellemzi őket, és a különféle hangjelölési rendszerek spontán küzdelmének, keveredésének eredményeként általában elég zilált, kiforratlan helyesírási képet tükröznek. Molnár József szerint „az egységesülés a helyesírásban előbb jelentkezik, mint a hangtanban“ (*A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Budapest, 1963. 337). E fontos megállapítás kapcsán Papp László az alábbi érdekes és ugyancsak lényeges észrevételt teszi: „Én magam az ugyanebből a korból származó irodalmon kívüli kézíratos emlékek vizsgálata alapján arra az eredményre jutottam, hogy deákjaink és deákos műveltségű tollforgatóink gyakorlatában hamarabb jelentkezik a hangtani egység, mint a hangjelölési, és — legálábbis én úgy látom — hamarabb, mint a nyomtatott irodalmi művekben“ (*Magyar Nyelvőr* LXXXVIII, 212). A jövőendő kutatások feladata, hogy összevesse az irodalmi és az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeinek nyelvállapotát, helyesírást, feltárva a köztük levő viszonyt, kapcsolatot.

Végül említésre méltó, hogy a XVI. század folyamán az irodalmi nyelvben igen divatosá vált az *ö*-zés (*megszegényödött, nőmös*), kialakult egy *ö*-ző irodalmi norma-féle, amely a nem *ö*-ző nyelvjárási írók körében is teret hódított. Az *ö*-zéshez hasonlóan az *í*-zés (*azírt, vígezise*) szintén közkeletű jelenség volt a XVI. század irodalmi nyelvében, de az irodalmi nyelvi norma később ezt is háttérbe szorította. Trócsányi Zoltán szerint az, hogy a század közepéig megjelent nyomtatványok java része *í*-ző jellegű, ami az irodalmi nyelvben bizonyos hangtani egységességre mu-

hat, voltaképpen azzal a véletlen okkal magyarázható, hogy a szerzők többsége í-ző vidékről való, tehát azonos nyelvjárású.

A nyelvi egységesülés, normalizálódás megindulásában és fejlődésében fontos szerepük volt a nyelvtanoknak is. Már az első nyelvtanokban fölmerül — többé-kevésbé határozottan — a nyelvhelyesség, a nyelvi egység gondolata és igénye. Sok olyan megjegyzést, észrevételt tartalmaznak, melyekből következtetni lehet a korabeli irodalmi nyelv állapotára, egységeségének fokára. Sylvester János magyar–latin nyelvtanában (1539) például foglalkozik bizonyos „nyelvhelyességi” kérdésekkel is. Így a mai *pedig* kötőszónak a korabeli számos változata közül (*kedig, penig, tedig, tenig* stb.) csak a *kedig*-et (*kediglen*-t) tartotta irodalmi nyelvi szempontból elfogadhatónak, a *penig* alakot viszont póriásnak, vulgárisnak, irodalmi használatra alkalmatlannak minősítette. Hasonlóképpen vélekedik nyelvtanában a régi és töle helyeselt *sincsen* alakkal szemben az újabban keletkezett *sincs*-ről is, amelyet csak a beszélt nyelvben, a nyelvjárásokban használhattak, de az irodalmi nyelv szintjére ez idő tájt még nem emelkedett. Az ilyen nyilatkozatok tulajdonképpen az egységesülő irodalmi nyelv kialakulásának kezdő mozzanataira utalnak. Az első helyesírási szabályzatnak is, Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricá*jának (1549) — ez bizonyára hatott XVI. századi helyesírásunk alakulására — az irodalmi nyelvi egységre való törekvése nyilvánul meg abban, hogy szerzője a nyelvjárási kiejtésbeli eltéréseket kettős hangértékű jelek alkalmazásával igyekezett áthidalni. Vagylagos jelölésének megfelelően például az *o* betűt olvashatták *ö*-nek és *e*-nek is az illető nyelvjárásától függően. Az *o* *r* *o* *k*-nek írt szónak tehát különféle ejtésváltozatai lehettek: *erek, erök, örek, vagy örök*.

A XVI. századi nyelvtanokra az jellemző, hogy a nyelvnek csak bizonyos területeit, jelenségeit veszik szemügyre és szabályozzák, s a kor társadalmi, művelődési viszonyai miatt még kevésbé hathattak. A későbbi nyelvtanok (pl. a Szenczi Molnár Alberté, Geleji Katona Istváné) normalizáló hatása viszont már mindinkább fokozódik és erősödik. Szathmári István *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* című munkájának téziseiben a XVI—XVII. századi nyelvtanok jelentőségét méltatva kidomborítja: „Nagymértékben hozzájárultak a korábból áthagyományozódott normák megerősödéséhez, az új normák kiválasztásához és elterjesztéséhez mind a helyesírás, mind a hangtan, mind pedig a mondattan, továbbá a szókincs és a stiláris jelenségek területén...” Másik fontos következtetése meg az, „hogy a nyelvtanainkban kimutatható nyelvi egységesülés és normalizálódás szervesen beleillik abba a folyamatba, amely a felvilágosodás korán és a reformkoron át elvezet a mához”.

A XVI. század végéig kialakul egy olyan meghatározott nyelvjáráshoz nem rögzíthető, nyelvjárások fölé rétegződött kiegyenlített nyelvváltozat, amely képes arra, hogy az irodalmi írásbeliség hordozója legyen. A kódexek tarka, kirívó nyelvjárásosságához viszonyítva ez természetesen nagy lépést jelentett előre. Az egységesülés, a fejlődés ugyanakkor a feltűnően nagy eltéréseket, ingadozásokat mutató helyesírásban is megfigyelhető: így kivész a gyakorlatból a XV. században meghonosodott cseh eredetű huszita vagy mellékjeles helyesírás, amely lényegesen különbözik a hagyományos kancelláriai helyesírástól (az *ly, ny, ty* betűkapcsolat helyett például mellékjellel elírástól *l, n, t* betűt használ); kezd teret hódítani a magánhangzók hosszúságának jelölése (*á, é, í*). A helyesírás „a maga viszonylagos egyszerűsége, kevéseleműsége és éppen ezért könnyebb felfoghatósága miatt különösen alkalmas volt arra, hogy a kiegyenlítődé, összeolvadás irányzata benne kapjon erőre, és az egységesülés elsősorban benne és általa jöjjön létre. Általa — mon-

dottuk —, mivel a helyesírás egységesülése egyik legfőbb előmozdítója a nyelvi egységesülésnek, illetőleg a helyesírás egysége feltétele, egyszersmind megpecsételője a nyelvi egységnek, amely az irodalmi nyelv vagy köznyelv típusaiban megelvéenedik“ — hangsúlyozza Pais Dezső már idézett tanulmányában (426).

Mai irodalmi nyelvünk őse, forrása az az északkeleti—keleti területeken működő deákok gyakorlatában a XVI. század végéig létrejött, nyelvjárások fölötti, viszonylag egységes írott nyelvváltozat, mely elég nagy területen, a mai Csehszlovákia területéhez tartozó Gömör, Abaúj, Zemplén megyétől a Romániához tartozó Szatmár—Bihar—Kraszna sávon át egész a régi Krassó-Szörény vármegyéig uralkodott. Ez a nyelvtípus mind szélesebb társadalmi és földrajzi körben terjedt, hatott. Erős befolyást gyakorolt a többi írott nyelvváltozatra, Erdélyben is ennek a normái érvényesültek bizonyos sajátos vonásokkal, színezettel, az írók java része szintén az északkeleti—keleti írott nyelvváltozatot használja, illetve igyekszik hozzá igazodni. E nyelvtípusnak néhány fontosabb, jellegzetesebb vonása: az említett terület legkirívóbb nyelvjárási sajátosságának, az *i*-zésnek a kerülése. Így a *níz*, *rigi*, *szip* helyett a *néz*, *régi szép*-féle alak használata az általános, a kötelező. Az *-ít* ∼ *-ét* képzővariáns küzdelméből azonban az *i-ző* alak kerül ki győztesen: tehát *igazit*, *szólit* (és nem *igazét*, *szólét*). Az *ü*-zés és *ú*-zás tekintetében ingadozás figyelhető meg az *ő* ∼ *ü*, *kő* ∼ *kü*, illetve *lo* ∼ *lú* között. De általában hovatovább a maival egyező nyíltabb formák mutatkoznak uralkodónak a deáki nyelvváltozatban. A nyelvjárások *ü* (*ü*) ∼ *i* (*i*) szembenállásából többnyire a labiális (ajakkerekítéses) szóalakok honosodnak meg: *küld*, *szükség*, a *kild*, *szikség* pedig nyelvjárási jelenségnek számít. De ugyanakkor bizonyos esetekben az illabiális (ajakréses) változat a norma-értékű: *izen*, *mivel*. A XVI. század végi írott nyelvi norma szerint az az határozott névelő használatos mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is (*az kert*, *az leány*), noha a korabeli ejtés már nem felel meg ennek a jelölésmódnak. Érdekes, ez a konzervatív frászmód annyira szilárd, hogy a XVII—XVIII. században is tovább él, így például Apor Péternél is teljes következetességgel érvényesül.

A létrejött irodalmi nyelv vagy írott nyelv „mai irodalmi nyelvünkhöz igen hasonlít ugyan, de jellegében mégsem azonos vele, funkciójában pedig még nagyon is távol áll tőle“. Az irodalmi nyelvnek tulajdonképpen nem is annyira a jellege, mint inkább a funkciója a fontosabb lényegbeli sajátossága, tehát az, „hogy átfogja a társadalom írásbeliségének egészét, s a nyelvhasználat helyességének is normájául szolgál“ — hívja fel a figyelmet Deme László *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez* című dolgozatában (Budapest, 1959. 91. 4). Ez a XVI. század végi írott nyelv mai irodalmi nyelvünkkel számos jellegbeli (hangtani, alaktani) egyezést és hasonlóságot mutat, funkcióját tekintve azonban lényegesen különbözik tőle: csak a deákok, a literátusok szűk rétege használja, földrajzi elterjedése meglehetősen korlátozott, még távol áll attól, hogy a nyelvjárások fejlődését jelentősebben befolyásolhassa; normaként hat ugyan, vagy — Deme szerint — „inkább csak ragad“, de használata „még korántsem kötelező, inkább csak szokásszerű, legfőljebb illendőségi érvényű“.

Az irodalmi nyelv története alig másfél évtizedes múltra visszatekintő fiatal tudományág, és máris jelentős, alapvető eredményekkel büszkélkedhetik. Mivel az egységes irodalmi nyelv kialakulása — Pais meghatározása szerint — mindezekelőtt „az érzékelhető: a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban indul meg és megy végbe, vagyis a hangtanban és a helyesírásban“, a kutatók figyelme elsősorban az említett területek vizsgálatára összpontosult. A jövőbeni kutatásokra

vár a XVI. századi irodalmi nyelv körébe tartozó más (szókincs-, jelentés-, alak-, mondattani) jelenségek tanulmányozása is, valamint azé, hogy ez az egységes nyelv-változat miképpen alakul, milyen formában él tovább. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a következő korokban megtorpanásokkal, visszaesésekkel ugyan, de állandóan fejlődik, tökéletesedik.

BORBÁTH ANDOR *Vörösmarty Mihály és a magyar orvosi nyelv*

A XIX. század első felében a haladó filozófiai és szociológiai gondolkodás fejlődése nyomán a kelet-európai népek hatalmas nemzeti felszabadító mozgalma bontakozott ki, s ez e népek orvostudományára is kihatott. A kelet-európai országok haladó gondolkodású orvosai hamar ráeszméltek arra, hogy saját országuk orvostudománya fejlődésének alapfeltételét a hazai orvosi nyelv megteremtése, az anyanyelven írt orvosi művek kiadása és terjesztése alkotja. E felismerést csakhamar tettek követték, és a román Vasile Popp, Pavel Vasici-Ungureanu, a lengyel Bierkowski, a bolgár Bezovics, a cseh Purkinje, a szerb Karadzscsics hazafias célkitűzésnek tekinti népe orvosi nyelvezetének megalkotását. Bessenyei György 1788-ból származó mondása — „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha sem” — a XIX. század első évtizedeiben érezteti hatását: a magyar nyelv használatáért vívott harc is a haladó gondolat kifejezőjeként jelentkezett.

A magyar orvosi nyelv és szaksajtó kialakításában hervadhatatlan érdemeket szerzett Bugát Pál, akiről halála századik évfordulóján, 1965-ben megemlékeztek. Bugát Pál 1816-ban a pesti egyetemen orvosi oklevelet szerzett. Zsellér származása miatt kezdetben sok mellőzésben részesült. Kiváló felkészültségének köszönhető, hogy Oroszország kazányi egyetemére kapott meghívást, de az osztrák császár nem engedélyezte kivándorlását. 1824-ben, 31 éves korában a pesti egyetem sebészképző tanszékének tanárává nevezték ki. Ebben az időben az egyetemi oktatás latin vagy német nyelven folyt: magyar orvosi szaknyelv lényegében nem létezett.

E hiány pótlását Bugát Pál hazafias kötelességének tekinti, és Pesten 1828-ban megjelenteti az első magyar nyelvű anatómiai művet. Címe: *Az egészséges emberi test Boncztudományának alapvonalai*. Ez volt az első nyomtatott magyar orvosi tankönyv, mellyel Bugát Pál azt akarta bebizonyítani, hogy a magyar nyelv alkalmas az orvosi irodalom művelésére, nyelvújítói tevékenységét azonban, amelynek orvosi nyelvünk igen sokat köszönhet, számos oldalról érte támadás és lebecsülés.

Azoknak a táborában, akik Bugát Pál mellé állottak, ott találjuk Vörösmarty Mihályt is, 1828 januárjában elvállalja a Petrócai Trattner J. M. kiadta *Tudományos Gyűjtemény*, az egyetlen akkori folyóirat szerkesztését, amelytől azt várja, hogy „rak-helye lehessen a hasznos ösmereteknek és bölcsője a tudományoknak”. Költő létére Vörösmarty, a szerkesztő első cikkeit nem szépirodalmi kérdéseknek szenteli, hanem azokkal a magyar orvosi nyelv ügyét óhajtja előmozdítani. Felfigyel Bugát Pál fordítói tevékenységére, és azt *Bugát Pál magyar Boncztudományáról* című közleményében (1828) a következő módon méltatja:

„Ami a fordítást illeti, meg kell vallanunk, inkább merész elmét kívánt, mely midőn a mindennapi beszéd az ily tudományos előadásra elégtelen, ne féljen a nyelvnek rejtett kincseihez nyúlni, s a fogyatkozásokat azokból pótolja.

E nélkül ki képes magyar boncztudományt (anatómia) írni, ha csak rövid műszavak helyett hosszú, bizonytalan és gyakran tévesztő körülírásokkal nem akarja a tanuló vagy olvasó elméjét fárasztani.

A jeles fordító mind ezen felül emelkedett.

Semmi sem vala könnyebb, mint azt mondania: hogy a számtalan műszó fordíthatatlansága miatt kénytelen csak leírásaikat adni magyarul.

De meglepetve látjuk szorgalmas bátorsága után az egész boncztudomány rop-pant alkotmányát magyar nevekből s műszavakból előállítani.“

Megszakítva Vörösmarty fejtegetését, megállapíthatjuk a költő helyes állásfoglalását, hiszen azokról a Bugát Pál alkotta szavakról van szó, mint *izom*, *mírigy*, *agy*, *sejt*, *dúc*, *rekesz*, *ideg*, amelyek végérvényesen meggyökeresedtek és közkincsévé váltak a magyar orvosi nyelvnek.

Valószínűleg Bugát Pál ellenfeleinek akar válaszolni Vörösmarty, midőn így folytatja:

„Ha valakit itt az a csodálatos viszketeg bántana, hogy a merőt gáncsolja s bosszankodással ütközzék meg minden szavaiban, melyeket nem hallott: szeretnék attól igen sokat, de különösen e kettőt megérteni:

Mit akarna inkább?

Azt-e, hogy nyelvünk, amire szüksége van, magából s elemeiből pótolja?

Vagy azt, hogy mint némely európaiak, gyülelévész és zavar legyen a legtar-
kább szavakból?”

Vörösmarty szerint míg „az európai atyafiságos nyelvek a fölvett szóra nemzeti szint s bélyeget adhatnak, a magyar nyelv, mint napkeleti s Európával rokotalan, az idegen szavakat, mint a tűz a vizet, meg nem szenvedheti.”

Az anyanyelv tisztaságát féltő költő elkeseredetten állapítja meg: „Társalkodási nyelvünk nincs, vagy ha van, oly tarka, amilyen csak lehet; hivatalos, katonai, művészi stb. hasonlóan nincs; a tudományost, az fróit most törjük s ez is a többinek sorsára jusson?”

Ezért helyesli Vörösmarty azt, hogy „Bugát professzor úr a magyar boncztudományt magyarul adta”.

Vörösmarty elismeri, hogy „az egész fordításnak legnehezebb része a műszavak előállítása volt”. Ezek közül a költő felemlíti a Bugát alkotta *ér* vagy *vérér* (vena), *ütér* (arteria), *ideg* (nervus), *izom* (musculus), *in* (tendo) szavakat, s helyesli a *hallütér* (arteria acustica), *hallideg* (nervus acusticus), *látideg* (nervus opticus), *agyidegrendszer* (systema nervosum cerebrialium) kifejezéseket.

Vörösmartynek feltűnik a „rövidség, amellyel a boncztudomány szavai magyarázva vannak”.

E gondolatmenet során a költő maga is orvosi nyelvújítóként jelentkezik, midőn úgy véli, hogy „a vérér (vena) szóból a vér elmaradhatna, s különböztetésül elég világosan állna mellette az *ütér*”.

De Vörösmarty nem csupán dicséri, hanem bírálja is Bugát Pál nyelvészeti munkásságát, és kifogásolja nem egy szóképzését.

Bugát szerint az „alak” = materiával. Az alak szó Vörösmarty szerint „eddig éppen ellenkező jelentésű volt: latinul forma, németül Gestalt értelemben s innen származhatott az alkat kifejezés.” A „materia” szó helyes fordítása Vörösmarty szerint, Bugáttal ellentétben, nem „alak”, hanem „anyag”.

A „recens” szót Bugát „heveny”-nek fordítja. Vörösmarty szerint a „heveny” inkább az „in flagranti” szó értelmét adja vissza.

A „mechanikus” szó „munkamívi”-re való fordítása Vörösmarty szerint nem alkalmas az idegen szó helyettesítésére.

Bugátnak ama javaslatával, hogy a „literatura” szót „tudományok tudománya” kifejezéssel fordítsuk, Vörösmarty nem ért egyet, amit azzal indokol, hogy a literatura szó „egyébiránt is azon szavak közé tartozik, amelyek hihetőleg meg fognak öröködni nyelvünkben, számtalan más szavak lévén még, melyeknek magyarosítására nagyobb szükségünk van”.

A harmadik évtizedét tapasztó Vörösmarty nem éri be a magyar orvosi nyelv filológiai nyomon követésével és bírálatával, hanem élénk figyelemmel kíséri az éledő, idegen köntösétől szabadulni akaró magyar orvosi irodalom minden megnyilvánulását. Felfigyel Csorba József orvos doctor, Somogy vármegyei rendes physicusának *Hygiastica: vagy is orvosi oktatás, mit kell tenni az egészség fentartására, és a betegség gyógyítására, addig is, míg orvos érkezik* című könyvére, és arról a *Tudományos Gyűjtemény* 1829-i évfolyamában Csorba *Hygiasticájáról* című közleményében így értekezik: „Orvosaink szorgalmának s magyar lelkiségének egy újabb tanúja a fenn jelentett munka, mellynek különös érdeme az, hogy a tudományi rendszer szoros korlátai közül az élet tágas mezejébe kitér s közhasználatú ösmerekekkel gazdagítja olvasóit.”

A pesti egyetem orvostudományi karán 1860-ig latin volt a tanítási nyelv. Vörösmartynek nem kerüli el a figyelmét, hogy 1829-ben „Fésüs Menyhért orvos doctor tanuló pályája végeztével magyarul írta orvosi értekezését illy cím alatt: »*Értekezés az ember testi neveléséről*«, s ezt a Tudományos Gyűjtemény 1829-i évfolyamában az alábbi dicséző szavakkal méltatja: „Doctorságra léptetés alkal-

mával magyar értekezést írni ugyan nem példátlan dolog; de a jó példa oly kevés követőre talált még eddig, hogy ez újabb példaadásnak több szerencsét kívánni igen nagy okunk van...“ Az említett értekezés tárgya, s a csinos magyarság, mellyel írva van, a szerzőnek mind jól választó „ítéletéről, mind ízléséről bizonyoságot tesznek“.

Vörösmarty figyelme még a magyar gyógyszerészeti nyelvre is kiterjedt: 1829-ben Budán kiadták a *Gyógyszerek árszabása Magyarországra és a hozzá kapcsolott tartományokra alkalmazva* című ismertetőt. Ezt *Az orvosi kar magyar gyógyszernyelvéről* című cikkében Vörösmarty így értékeli: „Az egyetemi orvosi kar-nak ezen roppant munka kidolgozása mindenkor díszemléke leend.

Csak arra tesszük figyelmessé olvasóinkat, hogy 100 meg 100 orvosszernek kelle magyar nevet adni s itt ezer közül (mintegy ennyire lehet a gyógyszerek számát tenni) egy sem marad megnevezetlen.

Mind ezen munka pedig nem vaktában, hanem bizonyos rendszer után készült s az elnevezések többnyire helyes philológiai alapon épülnek úgyannyira, hogy ami még valaha hozzá adandó vagy rajta másítandó lenne, az már most a legkisebb fáradságba kerül.

Hála és tisztelet annak, aki először e hazafiúi gondolatnak helyt ada lelkében, köszönet mindazoknak, akik a kidolgozásban résztvevők valának.“

E sorok közreadásával az volt a célom, hogy a jelenkor irodalombarátai és orvosai előtt ismertessem a koszorús költőnek a magyar orvosi nyelv fejlesztése érdekében tanúsított, korában bátornak minősíthető kiállását, ami nem maradt hatástalan kortársaira. Ezért mi, orvosok Vörösmartyt a magyar orvosi nyelv paléozóói között tartjuk számon. E tevékenységéért méltán érdemli ki a kései orvosnemzedékek háláját és elismerését.

MARKI ZOLTÁN

Pletyka

*A mondat,
amelyről kérdezel,
ott pördült gazdátlanul
mindenki lába ügyében.
A dolgukra sietők
ügyet se vetettek rá.
Horgadt költők
és csillagos homlokú szerelmesek
felé verte az utca porát.
Aki belérúgott,
megütötte a bokáját,
s a pörgés is vadabb lett.
Mit lehetett tenni?
(Megmondtam már az
ötödik s a hatodik sorban.)*

TÖMÖRY PÉTER

Az az egyensúly

*Drótkötélen — hosszú bottal:
a kötél táncos*

A kötélen erős.

*— az az egyensúly —
megszokásból?*

*Hány kínos óra,
hány viszolygás
kötí be magát:
az az egyensúly!*

*Kifeszítve bár
mély, bizonytalan minden erő.*

*Beváltott ámulat hull:
rézpénz.*

HODOS LÁSZLÓ

Sirató föld hazáig

*Elmegyek és soha többé
varrott gúnyám föl nem veszem.
Ostoromat fűbe teszem
aludni.*

*Özvegységem mint a nyárfa
tartásában olyan árva
legényke.*

*Kifogy minden dalom, s lehet,
meg sem kapom azt az utat,
mely a hegyen által mutat,
hazatér.*

*Itt a szélben ezer éve
gyűl a gondom, mint a kéve
aláhull.*

*Csontom éget, bár rám sütné
bélyegét a szegénységnek,
gyászát a fekete éjnek
örökre.*

*Mint a rétet leheverem:
szerelmemet engesztelem,
nem bírja.*

*Eltűnök a nyár szagával,
vállamon az ölelésed:
rám hervadt arany kötésed
ottmarad.*

*Elmegyek és le is ülök,
az út lábán vagyok csülök
máttad.*

Az üvegtűtől az elektronmikroszkópig

Mi az, amit a nem közvetlenül érdekelt, de érdeklődő ember megtud, illetve megtudhat a tudományos kutatás különböző területeiről? Az orvosi-biológiai kutatás vonatkozásában az ilyen természetű információ legtöbbször egyes kimagasló — hogy úgy mondjuk, szenzációs — eredmények ismertetésére szorítkozik. Az esetek túlnyomó többségében ilyenkor a gyakorlat eredményeiről van szó, a műtétek, a heroikus beavatkozások hőseiről. Nagyrítkán talán egy-egy úgynevezett „elméleti“ felfedezés vagy eredmény is bekerül a köztudatba. (Mint például a nukleinsavak szerepe az átöröklésben vagy az élő anyag szintézisének problémái.) Az azonban már igazán kivétel számba megy, ha a nem szakember a kutatás „laboratóriumába“ is betekintést nyer. Pedig a végső vagy részeredmény mindig sok, nagyon sok megelőző munka eredménye, és betetőzése egy olyan — rendszerint hosszadalmas és bonyolult — folyamatnak (végakkordja és egyúttal más kutatások kezdősora), amelyben a szubjektív és objektív tényezők, s a múlt, jelen és jövő sokrétű kölcsönhatása zajlik. Semmiképpen sem árthat, ha nem szakember is betekint a kutatás hétköznapjaiba, az ismeretek egyre növvő épületeinek technológiájába.

Gondoljuk el: nincs érdeklődő ember, aki ne hallott volna a capetowni szívátültetésről, ne ismerné Blaiberg kórtörténetét, ne aggódott volna sorsáért. (Ez jól is van így. Ilyen esetekben nyilvánul meg igazán, milyen nagy és igaz az ember). De vajon ártana-e, ha valamivel többet tudnánk arról, ami lehetővé tette a végső beavatkozást? Ha értesülnénk a számtalan állatkísérletről szerte a világon, a szövettan, immunológia, biokémia sok, nagyon sok neves és névtelen harcosáról, akiknek eredményei, ha mégoly kezdetiek is, már rést ütöttek az egyik legnehezebb probléma, az úgynevezett szöveti inkompatibilitás bástyáján.

De még ezen „elméleti“ eredményeknél is kevésbé ismeri a nem szakember azokat az eszközöket, módszereket, amelyek segítségével ezek az eredmények létrejöttek. Pedig — ha tartózkodunk is bármilyen túlzástól — gyakran éppen a kutatás eszközei és módszerei azok, amelyek új utakat nyitnak meg, új lehetőségeket tárnak fel. Szeretném ennek az aránylag kevésbé tárgyalt és vitatott, de igen figyelemre méltó területnek néhány „általános“ kérdését felvetni, majd pedig a valóság marxi értelemben vett konkrét voltából kiindulva egy bizonyos kutatási területen belül szemügyre venni a kérdések némelyikének „kézzelfogható“ vonatkozásait.

A tudományos kutatás dialektikája

A tudományos kutatásnak mint társadalmi jelenségnek összefüggései („belső” és külső”) egyaránt igen sokrétűek. Maga az alapvető összefüggés: az adott társadalmi fejlődési szakasz és a kutatás kölcsönhatása is sok különböző és egymásra ható síkon érvényesül. Kétségtelen mindenekelőtt, hogy a kutatás *iránya*, *problémafelvetése*, a tudományos erő kifejtés *szélessége* és *mélysége* a társadalmi gyakorlat felvetette „kérdésektől“, a társadalom közeli, azonnali vagy távoli szük-

ségeitől függ. Emellett azonban olykor igen nagymértékben az illető kutatás terület „előzménye“ — a már elért eredmények, a már kidolgozott módszerek, a már felvett irány — hat elhatározóan a további munka mennyiségére és minőségére. A tág értelemben vett „tradíció“ ilyen hatása talán leginkább a művészetben és irodalomban megnyilvánuló hasonló jelenség mellé állítható, és nem más, mint a kutatás „belső dialektikájának“ érvényesülése.

A társadalom adott fejlődési szakasza azonban nemcsak mint „megrendelő“ befolyásolja a kutatást. Legalább olyan (vagy megközelítőleg olyan) mértékben függ a kutatás iránya és lehetősége a társadalom adott technikai színvonalától, ami — végső fokon — a kutatás eszközeinek színvonalát is meghatározza. Úgy hiszem, nem kell külön hangsúlyozni, hogy a társadalom és kutatás összefüggése semmi esetre sem egyoldalú, hanem kölcsönhatás (mint minden dialektikus összefüggés). Ebben az értelemben a kutatás színvonala és eredményei hatnak és visszahatnak a társadalom anyagi-technikai fejlődésére, és (amit talán kevésbé szokás hangsúlyozni) annak gondolati-ideológiai együtthatói. Ez nyilvánvaló (s ezért szükségtelen hangsúlyozni) a technikai tudományok esetében, de kevésbé nyilvánvaló (s ezért hangsúlyozni kell) például az orvosi-biológiai kutatás vonatkozásában.

Erre a vonatkozásra különben konkrét formában még visszatérünk. Itt csupán a szemléletesség céljából elég, ha arra a szerepre utalunk, amit például a mikroszkóp megszerkesztése (annak optikai, fémtechnikai, mechanikai együtthatóival) vagy — napjainkban — az elektronmikroszkóp létezése számos kutatási terület köztük az orvosi-biológiai kutatások szempontjából jelentett.

Ha már most — e néhány bevezető és általánosan ismert — összefüggés megemlítése után a kutatás *belső* dialektikájának más oldalaihoz fordulunk, akkor — különösen a modern orvosi kutatást elemezve — számos érdekes és fontos törvényszerűsége bukkanunk. Legyen szabad ezek közül — mintegy problémafelvetésként — néhányat megemlíteni. A modern tudományos kutatást talán mindennél inkább az egyre szélesedő „kooperáció“ jellemzi.

Az orvostudomány (egészében véve és tudományáganként) ma már elképzelhetetlen a biokémia, fizika, fizikokémia (és így tovább) szolgáltatata adatok nélkül. De ugyanígy lehetetlen lenne (s ez tulajdonképpen pleonazmusként is hathat) bármilyen orvosi vizsgálatot, meghatározást, kutatást a különböző „segédtudományok“ módszertani segítségével és megfelelő felszerelés mellőzésével elvégezni.

Jegyezzük meg mintegy zárójelben, hogy különösen az orvostudomány területén ez az egyre nagyobb függés a „segédtudományoktól“ és „segédeszközöktől“ nem értékelhető minden ízében pozitívnak. A röntgen-technika és radioaktív izotópok, az önműködő vérszámológép és az elektronikus agy révén diagnózisra képes számítógép — bármilyen sokat is nyújt és ígér — nem helyettesítheti teljesen az orvostudomány specifikus, saját módszereit! Ebben a kérdésben még tovább is mehetünk. Kétségtelen például — legalább az alapvető orvosi biológiai kutatásban — hogy a XIX. század *mindmáig* példátlan eredményei, előremutató hipotézisei aránylag egyszerű, kezdetleges kutatási eszközökkel jöttek létre. Itt a tőkés fejlődés gyors ütemű terebélyesedésének társadalmi keretében *aránylag* sokkal többet lendült előre a megismerés, mint bármely más korszakban (beleértve századunkat is!) Nem lehet és nem szabad letagadnunk, hogy napjaink számos kifinomult, bonyolult eszközökkel létrehozott megállapítása csírájában (olykor megdöbbentő tökéletességgel) már a múlt században létezett. A segédtudományok és eszközök túltengése nem régi keletű, különösen századunk vívmánya. A múlt században legalább az orvosi-biológiai kutatás területén, az egy mikroszkópon kívül vajmi kevés lényeges és bonyolult „idegen“ elem működött közre.

A kutatás dialektikája távolról sem merül ki a kölcsönhatások széles körű érvényesülésében. Legalább olyan fontosságú (s persze az előbbivel

szorosán összefügg) annak ismerete, hogy mi a fejlődés, az előmenetel legfontosabb tényezője a kutatásban. Erre a kérdésre nehéz leegyszerűsített feleletet találni. A tudományos kutatásnak az említett általános összefüggéseken belül számos objektív és szubjektív tényezője (összetevője) van, s ezek közül valamennyi — kisebb-nagyobb mértékben — hozzájárul a haladáshoz. Mégis, eltekintve a már felvetett általános tényezőktől (és távolról sem teljességre való törekvéssel), ilyen értelemben számításba jöhet egy vagy több „véletlen” felfedezés vagy új irányt kezdeményező (a fennálló ismeretek, adatok alapján kidolgozott) munkahipotézis, egy új, addig nem használt módszer vagy kutatási eszköz bevezetése és „standardizálása”. Mindegyikre számos példa létezik (hacsak az orvosi biológiai kutatás területén maradunk). Így a felsőbb idegműködésben annyira lényeges „külső gátlás” megismeréséhez döntő módon járult hozzá az az árvíz, amely miatt Pavlov kísérleti laboratóriumát ki kellett üríteni és amely — mint „zavaró” külső behatás — megszüntette a kutyákon kidolgozott feltételes reflexeket. Ugyanígy nehéz felmérni azt a hatást, amelyet a Watson és Crick kidolgozta dezoxiribonukleinsav-struktúra elmélet a modern genetikai és biokémiai kutatásra gyakorolt. Vagy elég, ha a máris halmozódó eredményekre gondolunk, amelyek a „gyorsított filmfelvétel” felhasználásával az orvosi biológiai kutatás legkülönbözőbb területein születnek.

Mindezek természetesen feltételezik a *mindennél fontosabb* szubjektív tényezőt, a kutató embert. Manapság nemegyszer halljuk vagy olvassuk, hogy előbb vagy utóbb a kibernetika vívmányai, a „gondolkodó” gépek még a kutatás bizonyos területein is helyettesíthetővé teszik az embert. Nem hiszem, hogy ez valaha is megtörténjék! Éppen úgy, ahogy a legtökéletesebb elektronikus agy sem fog (meggyőződésem szerint) még megközelítőleg sem olyasmit alkotni, mint Shakespeare egyetlen verssora, Beethoven egyetlen témája vagy Michelangelo egyetlen vésőnyoma, a kibernetika semminemű szüleménye sem lesz képes Arisztotelész, Harvey, Darwin, Pavlov vagy Spemann örökébe lépni. A gép mindig eszköz marad, segédeszköz, amely hihetetlen mértékben könnyítheti a kutatómunkát, növelheti a munka minőségét és termelékenységét, de a kutatás alapvető tényezője az ember volt és marad. Amikor emberről szólunk, nemcsak a kutatás kimagasló egyéniségeit értjük rajta. Ezek, koruk és körülményeik szülötteként (mint az emberi tevékenység más területein is), rendkívüli módon hozzájárulhatnak a megismerés elmélyüléséhez. De a kutatás nemcsak szintézisből, különleges ötletekből, elgondolásokból áll, hanem megvan a maga „technológiája”, megvannak a maga munkás hétköznapijai. Éppen ezért, különösen a korszerű, komplex kutatás körülményei között mindinkább előtérbe kerül a *kollektívák* szerepe és hozzájárulása (hogy egy ma elég közhasznú szóval éljünk: kollektív bölcsessége).

A helyesen vezetett és megfelelően dolgozó kollektíván belül érdekes és a kutatás szempontjából fontos kölcsönhatások alakulnak ki a kiemelkedő egyéniség és a vele együtt munkálkodók között.

A fejlődésbiológia példája

Tulajdonképpen, szűkebb értelemben vett kutatásról a legtöbb orvosi-biológiai tudományág esetében csak a kísérleti kutatás kezdeteitől beszélhetünk. Ez távolról sem akar a leíró fejlődési szakasz lebecsülése lenni. Sajnos, még mindig nem elég nagy azoknak a száma, akik következetesen a valóság formaleírását, analizisét tartják minden kísérleti kutatás alapjának. (Jegyezzük itt meg, hogy nem ártana orvostanhallgatóinkat és biológus diákjainkat külön terv szerint megtanítani arra, hogy szabatosan, plasztikusan s az objektív valósághoz minél hívebben *írjanak le!*). Klésztelen azonban, hogy az „oknyomozó” kutatás, a mecha-

nizmusok feltárása csak kísérleti úton valósítható meg. Ha tehát a következőkben a *fejlődéstan* kezdeteiről szólunk, tulajdonképpen a *kísérleti fejlődéstan*ról van szó, anélkül, hogy kisebbiteni akarnók a leíró fejlődéstan évszázados történetének eredményeit, jelentőségét és aktualitását.

A kísérleti fejlődéstan (vagy ahogy előbb nevezték: a *fejlődésmechanika*) a múlt század második felének szülötte (annyi más tudománnyal együtt!), de „klasszikus“ korszaka messzi behúzódik századunkba. Hiszen Wilhelm Roux alapvető kísérleteit a múlt század 90-es éveiben közölte és az utolsó „klasszikus“ (bár itt nehéz pontos határt húzni) Hans Spemann, 1935-ben kapta meg a Nobel-díjat. Ha végigtekintünk ezen termékeny négy-öt évtized munkáin, nem kerülheti el figyelmünket, hogy a fejlődéstan alapvető megállapításai meglepően egyszerű eszközök segítségével születtek. A mikroszkóp, az úgynevezett binokuláris lupe és néhány üvegtű, csipesz, íme az első nagy kísérletezők „kellékára“. Így születtek meg első ismereteink a korai embrionális fejlődésről, egy olyan rendkívül fontos jelenségről, mint az ún. embrionális indukció. Az embernek szinte az a benyomása, hogy az eszközök egyszerűsége szerencsésen párosul néhány kiváló kutató és munkaegyüttes nagytermékenységu munkájával. Hiszen ha jól utánagondolunk, egyes szövetrészek eltávolítása, mások átültetése, egyes részek egymástól való elválasztása vagy egymáshoz való illesztése nem is kíván különösebben bonyolult berendezéseket. Néhány egyszerű operáció, néhány kristálytisztá logikával végiggondolt hipotézis bizonyítása, és sok mindenre fény derül, ami előbb megfoghatatlannak tűnt. Persze, tévedés volna azt gondolni, hogy mindez könnyen ment. A ma már tan- és kézikönyvekben bárki által megtalálható „klasszikus“ tények mögött lelkes és tehetséges kutatók megszámlálhatatlan munkáiraja, átvirrasztott éjszakák, viták, tévedések és újrakezdekések rejlenek. Hiszen a kísérleti fejlődéstan mint morfológiai tudomány igen nagy *menyiségű* laboratóriumi munkát is követel.

Közben itt is, ott is egy-egy felvillanó gondolat, ötlet, munkamódszer, kísérlet lendíti meg a kutatás kerekét. Ragadjunk ki egyet a sok közül. Vogt német embriológus megteremti a *vitális festéssel való megjelölés módszerét*. Olyan festékanyagokkal, amelyek élő szöveteket festenek meg, bizonyos szövetrészeket meg lehet jelölni, majd „sorsukat“ követni az embrionális fejlődés során. Ez az egyetlen módszer lehetővé tette a korai fejlődés „feltérképezését“, az egyes szervek és szövetek eredetének tisztázását. Vagy: Spemann (ez a valóban zseniális kísérletező) vékony hajszállal leszorítja s ezáltal „kettéosztja“ a fiatal békaembriót, és kideríti, hogy csak az a rész fejlődik normálisan, amely egy bizonyos meghatározott szövetterületet tartalmaz (tudományos nevén az *összajnyílás felső ajkát*). Ezáltal felismeri az úgynevezett „organizátor“ létezését, és elindítja az egyik legfontosabb fejlődési mechanizmus, az *indukció* tanulmányozását (amely különben mint az egyéni fejlődés dialektikájának egyik pregnáns megnyilvánulása is figyelmet érdemel). Folytathatnánk, de nem célunk részletezni a „klasszikus“ kísérleti fejlődéstan hatalmas adattárát. Talán így is sikerült bepillantást nyújtani egy korszakba, amelyben ez a fiatal tudomány saját „határain“ belül fejlődik, a kutatók rendszerint maguk készítik eszközeiket, és (különösen kezdetben) maguk rögzítik rajzban, aprólékos gonddal, megfigyeléseiket.

Már utaltunk arra, hogy a kutatás módszerei és eszközei szempontjából nem lehet teljesen kronologikus sorrendben álló szakaszokra osztani az orvosi biológiai kutatás és ezen belül a fejlődéstan kutatás területét. Éppen ezért a következőkben más szemszögből szeretném — a bevezetőben felvetett problémákhoz

kapcsolódva — vázolni a fejlődésbiológiai kutatás néhány modern módszerét, illetve irányát.

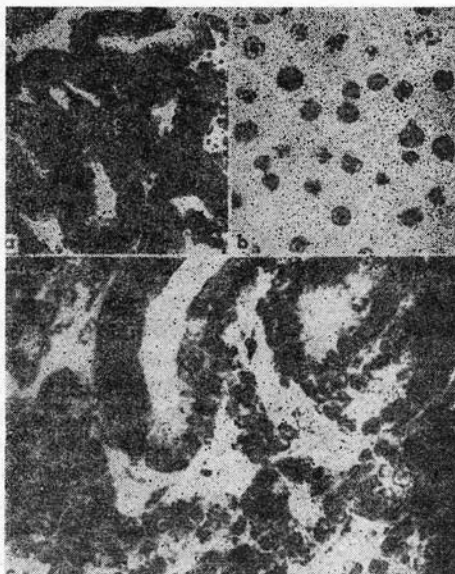
A fejlődéstan (mint már aláhúztuk) mindenekelőtt a kialakuló, a fejlődő *forma* vizsgálatának tudománya, tehát *morfológiai* tudomány. Ennek megfelelően a kutatás fejlesztése, mindenekelőtt a morfológiai vizsgálatok tökéletesítése, elmélyítése terén megy végbe.

A felhasznált új módszerek egy része természetesen nem a fejlődéstan kizárólagos „tulajdona“, hanem az összes morfológiai kutatások céljait szolgálja. Ilyen például a klasszikus szövetvizsgálatok továbbfejlesztéséből született, ma is állandóan fejlődő, terebélyesedő *szövet- és sejtkémia* és legmodernebb ága, a *szövet- és sejtenzimológia*. Lényege a különböző vegyi összetevők, komplex vegyületek lokalizációjának kimutatása a sejtekben és szövetekben. Létrejöttében és kifejlődésében döntő szerepe volt és van a vegytan, biokémia és optika eredményeinek, illetve ezek bekapcsolódásának a morfológiai kutatásba. Segítségével is-

mertük meg (persze még távolról sem kielégítően) a szövetek vegytanának fejlődési állomásait, a vegyületek fokozatos „fellépését“, a fermentumok „beérését“ az embrionális fejlődés során. Még mélyebbre nyúl a modern atomfizika morfológiai alkalmazása, az úgynevezett *radioautográfia*. Lényege a radioaktív izotópokkal „megjelölt“ vegyületek kimutatása szöveti metszeteken, egy módosított fényképtechnika segítségével. Nyilvánvaló, hogy ez a módszer lehetővé teszi a molekulák (köztük a döntő fontosságú *makromolekuláris* fehérjék, nukleinsavak stb.) *szintézisének* követését. Így például, megfelelően „megjelölt“ komponens befecskendezése után pontosan megállapíthatjuk, hol, milyen ritmusban képződnek a sejtekben és szövetekben nukleinsavak.

Egy fokkal „magasabb“ szervezettségi szinten vizsgáljuk az élő anyag és egyben — természetesen — a fejlődő sejtek, szövetek szerkezetét, morfológiáját az *elektronmikroszkóp* segítségével. Ha az előbb említett módszerek és eszközök a molekuláris elrendeződést, a molekulák mennyiségi és minőségi változásait teszik vizsgálhatóvá, az elektronmikroszkóp e molekulákból felépülő mikroszkopikus nagyságú elemeket közelíti meg (a sejt- és maghátyát, a protoplazma szerkezeti elemeit): Meg kell azonban mondanunk, hogy az elektronmikroszkóp *fejlődéstan*i felhasználása még csak a kezdet kezdeténél tart, és adatai még nem „állhatnak“ össze szintetikus egészzé!

A *mikroszkopikus szinten* végzett morfológiai vizsgálatok is új utakat keresnek az utolsó évtizedekben. A mikroszkóp-technika újabb és újabb vívmányai egyrészt arra képesek, hogy fizikai tulajdonságaik révén kimutassanak bizonyos különben nem látható sejt- vagy szövetelemeket (például az ibolyántúli, fluoreszcens, polarizált fény-mikroszkóp), másrészt hogy különböző optikai berendezések segít-

a) csirkeembrió veséje (szöveti szerkezet); b) sejtuszuspenzió az embrionális vese sejtjeiből; c) a sejtuszuspenzióból újraképződött vese szöveti képe.

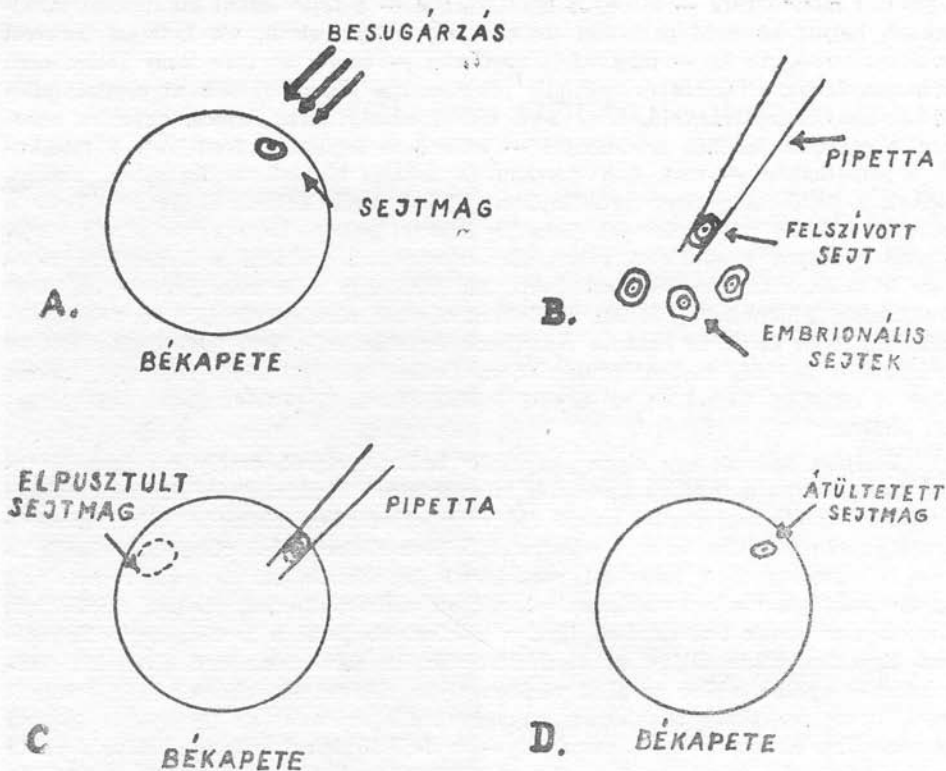
ségével döntő módon megjavítsák különösen az élő, nem megfestett sejtek vizsgál-
latának lehetőségeit (például a fáziskontraszt- vagy interferens-mikroszkóp). Az
első csoportba tartozó mikroszkópok szintén hozzájárulnak a fejlődéstani kutatás-
hoz. Új, nagy lehetőségeket azonban különösen a fáziskontraszt-mikroszkóp nyit
meg. Ez a mikroszkóp teszi lehetővé, hogy nemcsak a sejten belüli mozgásokat,
változásokat figyeljük meg, hanem hogy nyomon kövessük a szervezeten kívüli élő
fejlődő sejtek és szövetek életjelenségeit. Ez pedig már döntő fontosságú a fejlőd-
véstani számára.

Meg kell állnunk egy pillanatra. Ahhoz, hogy az elmondottakat megértsük,
utalnunk kell két olyan módszerre, illetve eszközre, amely ugyancsak nem a kísér-
leti fejlődéstani monopóliuma, de amely nélkül ez a tudomány már el sem képzel-
hető. Az egyiket csak megemlítem, mivel különböző problémáit részletesen ele-
meztük egy előbbi tanulmányban (*Korunk*, 1967. 12). A sejtek, szövetek, szervek és
szervezetek *tenyésztéséről* van szó. Nyugodtan állíthatjuk: a fáziskontraszt-mikro-
szkóp tette lehetővé, hogy folyamatos élő állapotban kövessük a szövet- és sejtte-
nyészetek sorsát. Ez persze csak pillanatképek sorozata. A mozgó, fejlődő, alakuló
sejtek igazi dinamikus vizsgálatát csak egy másik modern kutatási módszer, a *gyor-
sított filmfelvétel** „társulása” tette lehetővé. Ilyen módon a tenyésztett, rendszerint
embrionális sejtek és szövetek számos tulajdonsága vált ismertté. A *gyorsított film*
technikájának alkalmazása azonban nem merül ki — még fejlődéstani vonatkozás-
ban sem — a sejttényészetek filmezésében. A kísérleti, sőt a modern, leíró fej-
lődéstani számos megállapítása fűződik ehhez a módszerhez. Így sikerült megállá-
pítani az emlőspete megtermékenyítés utáni osztódását és továbbfejlődését, a csir-
keembrió korai fejlődésének folyamatos képét, a termékenyítés egyes fázisait
(mindez természetesen tápfolyadékban, tehát szervezeten kívül).

Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy valamennyi említett módszer vala-
milyen úton-módon összefügg a termelés, a technika, a társadalmi szervezés
tökéletesedésével. A szövettémia és különösen a szövetenzimológia rendkívül
tisza vegyszereket, az elektronmikroszkópia, az új típusú mikroszkópok a
komplex finomtechnikai ipar fejlődését, a szövet-, szerv- és szervezetenyész-
tés rendkívül komplex, szintetikus tápanyagok előállítását, a filmezés speciális
felvevőberendezések gyártását tételezi fel.

Van a kísérleti fejlődéstannak néhány olyan új kutatási iránya (lényegében
új módszere is), amely ezen tudomány specifikus szükségleteiből fejlődött ki, és
nem annyira komplex technikai berendezésekre, mint különlegesen fontos munka-
hipotézisekre épül fel. Az első ilyen kutatási irányról, az embrionális szövetek sej-
tekre való felbontásáról és a szöveti (szervi) szerkezet újból való „összeállításáról”
szintén alkalmunk volt részletesebben szólni (*Korunk*, 1967. 12). Mint azt ott is
hangsúlyoztuk, ez a nemrég kezdeményezett és erőteljesen fejlődő módszer máris
jelentős lépéseket tett a tulajdonképpeni „morfogenezis”, a szövetek és szervek
létrejöttének megértése felé. Már a másik ilyen „saját” módszer, illetve kutatási irány
az ún. *sejtmagátültetés*. Kezdeményezői: Briggs és King amerikai kutatók, de
számos laboratóriumban, többek közt Sladeček professzor prágai intézetében foly-
nak ilyen irányú vizsgálatok. A sejtmagátültetés lényege a következő: egy kétéltű
(például béka) olyan petéjébe, amelyből előzőleg eltávolítottuk a sejtmagot, egy,
az illető (vagy másfajú) embrió sejtjéből származó sejtmagot juttatunk. A mód-

* A gyorsított filmfelvétel (és általában a filmtechnika) alkalmazása az orvosi-
biológiai kutatásban olyan terjedelmes probléma, amelyet nem merithetünk ki e
tanulmány keretében.

A. a békapete sejtmagját besugárzással elpusztítjuk; B. korai békaembrió (blasztula vagy gasztrula) sejtjei közül egyet finom pipettába szívunk; C. a sejtet befecskendezzük a „magtalanított” petébe; D. a pete az átültetett sejt-maggal fejlődik tovább.

szer természetesen finom üvegműszereket kíván, amelyek elkészítése és kezelése csak egy speciális készülék, az ún. mikromanipulátor segítségével lehetséges. Miért fontos ez a kutatási irány? Segítségével vizsgálható, milyen hatással van a fejlődésre, ha a petesejt „fejlettebb” sejt-maggal kezd osztódni. Általában tisztázható, hogy mikor és milyen szerepe van a sejt-magnak és sejt-plazmának (illetve a kettő közti relációnak) az egyéni fejlődés korai stádiumaiban.

A kísérleti fejlődéstan munkájának elmélyülése azonban nemcsak a tulajdonképpen morfológiai vizsgálatok módszereinek fejlesztésével valósul meg. Számos „segédtudomány” (amely maga is fontos „főtudomány”!) kapcsolódott bele szervesen — az utolsó néhány évtized során — a fejlődéstan kutatásba. Említsünk meg hármat a sok közül, azt a hármat, amely ma már a fejlődéstan önálló kutatási irányát alapozza meg. Az első a *biokémia*. Kapcsolatait az egyéni fejlődés vizsgálatával már több ízben érintettük. Az *embrio-biokémia* egyre nagyobb adattárral rendelkező tudományág, megállapításai nagyban hozzájárultak például a petesejt szerkezetének megértéséhez. Mégis meg kell mondanunk, hogy a vizsgálatok hatalmas mennyiségéhez viszonyítva a megállapítások heurisztikus jelentősége még nem kielégítő. A részadatok, a mennyiségi és minőségi vegyi meghatározások még nem adtak alapvető magyarázatot a fejlődés folyamatait, mechanizmusait illetően.

Ugyanezt mondhatjuk — bizonyos fenntartással — a fejlődéstani kutatásban mindinkább helyet követelő *genetikai* (örökléstani) módszerekről, sőt kutatási irányról is. Nem térhetünk ki — még vázlatosan sem — ennek az igen nagy jelentőségű tudományágnak általános és speciális problémáira. Összefüggésük az egyéni fejlődéssel annyira nyilvánvaló, hogy nem szorul bizonyításra. Sajnos, egyelőre azonban a genetika jelentős eredményei — különösen legújabb „frontján“, a molekuláris genetikában — csak szórványosan és inkább hipotetikus formában kapcsolódnak a fejlődéstan nagy problémáihoz. (Lásd erről *Korunk*, 1966. 11). Tudjuk, szemmel, illetve mikroszkóppal látszólag bizonyíthatjuk, hogy egyes gének elváltozásai bizonyos morfológiai változásokhoz vezetnek (például a *Drosophila* nevű légy különböző testrészeinek esetében). Tudjuk, hogy a kromoszóma egyes kóros elváltozásai különböző fejlődési rendellenességeket okozhatnak (illetve velük társulnak!). Ilyen és ehhez hasonló részadatok azonban még nem jelentenek sokat az embrionális fejlődés mechanizmusának megértése szempontjából. A jövő feladata, hogy a genetika tényei és az egyéni fejlődés konkrét problémái közti tényleges ürt kitöltse.

Utoljára szólunk egy olyan „kapcsolt“ tudományágról, amely ma igen lényeges részt követel a fejlődés finomabb folyamatainak tisztázásából. Az *immunológia* általában az élő szervezetbe hatoló élő vagy egyszerűen fehérjéből álló, ún. *antigének* és az ezek ellen termelt *ellentestek*, illetve *ellenanyagok* vizsgálatával, általánosabb szemszögből a szervezet reakcióival foglalkozik. Az *immuno-embriológia* az immunológia modern módszereivel, sőt az antigén-ellentest reakció fejlődésben játszott szerepének tisztázásával igyekszik közelebb jutni a morfogenezis lényegéhez. Egyetlen példa álljon itt szemléltetésül: ha szív-izomszövet kivonatát fecskendezzük nyúlba, akkor az állat vérében olyan ellentestek jelennek meg, amelyek specifikusan reagálnak a szívizom anyagával. Ha mármost az ily módon képzett ellentesteket összehozzuk — mondjuk — a fejlődő korai csirkeembrióval, akkor meg a szívkezdemény látható megjelenése előtt kimutatható a szívizom építőanyagának megjelenése az ellentestekkel való reagálás alapján. Ily módon szervkialakulásának igen korai stádiumait sikerült tisztázni.

„Befejezés“ helyett még egy megjegyzés: szeretném, ha a felvetett kérdéseket elsősorban *problémafelvetésnek* is tekintenék. A tudományos kutatás dialektikájának számos érdekes vonatkozása érdemel figyelmet és megvitatást, különösen napjainkban, amikor a tudomány rendkívüli jelentőségre tett szert a társadalom alakulásában.

Ostap Andrei: Nicolae Bălcescu

Százhusz évvel ezelőtt robbant ki Palermóban és Párizsban, Berlinben és Bécsben a Szent Szövetséget szétvető demokratikus forradalom, felkelt „a népek hajnalcsillaga“, s ahogy az események hulláma Nyugatról Keletre gördült, úgy jöttek mozgásba a mi elmaradtabb történelmeink is a Duna körül. Az erdélyi radikális ifjúság — románok, magyarok, szászok — első eszmélkedései után már 1848. április 8-án Moldvában forradalmi megmozdulás folytatja az antifeudális erők kibontakozásának láncreakcióját, a tűz Havasalföldre csap át. A szociális megmozdulásokkal együtt ölt formát mind a román nemzeti egyesülés, mind a kelet-európai népek egymásrautaltságának nagy álma. Az erdélyi szász Josef Marlin (aki egyaránt áldoz Attila és Horea jelképének) sokat sejtető örömmel „Kelet-Európa emancipációjá“-ról írt s itt a legbensőbb értelme — mondjuk mailag: gondolatisága — mindazon történéseknek, melyek feületes szemlélete oly könnyen az ellenkezőjét pattantja ki: a részekre-bomlás balsors-érzetét. No de le-

het-e tragikusan felfogni olyan ellentmondásokat, melyeket egy század leforgása alatt feloldott a mindig előbbre jutó emberi idő, s nem helyesebb-e, ha mai eredményeink magasztáról immár 1848 és 1849 eseményeiben is inkább az előremutató jelzéseket vesszük figyelembe?

A mi Európa-fertályunkon a függetlenségi harcoknak, a nemzetté-válás szuverén lehetőségeinek kellett előbb sorra kerülniök, hogy maga a polgárisodás és benne a demokrácia társadalmi kiérése megindulhasson, és nincs sok értelme azon évödniünk, vajon már akkor mi miért nem sikerült, hiszen a történelmi fejlődés azóta régen megadta az elégtételt minden itt élő nemzetnek. Németek, románok, szlávok, magyarok önszervező törekvései már az 1917-ben megindult újabb forradalmi hullám nyomán célba jutottak, s 1944 fordulatan független nemzetekként kapcsolódhattak a szocialista átalakulás új történelmi menetébe. Míhelyt tudatosítjuk mindazt, ami nálunk a múlt század közepe óta végbement, mó-

dunk van összegező ítéletek megfogalmazására, s feloldódnak a régi gör-
csök. Ma már pozitívumaimban értékelhetjük mindazt, ami akkor, száz-
hús évvel ezelőtt, még egymásba torlódott, ütközött, s végül is —
ma már tudjuk: átmenetileg — csak emlék-értékeivel (tehát gondolatisá-
gában), és nem kész sikereivel örökítette magát reánk.

Egy nagyon mai szobor figyelmeztet mindezekre. Szervátiusz Tibor
új Petőfije nem a romantikus, nem a reális, nem a kegyeleti és nem a
frázisos, hanem a mának megfelelően: gondolati. Nem az egykorú dicső-
ség és bukás, nem az ellentmondásos történelmi viták ébresztője többé,
hanem végső nagy konklúzió: a múláson áttörő ember-tanulság. Isme-
rősebbé nyújtott körvonalak és meggyőzően ránk szűrő szemvillantás: ez
a legművészebb Petőfi-absztrakció mára beteljesült igazsága. Ilyennek ké-
rem és várom az egykorú események panorámáját felemelő és mára kon-
centráló történetírást is: mutassa ki, hogy ama régi ütközések minden za-
varából okos előrelátások csillantak fel s döbrentik ránk örök igazukat.

Ilyen kísérlet a történetírásban Victor Cheresesiu munkája a ba-
lázsfalvi nemzeti gyűlésről, melyet végre magyarul olvashattam el Benkő
Samu fordításában. Kösza diákemlék persze, de mondandójával idevág, ne
haligassam el (másutt is megírtam már): közel negyven évvel ezelőtt, ami-
kor Pozsonyból radikális diáktársaimmal vörös szalagos és a kelet-euró-
pai népek színeivel ellátott koszorút küldtünk Petőfi pesti szobrára (s az
a rendőri beavatkozás folytán Táncsics sírjára került), ifjú őrhelyünk-
ről beláttunk Erdélybe, s szemben a magyar és minden más nacionaliz-
mussal a balázsfalvi román nemzeti gyűlést idéztük... Szabó Ervin Bécs-
ben kiadott posztumusz munkája, a Társadalmi és pártharcok a 48—49-es
magyar forradalomban, bontotta szét az apáinktól örökölt kegyeleti képet,
itt süvöltött fiatal életünkbe a történelmi lelküismeret, s Petőfi márciusát
idézve megtoldottuk érzelmeinket az emigránskönyvből szóló hüvös igaz-
sággal: a balázsfalvi gyűlés „határozatának 16 pontja között nem volt
egy sem, amely radikalizmus tekintetében elmaradt volna a pesti 12 pont
mögött; de akárhány volt, amely, miként a szociális követelések terén,
úgy a politikai demokrácia intézményei dolgában is túlhaladta“. Harcban
a két világháború között népi demokráciáért és testvériségért újabb im-
periális hódítások Szent Szövetséget idéző fenyegetéseivel szemben, diák-
hevületünkben beteljesedésre idéztük a félbemaradt demokratikus forra-
dalmat, új erőben — a proletariátusban — bízva, annak nemzetközisé-
gében találva biztosítékot régi kizárólagosságok feloldására. Most, a Che-
restesiu-könyv olvasása közben, a történelem újabb évtizedei múltán más-
ként hatnak 1848 tényei: zárt egységként kerekedik elem az egykor volt,
olyan gondolati formában, mely immár nem a valóság ellen látít, mint if-
júkoromban, hanem az elért eredmények tökéletesítésére bátorít. Erkölcsi
megújhódásra egy nagy történelmi szakasz befejezettségében.

Victor Cheresesiu felülemelkedettsége nemcsak ott nyilvánul meg,
ahol összegező munkájában román anyag és munkatársak mellett ma-
gyar forrásokra és munkatársakra is támaszkodik, ami még csak a tárgyil-
agosság bizonyítéka, hanem abban, hogy mai közös álláspontunkról visz-
szamenőleg is megértést keres: ha meg is állapítja a magyar nemesség
osztályelfogultságának és nacionalizmusának végzetes bűnét a demokrati-
kus forradalom megosztásában, elhatárolja ugyanakkor a román népi-nem-
zeti mozgalom igazát a császári intrikától is, elitélvén egyesek korlá-

tolt magyarellenességét vagy dinasztikus szolgálatait. Nagyon jelentős és figyelemre méltó mindaz az összehasonlítás, mellyel a szerző a balázsfalvi román nemzeti gyűlést körültekintően Közép-, Kelet- és Délkelet-Európába helyezi, s a hasonló szlovák, szerb, horvát nemzeti gyűlésekkel rokonítja, egyben leszögezvén — Márki Sándorra hivatkozva —, hogy „a Balázsfalván elfogadott pontok nem mondtak ellent a bevezetett szabadságjogoknak, tehát a megegyezés lehetőségét sem zárták el”. Talán ott kellett volna bővebben is szólnia, ahol lapalján jegyzi meg, hogy a román-ság jogaiért a pesti Radical Kőr tagjai is kiállottak, élükön Teleki Lászlóval, a szláv—magyar—román forradalmi együttműködés hívével. Tegyük hozzá: a pesti radikálisoknak Kolozsvárt is voltak elvtársaik. Az Ellenőr, Kövári László lapja, letette a garast — legalábbis a parasztkérdésben — a nemesek országgyűlésével szemben. A könyv azonban a balázsfalvi gyűléssel együtt zárul, s így nem tér ki mindazokra a fejleményekre, melyek a következő több mint egy esztendő leforgása alatt akár az ellentétek fokozásával borzasztanak, akár a megegyezések bölcses-ségével figyelmeztetnek a beteljesült mára.

Balázsfalván egyesült a nemzeti elv a szociálissal, s ez felerősítette a forrongó moldvai és havasalföldi bojárfjakat is népbarát radikalizmusukban. Nem Kelet-Európa sajátos forradalmi potenciálja lobban-e fel az iszlami réten az Al-Duna mellett, majd Bukarest határában, a Filaretmezőn, amikor — alig öt héttel Balázsfalva után — a nép új, demokratikus alkotmányra esküszik fel, s szenvedélyes kitöréssel elsepri a cár diktálta, gyűlölt Szervezeti Szabályzatot? Olyankor születik meg az első demokratikus román kormány, amikor Nyugat-Európában lehanyatlak a forradalmiság, s Cavaignac tábornok ügyüi szétrombolják a párizsi munkások barikádjait. És Európa-szerte masíroz már az ellenforradalom, amikor — 1848 szeptemberében — a parasztokkal és más nemzetiségűekkel szemben oly szűkkeblű magyar reformnemesi mozgalom átcsap valóságos népi forradalomba, s Kossuth fegyverbe szólítja Cegléd és Szeged gatyásait. Fokról fokra, második, erősebb hullámában ér csak el a román és a magyar forradalom a következetes demokráciáig, s mozgósítja fegyveres függetlenségi harcra a tömegeket. Magheru havasalföldi szabadságharcosait azonban a török és orosz katonai fölény szórja szét, s most már a szláv és román emigráció — egy vonalon Marx és Engels figyelmeztetéseivel — csak a magyar szabadságharcosoknak javallhatja a nemzeti kizárólagosságon való felülkerekedést, a szövetezést közös védelemre császár, szultán és cár ellenforradalmával szemben.

Bármilyen tragédiába is fulladt akkor Kelet-Európa emancipációs kísérlete (Görgey világosi fegyverletétele 1849. augusztus 13-án az európai végakkord), az emlékezet nemcsak az itt élő nemzetek ébredését mentette át jobb korba, s nemcsak a demokratizmus követelményeit őrizte meg újabb forradalmi korszak hajtóerejének, hanem megjegyezte mindazt a felismerést, az egymásratalálás minden olyan elemét is, mely a függetlenségi törekvések kongruenciájára, magasabb emberi szolidaritására utalt. Már az nem volt véletlen, hogy a márciusi ifjak kezdeményezte Egyenlőségi Társulat Pesten szembeszállt a magyar nacionalista elfogultsággal, vagy hogy Eftimiu Murgu, a budai börtönéből kiszabadított román hazafi, a Lugoson egybegyűlt román tömegek nevében — röviddel a balázsfalvi gyűlés után — az egyenlőség követelményét tá-

masztva szövetkezett a magyar forradalommal. Ezekre az előzményekre hivatkozhatott 1848 kelet-európai nagyja, Nicolae Bălcescu, amikor a bukaresti forradalom leverése után Kossuthhoz megy, hogy a magyar kormányval egyezkedve közös jövőt keressen. S nem véletlen Párizsban Alexandru G. Golescu (a „szerecsen“) tárgyalása sem Teleki Lászlóval, a pesti kormány követével, a kelet-európai nemzeti irányzatok egyenlőségen alapuló forradalmi kézfogásáért. Hibák és bűnök, a megértés fékei beleragadtak a múltba, de ezekből a keresésekéből előre tetszik az időben rejlő megvalósulás.

Természetes minden olyan törekvés, mely előzményt, okot, forrást keres a ma megvalósulásai számára a múlt rengéseiben. A román nemzeti állam történelmi szükségletét kiáltották meg már 48-ban a Moldva, Havasalföld és Erdély egységére utaló írói megnyilatkozások, politikai elképzelések és taktikai kísérletek, még ha pillanatnyilag inkább a vágy, mint a megvalósíthatóság kifejezésekként jelentkeztek is, elnyomva akár a cári, szultáni és császári hatalom praktikáitól, akár a magyar forradalom polgári-nemesi elemeinek nacionalista törekvéseitől. De van magának a magyar népi mozgalomnak is olyan autochton erdélyi hajtása, mely szerkezetiileg beilleszthető a megvalósult Románia konkrét hazafiságába. Gábor Áron háromszéki felkelésére gondolok, arra a különleges bravúrra, mely a Székelyföld harangjaiból, magyarhermányi vassal, csíkszentdomokosi rézzel, kovásznai kénnel, torjai salétrommal, s a helyi „gyáristák“ — köztük székelyek mellett románok — szaktudásából adja szerre az ágyút, hogy Földváron a nemzetörök megfutamíthassák vele az osztrák katonaságot, boldogan fölkiáltva: „Ez nagyobbat szól, mint a németé!“ Ez a háromszéki megmozdulás, élén a Moldvát járt berecki székely ezermesterrel, akit román asszonya, Velcsuj Krisztina, a csaták küzdelmeiben is elkísért, olyan hagyomány a mai ország szívében, mely bensőségében egyező mindazzal, ami a környező román népi forradalom lényegbeli fővonala.

Nyilvánvalóan elavult minden olyan történetírói értékelés, mely önmagában, elszigetelten akarja felfogni egy-egy kelet-európai nép 48-át, engedve egykori egyoldalúságok lidércnyomásának, no de túl vagyunk olyan nemzetietlen elvontságokon is, melyek valamiféle „egyetemes forradalom“ ürügyén akarnák alábecsülni az annak idején elmaradt megoldás feltételét: mind a román, mind a magyar, szlovák és más nemzetek szuverén törekvéseinek teljes elismerését. Így bontakozik ki az a magasabb és mélyebb (átfogó) történelemszemlélet, mely nem választja el többé egymástól a nemzeti felemelkedést és a nemzetközi megegyezést mint a szociális haladás lehetőség-nyitó kereteit. Bălcescu missziója, mely végül is Avram Iancu jogos nemzeti követeléseinek elismertetéséig s utolsó pillanatban a szegedi román—magyar megegyezéséig, majd Iancu és Kossuth aradi levélváltásáig jutott, túlélte minden tragédiát, túlélte az európai ellenforradalmat, s lényegében újraéledt Kelet-Európa 1918-as és 1944-es fordulataiban. Az egységes román állam megalakulása, Magyarország függetlenné válása és az összes szocialista országok szolidaritása bekövetkezett.

És még egy epizód, mely magként a mát hordozta: Petőfi Erdélyben, Bem oldalán! A kutyafejű kis lengyel forradalmár-tábornok hatáskörében megvalósul mindaz, amiért a román emigráció küzd (Brassóban

Cezar Bolliac köszönti csapatait, soraikban a román katonákat), vagy amiért a százszok legjobbjai kiállanak (Anton Kurz és Maximilian Moltke is Bem híve lesz). Nemcsak Gábor Áron székelyei tekintik „apó“-juknak a morcos öreget, a gerilla-harcok hőst, aki nemzetközi felelősséggel vállalkozik különböző nemzeti érdekek becsületes összeegyeztetésére, hanem Bălcescu is tőle várja a román nemzeti egyesítés katonai megvalósítását. Titok-e? Bălcescu és Kossuth szegedi megegyezésének hírére vállalkozott Bem rövid moldvai hadjárata során a román forradalom felélesztésére. Oknáról kelt kiáltványában a legszorosabb népbarátsági viszony szükségét hirdette s Moldva népének „a szabaddá való létel“ érdekében ajánlott fel támogatást.

És miután elbukott minden, miután kivégezték Aradon a magyar szabadságharc tábornokait, az emigrációban fénylik fel újra a haladás gondolati tervvonala. 1850-ben Wladislaw Zamoyski lengyel politikushoz intézett levelében Bălcescu így vonja le két forradalom időleges bukásából a mégis biztató konklúziót: „nemzeti egyenlőség és szövetség! E néhány szóban benne van a népek jövője, Ausztria megdöntése és az igazi biztosíték...“ Valóban: a nemzeti érzést, a nemzeti feltörekvés emberi jogosultságát sem egyoldalúan kizárólagossá tenni, sem közmopolita módra megtagadni nem szabad, ha folytonosságot akarunk találni őseink és miköztünk, s százhusz esztendő óta bekövetkezett fejlődésünk eredményeit is beszámítjuk a végső tanulságba: az önálló nemzeti államok kialakulását és szocialista együttműködésüket Kelet-Európában. A balázsfalvi gyűléstől Románia Szocialista Köztársaságig közvetlen és egyenes a történelmi sor, mint amiképpen 48-as emlékezésünk is ma összes szomszédaink emlékezésével közös.

Az ezidei emlékünnepegen — a Szabadság Mezején Balázsfalva mellett — Ion Gheorghe Maurer államférfiúi bölcsességgel fejtette ki a szocialista Románia izzig-vérig mai mondandóját negyvenezer résztvevő — a 48-as gyűlésezők utódai — előtt, s amit a százhusz éve lezajlott események eredményeiről és fogyatékoságairól realisan megmagyarázott, körünk összegezésében hitvallás a marxi—lenini társadalomeszmény konkrét honi viszonyokra s a román népnek a nemzetiségekkel közös családiségára való alkalmazása mellett. „A jelenkori társadalom egészének fejlődése — mondotta — azt bizonyítja, hogy a nemzeti eszmény, amely a múlt század derekán a politikai és társadalmi vajadások középpontjában állt, nemcsak hogy nem vesztette el értékét, hogy nem avult el, hanem a mai körülmények között gazdagabb, átfogóbb tartalmat nyert, dinamizálva a népek harcát a szabad, független életért, összes anyagi és szellemi erők hasznosításáért.“ E nyilatkozatnak ugyanaz az érci zengése, mint a korszerűen belénk táplálódó memóriának: „... abból az élettapasztalatból kiindulva, amely megtanította, hogy úgy őrizze az annyi harc és áldozat árán kivívott nemzeti léthez és érvényesüléshez való jogát, mint a szeme fényét, a román nép csak a legmélyebb tisztelettel adózhat a többi népek és nemzetiségnek.“

És ez a közös memória nem romantikusan elnagyolt, nem az elmúlt reáliákba kicsinyesedő, nem pózolva kegyeleti és nem felelőtlenül frázisos, hanem gondolati, akárcsak a tiszta lelkiismeret s az emberség eszményi teljessége.

Az arcok

Helge Hagerup 1933-ban született a norvég fővárosban. 1949-ben írta első karcolatait, 1955-ben pedig *Kerti ünnepség* című egyfelvonásosával mutatkozott be az oslói Det Nye Teaterben. *Utazás az időben* című verseskötete 1957-ben jelent meg. Ezután ismét a színpad felé fordult: 1960-ban került bemutatásra *A szerelem ígérete* című színműve az oslói Nemzeti Színházban, majd 1962-ben ugyanitt játszották *A tegnapi ember* című drámáját. Jelenleg Oslóban él.

— Leülhettek egy pillanatra az asztalához?

Egy vendéglőben ültem, rossz hangulatban, s nem akartam, hogy zavarjanak. Április közepe volt, szomorú, párás este, amely inkább őszre emlékeztetett, semmint tavaszra. A feleségem kiruccant néhány barátnőjével, én pedig írni próbáltam, de csak értelmetlen szavakig jutottam el. Ez néhanapján előfordul, s akkor az ember inkább kimegy a városba, s megiszik egy sört. Az eső még melankolikusabbá tett, s azon morfondíroztam, van-e egyáltalán értelme az életnek; ilyen hangulatban talán nem a legokosabb a városba menni és sört inni. Az úgynevezett elveszett nemzedéknek legalább megvolt még ez a jelzője — de mi van meg nekünk? Arc nélküli, személyazonosság nélküli nemzedék vagyunk. Nem arról van szó, hogy személyesen félreismertem magam, vagy pedig az elismerés hiányát éreztem; inkább arról az érzésről, hogy alapjában véve minden mindegy.

A házassággal is így jártam. Huszonnyolc éves voltam, a feleségem huszonhét, mindketten még fiatalok, és a szerelem első mámorában megesküdtünk. Hol van az ma már? A fájdalom a búcsúnál, az öröm találkozáskor. Hová tűntek a forró, sötét éjszakák, amelyeken együtt rohantunk át az időn? Függyöny az ablakon, bőr a bőrhöz simulva — mindez most közönségessé vált? Talán nem szabad túl erősen szeretni, talán az élet törvénye, hogy a szerelemnek meg kell halnia, ha túl szenvedélyes.

Ilyesmire gondoltam, miközben ott ültem, s ez a férfi, aki az asztalomhoz akart ülni, megzavart. Egyidősek lehettünk. Leült, mielőtt válaszolhattam volna. Tiltakozni akartam, de erre mondott valamit, amivel elnémított:

— Az ön különleges külseje miatt választottam ezt az asztalt. Szokásommá vált, hogy tanulmányozzam az emberek arcát, mielőtt megszólítanám őket. Tulajdonképpen látta már a saját arcát?

Ez olyan eredeti volt, hogy belenyugodtam. Hiszen a legtöbben az időjárásról kezdenek beszélni, ha idegennel találkoznak.

— Ezt, sajnos, nem kerülhetem el — válaszoltam.

— Nagyon is el lehet kerülni. A legtöbb ember így tesz. Látja azt az embert ott hátul? Azt a kövér, piros arcút? Ki van tömve, és már semmiben sem hasonlít élő emberhez. Ő maga sem látja ezt, és nem is fogja soha látni. De valószínűleg sejti; feltételezem tehát, hogy veri a feleségét, amikor rossz a hangulata.

Jött a pincér, s a szembenülő fél liter pilsenit és egy világos exportsört rendelt.

— Csakis azt rendelék, amihez kedvem van. Pontosan tudom, mit akarok; higgye el nekem, ezzel rengeteg időt meg lehet takarítani. — Egy ideig engem vizsgált pillantásával, s az a kellemetlen érzésem támadt, hogy többet lát, mint szerettem volna. — Ezenkívül azzal az aszszonnyal élek, akit szeretek. Ez manapság nagyon ritka.

A férfi kezdett igazán érdekelni.

— A felesége...? — kérdeztem.

A fejét rázta.

— Nem a feleségem, nem vagyunk megesküdvé. A szomszédoknak ez persze nem tetszik; egy hölgy az alattunk levő lakosztályban statisztikát vezet arról, hányszor hálunk együtt; a háznak ugyanis kifinomult hallása van. Ha jókedvemben vagyok, és külön szórakozást keresek, akkor le-fel ugrálok az ágyban, és tettett hangon halkán nyögök. Meg vagyok győződve, az a nő elmeséli a tejesnél, hogy milyen brutális szerető vagyok.

Nem szoktam kíváncsi lenni, de ez a férfi mégis kierőszakolta belőlem a kíváncsiságot.

— Mindig ilyen volt? — kérdeztem.

Ismét a fejét rázta.

— Azelőtt tanár voltam, az egész főváros legrosszabb tanára. Olyan szerény ember, hogy az már egyenlő volt a nemléttel; tehát nem sikerült az osztályban fegyelmet tartanom. Jegyben jártam egy lánnyal, Elise Bangnak hívták. Ha nem tévedek, szép volt, de ezt akkor nem vettem amúgy igazán észre. Konvencionálisan és tisztelettel szeretttük egymást, és sohasem keltettünk kínos feltűnést. Ha a moziban ültünk, fogtuk egymás kezét, de a teremben levő sötétség ellenére is elpirultam arra a gondolatra, hogy érzéseinket nyilvános helyen kimutassuk. Nem tudom, ezt észre-e Elise is, hiszen sohasem láttam az arcát.

— Sohasem látta az arcát?

Újra csak a fejét rázta.

— Ha akarja, elmondom önnek az egész történetet. Elégé furcsa, ezért bizonyára nem fogja elhinni. De ha nem is hisz nekem, biztosan nagyon hasznos lesz az ön számára, ha meghallgatja a történetemet. Ugyebár, a házassága már nem különösen boldog? A házasság az ön számára megszokássá vált, akárcsak maga az élet.

Nem válaszoltam.

— Nos, mindenesetre én is valami hasonlót éreztem — folytatta. — És az egyik napon aztán kritikussá vált a helyzet. Az igazgató értesült arról, hogy nem tudom az osztályt fegyelmelni, ezért elhatározta, hogy meglátogatja az egyik órát. Ettől ideges lettem, figyelmetlenebb, mint addig, s így csak akkor vettem észre, amikor már leültem, hogy a tanulók két rajzszeget tettek a székemre. Belémnyilallt a fájdalom, de az igazgató miatt nem mutattam. Nem kellett tudnia, hogy bedőltem egy ilyen ócska trükknek. Elégé fáj, és rosszabbul tanítottam, mint valaha.

Aznap este berúgtam. Nemcsak becsíptem, hanem az eszméletlenségig leszoptam magam. Mégis sikerült hazakerülnöm a lakásomba, hogy miképpen, nem tudom. Ennek az estének egy bizonyos pillanatától kezdve semmire sem emlékeztem. Másnap reggel az ágyamban ébredtem fel,

de teljesen felöltözve. Fájt a fejem, s a nyelvem olyan száraz volt, akár a csiszolópapír. Először is az órára pillantottam, s azt láttam, hogy már tíz perce az iskolában kellene lennem.

Nyomorult állapotom ellenére szörnyen megijedtem. Nem borotválkoztam, nem mosakodtam, egyetlen gondolat töltött el, hogy a lehető leghamarább eljussak az iskolába. Az utcán elfogtam egy taxit, s elől a sofőr mellé ültem. Közben észrevettem, hogy szokatlanul élénk arcki-fejezése van. Ezen csodálkoztam, mert eddig ügyet sem vetettem az arcokra. Sőt mindig nehezemre esett olyan embereket felismerni, akikkel azelőtt csupán néhányszor találkoztam. Ezt biztosan ismeri. Valaki megállítja az utcán, és tudja, hogy találkozott már az illetővel, de nem emlékszik arra, hogy hol és mikor.

— Igen — mondtam —, ezt nagyon is jól ismerem.

Bólintott.

— Gondoltam. Tehát én is így jártam. De ezt a taxisofőrt bármikor és bárhol felismerném, erről meg voltam győződve. Pedig nem volt rajta semmi feltűnő, csak olyan szokatlanul világosan láttam.

Azt vártam, hogy az igazgatót a tanári szobában találom, de ott helyette egy idősebb öregúr ült, akit még sohasem láttam. Úgy véltem, hogy kellemetlen a külseje. Kicsinyes, öntelt, agresszív és eléggé ostoba — mindez rá volt írva az arcára.

„Úgy, úgy! — mondotta. — Szóval megjött végre!“

A hangja éppoly kellemetlen volt, mint az arca.

„Igen — válaszoltam —, de önnek mi köze hozzá?“

Teljesen elvesztette az önuralmát. „Igenis van közöm hozzá, ezt bízza csak rám! — kiáltotta. — Iskolakezdés után félórával befut, rendetlenül, borotvátlanul, és... és... — szaglászni kezdett, — ital! — morogta. — Búzik a pálinkától!“

Égészen nyugodt maradtam. Azelőtt összetörtem, ha kemény szavakkal szóltak hozzám, de ettől a visszariasztó embertől nem akartam semmit sem eltűrni. A lelke mélyéig láttam, s ezzel nagy fölénybe kerültem.

„Nos, lehet, hogy tegnap este egy kis murin voltam — szóltam közbe. — De engedje meg, hogy ismételten megkérdezzem: önnek mi köze hozzá? És ki ön tulajdonképpen?“

„Hogy ki vagyok? — Azt hittem, hogy meg akar ütni. — Biztosan még mindig részeg! Természetesen Peter Holst vagyok. Peter Holst igazgató.“

Badarság! — gondoltam magamban. Hiszen az igazgatót szinte naponta láttam; a vele való találkozás mindig kellemetlen volt számomra, ezért sohasem voltam különösen figyelmes rá, de mégiscsak tudtam, hogy milyen a külseje. Holst igazgató olyan volt, mint... De nem emlékeztem többé rá. Semmi áron nem tudtam rájönni, hogy milyen volt.

Amíg az a férfi beszélt, csengettek kinn, vége volt az órának, s a szoba megtelt emberekkel. Azt hittem, hogy megbolondultam. Az értelmem azt súgta, hogy ezeknek az embereknek a tanári karhoz kell tartozniuk, de egyetlenegyét sem ismertem közülük. S ugyanakkor úgy tűnt nekem, mintha mindegyikükön átlátnék; minden arc elmesélte a maga történetét.

„Kik önök? — kiáltottam. — Mit keresnek itt?“

Nagy zaj támadt. Mind össze-vissza beszéltek, egyeseken mély megdöbbenés látszott, mások pedig mintha mulattak volna. De egy világos volt: valamennyien ismerni vélték engem. Miután a zaj elcsitult, azt mondta az az ember, aki igazgatónak nevezte magát: „Most menjen haza. Holnap majd beszélünk.“

Hogy egy pohár sör mellett összeszedjem magam, és a lehetőségek szerint tisztába jöjjek a történetekkel, betértem egy kis kávéházba. Nyilvánvalóan nem vesztettem el teljesen az emlékezőképességemet: tudtam, ki vagyok, hol lakom, kivel vagyok eljegyezve. Mindenesetre nem tudtam magamnak számot adni az éjszaka néhány órájáról és az akkor történetekről, de ennek megvolt a maga természetes oka.

Miközben így morfondíroztam, egy férfi lépett az asztalomhoz, egy hosszúkás arcú, magas férfi. Joviálisnak és jóindulatúnak tűnhetett volna, de a szája és a szeme elárulta nekem valódi jellemét. Szívtelen, álnok ember volt, s bizonyára öröme tellett abban, hogy rossz hírét költse a barátainak. „Nem vagyok az iskolában?“

Tehát ismert — nekem azonban fogalmam sem volt, hogy ő kicsoda. Leült, csevegni kezdett, és szavai tele voltak apró szúrásokkal. Hogy dorbozoltam, azt látni lehet rajtam. Most pedig szabadnapot kértem. No persze, ez természetes. Végül már nem bírtam tovább hallgatni a fecsegését, ezért megkérdeztem:

„Mondd, ki is vagy te tulajdonképpen?“

Azt hitte, hogy tréfálok. „Nagy vedelés lehetett, ha nem ismered meg az öreg Fredrik barátodat!“

Ha az előbb nem járom meg ugyanígy az iskolában, nem hittem volna neki. Igen, ismertem egy Fredrik nevű embert, akit a legjobb barátaim közé soroltam. „Bocsáss meg! — mondtam. — Azt hiszem, mennem kell.“

Tudtam, hogy megsértem ezzel, de ez most nem volt fontos. Ha valóban ő Fredrik, akkor soha többé nem akarok Fredrikkel találkozni. Tehát eltávoztam, céltalanul ödögtem az utcákon, és lassanként világossá vált előttem, hogy fogalmam sincs, milyen ismerőseimnek a külseje. Elise — még reá sem emlékeztem. Nagy volt a szája, vagy kicsi? Milyen színű volt a haja, a szeme? Ilyen konkrét részletekre sem emlékeztem.

— Kellemetlen helyzet! — vágtam közbe.

— Én is így gondoltam. Órák után találkoznom kellett Elisével. De most már nem tudtam, merjek-e vele találkozni. Másrészt azonban tudni akartam, hogy milyennek látom; ezért úgy határoztam, hogy elmegyek.

— És találkozott veled?

A fejét rázta.

— A Nemzeti Színház előtt kellett találkozunk, és gondoskodtam arról, hogy engem ne lehessen észrevenni. Két fiatal lány várakozott az épület előtt: alaposan szemügyre vettem mindkettőt. Egyiket sem ismertem; ennél fogva bármelyikük Elise lehetett. És most már teljesen mindegy volt, melyik a kettő közül. Kevés kifogásolni valót találtam rajtuk, de egyikük sem volt az a nő, akivel együtt szerettem volna az életet leélni. Tehát Elisével kapcsolatban is csalódtam. Ezek után nyilvánvalóvá vált, milyen storstól menekültem meg.

Később jutott eszembe, hogy tévedhettem: Lehet, hogy egyikük sem volt Elise, ő talán elkésett. De Elise pontos szokott lenni... Azóta soha-

sem találkoztam vele, legalábbis nem tudok róla. Írtam neki egy levelet, és felbontottam az eljegyzést.

Tetszett a történet, bár nem hittem el.

— S aztán mit tett? — kérdeztem. — Orvoshoz fordult?

— Leültem egy padra gondolkodni, s arra a következtetésre jutottam, hogy a helyzetem semmiképpen sem megvetendő. Leggyakrabban rossz hangulatban voltam, és mindig azt hittem, hogy a környezetem a hibás. Pedig a hibás én magam voltam. Rosszul választottam meg a hivatásomat — és szinte elvettem a nem hozzámvaló lányt. Illúziókból állt az a világ, amelyet magamban felépítettem. Most megszabadultam tőle. Senkit nem ismertem — és kezdhettem újra.

Szünetet tartott.

— A legtöbb ember nem hisz a szerelemben — vagy pedig megtölti szentimentalizmussal. Vagy fél az érzelmektől, vagy pedig valósággal hempereg bennük. Miközben akkor délután a padon ültem, fény gyúlt ki az agyamban. Valahol mindig van egy nő, aki számunkra az igazi. Ez éppoly természetes, mint ahogyan van egy bizonyos munkakör és egy bizonyos életforma, amely egyénenként mindenkinek megfelel. Most már tudtam: ha ezzel a nővel találkozom, azonnal megismerem, hogy ő az. Másnap beadtam az iskolában a felmondásomat, és sohasem bántam meg. Most játékokat gyártok.

— És találkozott az igazi nővel?

— Igen. Természetesen.

Még sokáig ültünk ott együtt, és ittunk. A történet nagy hatással volt rám, s nem akartam józan maradni, hogy kényszerűen elgondolkozzam rajta. A házasságom nem sikerült, többé nem áltathattam magamat. Legjobb, ha berúgok.

Hogy hogyan értem haza, nem tudom, de a következő nap reggelén az ágyamban ébredtem. A legelső, amit felfedeztem, az idegen lány volt, aki mellettem feküdt. Lassan felidéztem magamban az előző esti történetet, és rádöbbsentem arra, hogy messzemenő következtetéseket vontam le belőle. Mivel rossz házasságban éltem, egy idegen lányt vittem haza. Igyekeztem visszaemlékezni, miként találkoztam vele, de a fejem üres volt.

Közben tudatára ébredtem annak, hogy végre megtaláltam az igazit. A lány aludt, és még nem akartam felkölteni. Először meg kellett néz-nem, alaposan megtekintenem. Mosolygott álmában, s ez a mosoly arról árulkodott, hogy szerettük egymást, mielőtt elaludtunk volna. Halk emlékezés suhant át rajtam, emlékezés egy sötét, forró éjszakára, függönnyel a nyitott ablakon. Lehúztam róla a takarót, ott láttam végignyúlva az ágyon, s mindene olyan volt, hogy szebbnek nem is kívánhattam volna. Ujjaimmal óvatosan megérintettem meleg bőrét, és tudtam, hogy nem bántam meg semmit.

Ekkor felébredt.

— Pszt! — suttogtam. — Sejtelmem sincs, hogy hol és miképpen találkoztunk, azt sem tudom, hogy ki vagy, csak annyit tudok, hogy szeretlek.

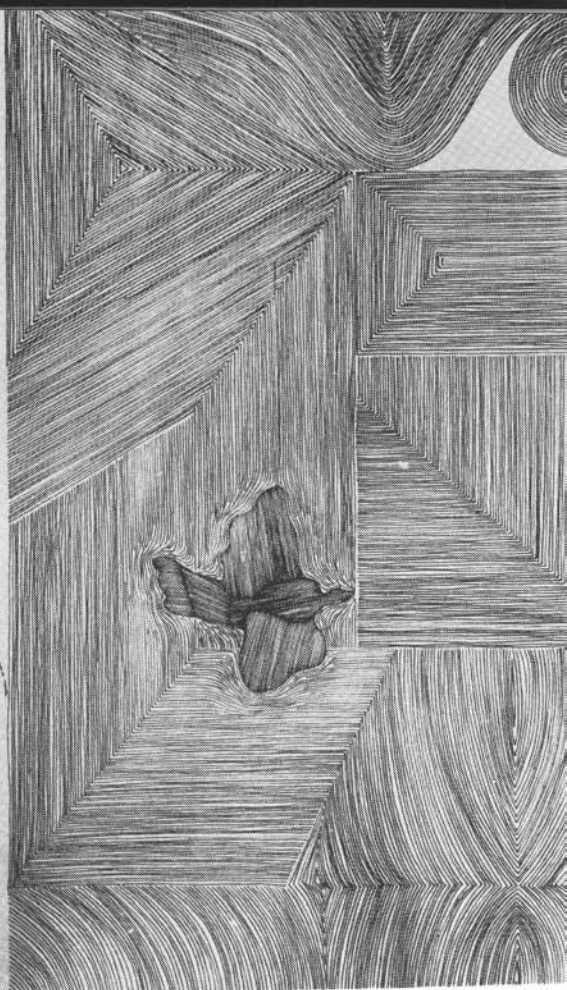
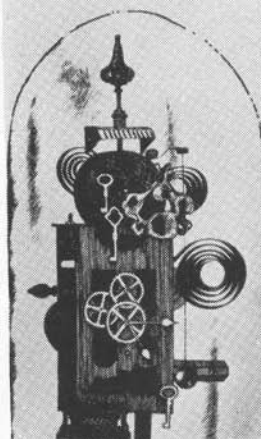
Először csupán nézett, aztán mosoly áradt szét az arcán.

— Tulajdonképpen sejtened kellene, hogy ki vagyok. Elvégre már hat éve vagyunk házасok.

Ritók János fordítása

CSEH
GUSZTÁV

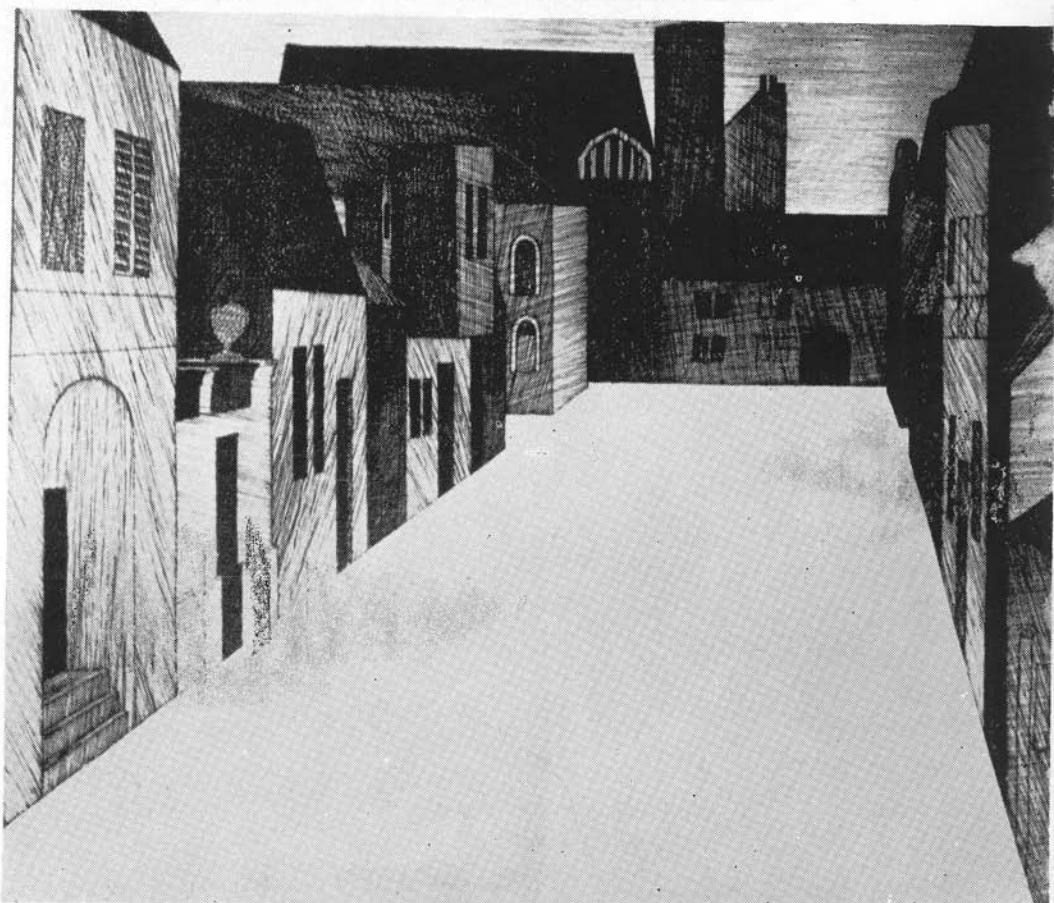
Terek

Nemzedékek

Kompozíció

Utca

A Cseh család — művészcsalád.

Ifj. Cseh Gusztáv dédapja — táblabíró a „táblabíró-világ“ korában — gyermekded buzgalommal és kifejező készséggel rajzolt. Egyik színezett tollrajzán 1848 véres lovasscsatáinak hevét valamilyen biedermeyes finomkodó hangulat, jólnevelt elrendezettség teszi bájosan ellentmondásossá. Bizonyára éppen ez vonzotta a „különös“ dolgokra különösen fogékony kései utódot, s ezért örzi játékos kegyelettel. A dédapa rajzocskája — a fémvázás könyvespolcon díszelgő fényes cilinder, a falon lógó színes bádog kakukkos óra, egy üvegúra alatt elhelyezett saját összeállítású gép-csont-kacat-szerkezet, Picasso művészi reprodukciója, egy hazai ikon s más meglepő tárgyak társaságában — valóban jól illeszkedik be a mai művész félig modern, félig antik, kissé népi és egészen különös szobájának világába.

Ifj. Cseh Gusztáv édesapja közel két évtizeden át szépírást és dekoratív rajtot tanított a Kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Intézetben, hallatlan lelkiismeretességgel és akkurátussáig menő pontossággal. Munkássága — plakát, reklámgrafika, díszítőrajz — az alaposság, a megbízhatóság mintaképe ma is. Az apa szabatos, hihetetlenül pontos vonalvezetése a fiú kezén sem sikkadt el, csak kiteljesedett, gazdagabbá, lendületesebbé, kifejezőbbé vált, anélkül, hogy biztonságából bármit is veszítene. Ifj. Cseh Gusztáv művészi önfegyelme, állandó igénye az elrendezettségre, aprólékos pontosságra innen ered, jóllehet erről a tulajdonságáról kevesen tudnak: csak műveiben mutatkozik meg.

Ifj. Cseh Gusztáv művészi sikerei főiskolás korában kezdődtek. Ekkor már rendszeresen dolgozott a lapoknak s a kiadóknak. Bajor Andor *Egy bátor egér viszontagságai* című könyvének illusztrációi különös sikert arattak. Ha Cseh Gusztáv egyénisége, különös humora fel-felcsillant későbbi illusztrációiban, könyvborítóin — állványgrafikáján annál kevesebb tükröződött még belőle.

A főiskola több tanulmányutat biztosított számára az ország megismerésére, s éveken át ezek az élmények határozták meg műveinek tematikáját. Diplomamunkája 1960-ban a *Kohászok* című könyvmegosztás sorozat. Ettől kezdve évente egymást követően jelentkezett a Tartományi Tárlatokon: *Új csapolás*, linometszet, 1961, *Parasztasszonyok*, krétarajz, 1962, *Fakitermelők*, lino-sorozat 1963, *Onesti-i finomító*, krétarajz 1964. Nehéz évek voltak ezek, művészetünk még alig nőtt ki a realizmus szűk értelmezéséből, hogy áttérhessen egy szélesebb látókörű művészetszemléletre. S neki öt éven át nem sikerült a tárgy ábrázolásán messze túljutnia. Munkái inkább a műfaj iránti jó érzékét bizonyították, a vonalvezetés biztonságát, a fekete-fehér felületek elosztásának egyensúlyát, de éppen az hiányzott belőlük, amire egyik kedves tanára oly komolyan figyelmeztette: *a valóságot a tudat belső szerkezetén kell átszűrni*. Hiányzott a felfedezése és feltárása valaminek, ami a nézőt „rádöbentse“, ami az élményt kiváltsa — talán a kellő elmélyülés.

1965-ben kezdődött a fordulat a Kolozsvári Képzőművészeti Alap kis képtárában rendezett első egyéni kiállításával. Érthető, hogy erről szívesen írtak a költők, a kritikusok pedig költői lendületet kaptak. Nyilvánvaló volt, hogy ifj. Cseh Gusztáv különöset, kirívót hajszoló lényével elüt az átlagtól. Más. S amit művészileg keres: a más. Ez a lélektani-emberi viszonylatokat feltáró, különös megjelenítésű, ez a másnak szokatlannak tűnő, képzeletet szárnyaltató művészet hatott ennyire buzdítóan.

Mi sem természetesebb, mint hogy Cseh Gusztáv, aki az életet is torzító szemüvegen át, abszurd szemlélettel figyel, a kiállításon Kafka-és Ionesco-illusztrációkkal jelentkezett. A kritika bőven foglalkozott illusztrátori intuíciójával, grafikai bravúrával, kifejezően torzító vonalvezetésével, ahogy a papír színt is az illusztrált mű hangulatához igazította.

Állványgrafikáin tér- és idődimenzióit tágitotta, terjesztette ki jelképesen. A kiindulás többnyire köznapi élmény. Másnak semmitmondó, a művész azonban nyomban felfigyel rá, képzeletében tovább viszi, és szokatlan eszmetársítással lényegíti át a vonal művészetének világába: grafikai metaforát teremt.

A bukaresti Bălcescu út egyik bérházának nagy, kopár kapualja; magas, sovány férfi beszél elmélyülten egy nyilvános telefonon; a kapu melletti kávébolt ajtajának egy része, a cégfelirat („Cafea“) utolsó betűivel; a háttérben sivár udvar — ám a művész egyetlen nagyvonalú ötlettel vagy talán egy kobold játszi gesztusával elíziumi tájjá varázsolja, a távoli szférává, ahová ez a figura a kapu alatt álló 37-es számú személtáda mellől transzponálódott (*Távlatok*).

Az ócskapiacra látott órás, aki szájtáti tömegben végzi munkáját egy rögtönzött asztalon, amely felett a cégér s egyben védett raktár a kifeszített kötélre aggatott áru, teret és időt átfogó eszmetársításokat ébreszt: magashanyuló, de csonkakarú antik torzó, középkori hatalmas csillagvizsgáló az órák mikrokozmoszát feltáró apró nagyítóval ellentétben, s az égboltot átszelő korszerű repülőgép. Történelem három képtöredékben, s bölcelet: a nő és az idő, távolság és idő, sebesség és idő. Mindez kaján szellemi és rajzi ötletek kiapadhatatlan bőségével (*Az órás*).

Az *Enteriőr* meglepő azonosságokra és ellentétekre utal: finom vonalvezetésű női akt mellett, nyitott hátlapú óra mutogatja rejtett titkait; egy női test omló, gömbölyű formái, s egy szerkezet szabatos gépelemei; érzéki poézis és hideg robotosság: forró fellobbanások ígérete és kiszámított következetesség. Olyan kérdések, amelyekhez a művész visszatért és kiteljesítette második, 1967-es egyéni kiállításának anyagában.

Az újabb anyag kialakulását e sorok frójának alkalmá volt végigkísérnie az első tollvonásoktól — merőben magasabbrendű ígértek és hoztak — buzdításokon, lelkesítéseken át egészen a képcímek végleges meghatározásáig.

A tíz darabból elsőnek az *Archép* készült el, feleségéről. Remek lélektani ábrázolás: a tárgrányított szemek tekintete csodálkozó, ijedt, tragikus, elveszett, a keményen megfeszített arcizmok viszont konok kitartást sugároznak: bonyolult lelkületű, törékeny kicsi asszony, aki végső erőfeszítéssel teremt rendet önmagában. A grafikai eszközök egyszerűek, s nagy dekoratív tónus-ellentétekre épülnek. A mű vonzóerejét éppen a mai tí-

puszról korszerű nyelven előadott lélektani mondanivaló adja meg, s néhány reális emlékkép beszövése fokozza: például a szatmári főtér jellegzetes épülete, a szálloda, ezt ábrázolta az első levelezőlap, amelyet a művész modelljétől kapott, s ott szállt meg, amikor odautazott, hogy feleségül kérje. A szálló épülete mostani lakásuk biedermeier asztalának lapján rajzolódik ki, a háteret a szoba függőnye képezi; mindez együtt az ábrázolt útját sugallja Szatmártól kolozsvári otthonáig. Felkavaró mélység és végtelen nyugalom, tárgyias tömörség és költői képzelet határozza meg a mű szélső pólusait.

Az épületek mértani egyszerűségű rendjét különösen kedveli Cseh Gusztáv. Ha első kiállításán egy besztercei részlet még inkább a régi házak s a modern járművek ellentétét hangsúlyozta, a második kiállításon szereplő ódon óvári *Utca* már minden elbeszélő jellegtől mentesen, pusztán grafikai lényege, hangulatteremtő ereje által él. A csend misztikumát sugalló perspektíva a metafizikus festészethez közelíti. Különös légkör övezi ezt az álomképpé vált valóságot, amelyben a megszokott tárgyi jelenségek, ez esetben a házak, emberközelségük folytán mitikussá váltak.

Ilyen jelleget kap egy öreg fa is, a *Nemzedékek* című képen. Korhadtóságával, barázdáival a padon ülő roskatag emberrel azonosul. Néhány jellegzetes kolozsvári épület mögött gyermekrajzok idézik a padon ülő számára mindörökké letűnt kor emlékeit. Hogy Cseh Gusztáv a szomszédjában lakó pöttöm leánykával rajzoltatta be ezeket a már kész műbe, nemcsak fura ötleteire, de hidegvérére is jellemző.

Az *Álom* talán még nyilvánvalóbbá teszi a tárgyak életrekeltésének és sejtelmes szerepének különös folyamatát. Szigorú térmértani idomok: gömb, kúp s az időt egyhangú közönnyel kopogó metronóm társaságában súlyos szobor áll, a kővé vált, eszményképpé vagy talán már jelképpé lényegült Ember. S egyszerre előtör belőle az emberke, álomszerű gyermeki vággyal, sárkányeregető libegő lidércként. Rend, szigor, hagyomány, törvény és örök emberi vágy széttörni a korlátokat, kiszakadni az anyagból, s szállni, repülni minél magasabbra.

Más változatban veti fel a kérdést a *Terek* című kép. Két mezőre oszlik, egyik oldalán a tanulmányunk elején említett üvegbura alatt álló fura gépszerkezet, amelyet a művész állított össze magának, s egy színes anyagból készült madarat is elhelyezett benne. Ezt a madarat a rajz másik oldalán kivetette végtelen terek gomolygó légtömegébe, ahol boldogan, szabadon szárnyal. S végül egy harmadik absztrakt változat, a *II-es Kompozíció*: ívelő befogóformák és merev, szabályos mértani alakzatok ellentéte. A művész, öntudatlan, ugyanazt alkotta meg teljesen elvont ábrázolásban, amit az *Álom* és a *Terek* című műveiben: a rend és a rendkívüli, a kötött és a kötetlen, a rögzítő konvenció és a szabadító lendület ellentétét.

Nonfigurális kompozíciói inkább a formák és a felületek kiképzésének szépségét, ízlését, az arányok és egyensúlyok adta szerkesztési lehetőségek kipróbálását jelzik. Mintha a művész meg akarna bizonyosodni: vajon megfelel-e számára ez a művészi nyelvezet, s mit képes kifejezni vele.

A kiállításon néhányan a vonalak „sokaságát“ kifogásolták e rajzokon, s nem figyeltek fel arra a klasszikus puritású vonalvezetésre, amely az európai művészetben az ógörög vázafestészettől Botticellin át Ingresig mutat, s innen a töle látszólag oly távoli művészekig, mint Degas, Lautrec

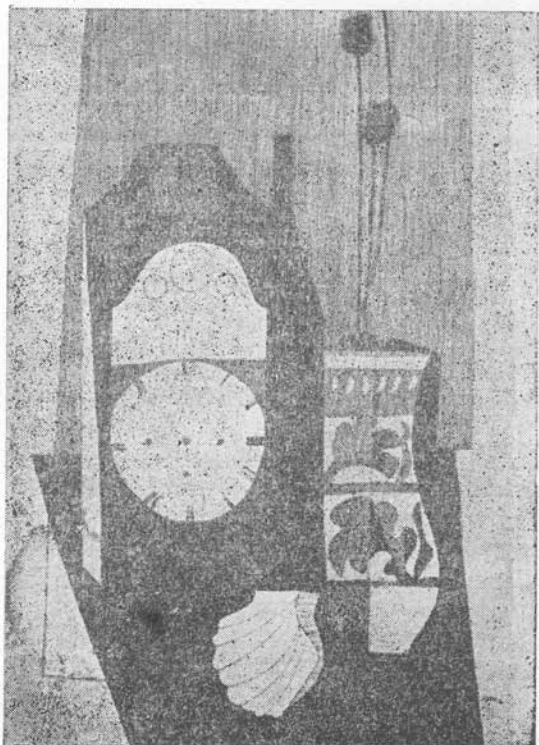
vagy Picasso. „Vonallal mindent ki lehet fejezni, még a párát is” — hirdette Ingres; Cseh Gusztáv a metafora aprólékos tisztaságú szemléltetésére alkalmazza.

Lenyűgöző biztonsággal húzza vonalait. A tárgyakat árnyékoló, testiségüket meghatározó vonalhálók a reneszánsz-kori rézmetszők szabatosságát idézik; párhuzamosan ívelő, légies, szinte zenei csengésű vonalai a rézkarcolók vagy éppen ötvösök művészetét. S innen adódik magától értetődő igényünk, hogy e művek némelyikét a sokszorosító grafika nemes eljárásaival is vizionáljuk.

Ifj. Cseh Gusztáv alkotásain tehát a vonalvezetés fegyelme párosul a képzelet szabad szárnyalásával — lelki életének két gyökértényezőjéből eredően. Életének és művészetének két alappillére ez — függetlenség és fegyelem.

Sokan álltak értetlenül Cseh Gusztáv rajzaival szemben. Művelt, diplomás emberek is. Valamilyen kicsinyes aprólékosággal bogarászták a részletelemeket, minduntalan a tapasztalt valósággal vetették össze műveit, s így áttételeiket, távolabbi jelentésüket nem is érthették. Néhány magyarózó szó után azonban maguk csodálkoztak legjobban: hogy is nem jöttek rá milderre maguktól? Az összefüggések megértése szellemi erőfeszítést, megérzést, intuíciót igényel a nézők részéről. Ettől pedig egyesek teljesen elszoktak, vagy el sem jutottak odáig.

Nem volna hasznos a közönséget a képzőművészet szemléletébe is bevezetni, legalább olyan mértékben, mint az irodalom és a zene megértésébe?!

Cseh Gusztáv:
Csenedélet órákkal

Köszöntjük az Új Élet szerkesztőit

Szeretettel köszöntjük népszerű laptársunkat. Első címe 1958-ban „Művészet” volt, a tömegigény azonban kiszélesítette a lap mondandóját, s ma egész alkotó „új élet”-ünk tükröződik benne. Üdvözöljük a főszerkesztőt, Sütő Andrást, s kívánjuk, hogy az ő valóságművészete legyen is, maradjon is a lap népi alapja. És köszöntjük a kétheti folyóirat főmunkatársait, Deák Tamást, Katona Szabó Istvánt, Lőrinczi Lászlót, Török Lászlót, a két jeles fénykép-művészt: Erdélyi Lajost és Marx Józsefet s a többi szerkesztőt és szerzőt. Hivatásuk országos és nemzetiségi: elkötelezettek a hazai magyar tömegeknek korszerű kultúrájuk biztosítására. Hivatásuk teljesítéséhez kívánunk szívből maradandó sikert.

KORUNK

A hetvenöt éves Endre Károlynál

Csöndes temesvári utcában lakik a halkszavú költő, akiről Kosztolányi Dezső már 1922-ben elismeréssel írta, hogy „nem figyel a semmiségekre, mindig a legfontosabbat keresi”. A bírálók ma is valamennyien kiemelik Endre Károly költészetének mély humanizmusát, műgondját, verselési technikáját — fejet hajtanak a hetvenöt éves poéta életműve előtt. A cikkekben és tanulmányokban minduntalan felcseng az Elégiák és rapszodiák háborúellenes ciklusának címe. Mert Endre Károlyt az első világháború megpróbáltatásai érlelték költővé, saját élményeit öntötte itt művészi formába. Ami az élményeket, a forrást illeti? Vendéglátóm az egyik szekrényhez megy, abból ütött-kopott csajkát és megfakult jegyzetfüzetet vesz elő.

— Íme — mondja —, az életmentő csajka, melyről a tizedik elégiában írtam. Zászlós voltam akkoriban, és mintha ma történt volna, emlékszem a napra. Egyik katona ajánlkozott, hogy viszi hátizsákomat, amiben a csajka is volt. Nem engedtem. És lám, itt a golyó nyoma. Ha akkor elfogadom a fiú ajánlatát, és átadom a hátizságot, aligha valószínű, hogy megszületik a Görzi elégiák. Életregényemet írtam meg ebben a kötetben. A felszabadulás rapszódái egy részét szintén életemből merítettem. Annak idején Dobrán találtam menedékhelyet, ott értem meg a felszabadulást.

És most? Asztalán írógép, benne papír.

— Nem szívesen beszélek terveimről... Úgy érzem, megszüntem lírikusnak lenni, annyira epikussá váltam. Ennek felel meg kifejezési módban a nagyforma, amit keresek. Ez a törekvésem kifejezésre jutott az elégiákban és rapszódákban. Az elégiák sűrített hősi verssorai és a rapszódák jambikus periódusai már erősen drámaiak... Cicerót és a római köztársaság bukását drámában szeretném megörökíteni.

A költő elhallgat. Csend van a szobában. A látogató visszaengedi a költőt kedvelt szerszáma, az írógép mellé.

Kubán Endre

Életem égő folyó...

Füst és hamu marad utánam. A nemes anyag: indulataim, vágyaim, terveim, hitem, velőm elég. Mész marad helyettük az ereimben, s a tudósok még nem egyeztek meg, mitől. Egyesek szerint azért, mert olyant eszünk, amiben sok a méisztartalom. Mások szerint pont ellenkezőleg. Próbálnék én, szegény szépíró ilyen pontatlan feleletet adni az élet kérdéseire, sose nyomnák ki a könyvemet. Ha például azt írnám: az élet szép, s ha becsületesen tetszenek élni, akkor a halál megnyugvás, de ne tessenek haragudni, érvényes ugyanez fordítva is. Sőt sokszorosan fordítva is.

Nécsak, né: hiszen ez igazság. Lám, hogyan esnek a felfedezések! Hát nem színtiszta igazság?

Van, akinek az élete szép, s becsületes munkásévek után, ha meghal, a nyugalom kifejezése fagy az arcára. De hát az anyám? Meg tudom neki mondani: mama drága, túlságosan becsületesen fogta fel a dolgot, nem kellett volna annyit mosókonyháznia? Nem mondhatom meg, azt kell mondanom, hogy meggyógyul, és vinnem kell egyik orvostól a másikig. És ő szid, hogy nem viszem jó orvosokhoz, mert lám, egy cseppet sem gyógyul. És megy magától más-hoz, minden héten más orvoshoz. Pedig tudom, meg kellene mondanom, hogy...

Mért nem hagyjátok hát, hogy azt mondjam: az élet égő folyó. Hát nem tök mindegy, hogy minek nevezem? Hát a tudósok a mészlerakódásra tudnak pontos feleletet adni? Pedig itt vagyunk, élünk, rakódik le ereinkben a mész, és még senkit sem vontak felelősségre azért, hogy erre a kérdésre mért nem adott feleletet. Hát akkor engem, aki azt mondom, hogy égő folyó...

Mellesleg én a meszet meg tudom magyarázni. Egyszerű: nekem elhihetitek, sok meszet hordtam napszámos koromban. Megszoktam a mészhor-

dást. Sőt az oltást is. Az nehezebb. Füstöl az oltatlan méz, és pattogva robban, ha ráeresztem a vizet. Olyan, mint az égő folyó. Tehát olyan, mint az élet. Az idő vize rázúdul oltatlan vágypainkra, s kész a lerakódás.

És?

Marad egy asztal, egy lakás, néhány más tárgy. Hát nem hamu az? Valamikor izzott bennem a vágy, hogy megváltom a világot. Később az, hogy legalább megtanítok másokat a világ megváltására. Még később, hogy legalább leírom a világot olyannak, amilyen. Amerikát, Ázsiát... És ebből az egész izzó vágyból maradt néhány kacat.

Az életem — bármilyen furcsa — mégis égő folyó. És én nem értem: mért van így, mért nincs másképp? Látom a biztos utat, mért vágok neki a bizonytalannak? S mért nyúlszitek, ha talpam alatt süllyed az ingovány? Ott az országot... Ott van a sok biztos állás, biztos életelv. Mért akkor a cserkészkedés deres fejjel? És miért a félelem, hogy nincs biztos állás, életelv, s nincs bennem meghunyászkodási hajlamosság? Főleg mikor van biztos állásom, életelvem, s meg is hunyászkodom. Hát lehet ezt érteni?

Sokan nem értik magukat. Ha a talált tárgyak irodájában kellene megjeleníteniük gyűrött, elveszett mását keresendő, sokan nem ismernék fel magukat. Mégse jelenti fel magát senki: tessenek jönni kérem, mert a nevemre bejelentett lakásban egy idegen úr lakik. Marad hát az eredeti megállapítás: égő folyó. Az ismeretlen úrral pedig az a helyzet, hogy igaz. Mert az életet nem lehet szétszedni s össze- visszarakni alkatrészenként. Nem lehet, mert épp a lényeg vesz el: az élet. Abbiza. Ezért az élet sokféleség. Én azt mondom, ez, más azt mondja, amaz, de azért nem kell rám haragudni, ha én kitarok az égő folyónál. Megszoktam. És ettől függetlenül én azt mondom, hogy az életet élni kell, nem magyarázni. És úgy kell az életet élni, mint más. Ha azt mondja az őrmester úr: bal, jobb, akkor: bal, jobb. És nincs mese. Mert az életet nem lehet alkatrészeire bontani és vissza-, összeszerelni, hanem élni kell. Úgy, ahogy lehet. Jobb, bal? Jobb, bal, nincs mese. Ezért aztán engedtessek meg nekem, hogy azt mondjam: AZ ÉLET ÉGŐ FOLYÓ. Tudom, hogy nem az. Egészen más. Tessék megnézni: menetelek. „Jobb, bal, jobb, bal.“ Hát akkor mért ne mondhatnám azt... Árt valakinek? Nem is használ? Pláne! Be vagyok állva ebbe a vágányba. Nem tudok mást mondani, csak amit hiszek: égő folyó. Az életem tudniillik. Magamat emésztő folyamat ugyanis. Másnak nem kellemes persze, és azt mondja más: nicsak, a fene ott egye meg, hogy csípi a szememet a füstje. És? Marad a hamu. Meg egy-két könyv. A lányom majd elviszi a kiadóhoz: uraim, íme, az apámtól maradt. Uraim megnézik, s azt kérdik: Hogy? Az élet égő folyó? Nahát, ez képtelenség! És széttárják a karukat:

— Sajnáljuk...

És akkor én, lent a sírban, irtóul elkezdek röhögni: na végre valami, amiben a szerkesztő urakkal egyetértek. Én is sajnálom.

Persze marad még egy kérdés: mit mondok a lányomnak, akit az anyja megpofozott, mert zajt csapott, mikor ezt a könyvet írtam...

Hát ez probléma.

Marad egy mentségem: Úgy láttam, hogy az élet nem égő folyó. VIL-LÁM volt. Egy a sok milliárd elektromos kisülésből. Egy villám a sok közül, egy nyári éjszakán a sok közül. Csak a szubjektív tudatom hitte a teret át-

szelő cikcakkos vonalat folyónak. Lobbanás voltam. Lehet, azt mondta egyik ember a sok közül egyik asszonynak a sok közül, a lobbanást látva: menjünk fedél alá, nagy idő jó.

Lehet. Mondhat az ember bizonyosat ilyen rövid idő alatt?

Huszár Sándor

Molnár Ferenc évfordulója után

Irigylésre méltó, mennyire gyűlölik, most is, ötvennyolc évvel a Li-liom bemutatója után. Ifjú kritikusok Molnár Ferenc emlékének döfködnek kezdő lándzsáikkal, az ő drámai műve a grund, ahol büntetlenül és nagyobb kockázat nélkül lehet háborúzni, senki sem bosszankodik miatta, legfeljebb a felnőttek, mármint a közönség. Hogy mi volt s mi nem volt Molnár Ferenc, ma talán leginkább ennek az időnként meg-megdühödő gyűlöletnek összetevőiből lehet tudakolni.

Gyűlöltek benne a Polgárt. Alulról: mert valamilyen túlságosan is nagyvonalú részvéten kívül — amely éppen valós társadalomábrázolásának szomszédságában hatott oly sovány vigasznak — nem sok bölcseset tudott mondani a súlyosan beteg Belle époque kárvallottjainak. Elviccelte a nyomorúságot. Bizonyos értelemben ő testesítette meg a Bűnös Nagyvárost, Babilont, a szécesszies Pestet, amely már a margitszigeti padján kesergő Arany Jánosból heves ellenkezést váltott ki. De Arany gondolai mélyebb és nemesebb aggályokból származtak, mint a ködös ideológiájú nacionalistáké, akik a vígszínházi fénykor kilobbanásakor énekelve vonultak az első világháborúba. Molnár köztudati szerepléséhez hozzátartozott a frakk, a monokli és a mesés kártyaadósságok; azt beszélték, minden világvárosban állandóan fenntartott szállodai lakosztályt bérelt. A színház királya volt; de egy olyan színházé, amely rég elárulta magasztos XIX. századi eszményeit. Kritikusai azonban gyanús sztereotípiával feledkeznek meg róla, hogy az egész polgári társadalom elárulta magasztos XIX. századi eszményeit, nem éppen meghökkentő tehát, hogy a polgári siker templomában, a színházban, a gyakori főpap is kora szellemének megfelelően celebrált.

De gyűlöltek felülről is: az arisztokrácia, úgy is, mint a magyar századforduló társadalmának címzetes nádora, méltán vette rossz néven, hogy egy sikeres sehonnai elképesztő technikával úzótt gúnyt (s nemcsak az Olympiában) a nemességből meg a monarchiából, a párbajból és az úri arroganciából, a megfogalmazott és a virtusban-tempóban megnyilvánuló előkelő köznevettségből. Az aztán végképp megbocsáthatatlan volt, hogy ez az anakronizmusára oly büszke társadalom Molnár színpadi gúnyrajzaiban mulatságos és bámulatosan sikeres exportáru lett. Egy elfogulatlan Molnár-monografista kimutathatná, hogy drámai világának társadalomkritikája semmivel sem enyhébb a fábiánusok vagy éppen maga Shaw kortársi dörgedelmeinél. Molnár

monoklija mögött figyelmes és könyörtelen tekintet vizsgálta a korszűköt, és kispolgári sikerének titka nem utolsósorban az a feltétlen elégtétel, amit a közéletből kismemmizett alattvaló érzett, amikor legalább a színpadon bosszút álltak sérelmeiért.

Persze, nem volt elegáns, hogy Madách roppant filozófiai koncepciója után éppen Molnár Ferencnek lett ahhoz fogható külföldi sikere. Molnár filozófiája, már amennyiben egyáltalán lehet ilyesmiről beszélni, elég olcsón árulta a metafizikát; ő, kéremalássan, csakugyan egy filozófiai nulla, a gondolat sibere és vigéce volt. De furcsa, hogy tőle számon kérték a gondolatíságot — a Kakuk Marcitól ma sem. Még furcsább, mennyire nem vették észre, hogy mint drámaíró (akinek hibátlan szerkezeteit konokul iparosmunkának csúfolják — mintha a drámai szerkesztés nem volna művészet!) nemcsak a francia és angol századvég technikájának betetőzője, hanem egy mérőben új és a XX. század során ugyancsak jövősnak bizonyult technika úttörője volt. Megelőzte Pirandellót és Brechtet: a játék illúzióját teremtette meg a színpadon, jól tudván, milyen törekeny holmi a valóságos élet illúziója egy olyan műfajban, amely koncentrált természete folytán is csupa konvenció. Molnár színpada visszatalált — minden elméleti handabandázs nélkül is — Shakespeare vígjátékainak illékony derűjéhez. Poézise, urambocsá, nem Shakespeare-en nevelkedett, de sokkal elviselhetőbb, mint a kortárs Maeterlinck igényes szimbolikája. A pesti slangból, ebből a hitvány anyagból formálta valóban megindító replikáit; Ibolya, a kőristalány igénytelenül vicces dumája ma is meghatóbb, mint Maeterlinck szent szimbólumai.

Művész volt-e Molnár? Általában, csak A Pál utcai fiúknak ismerik el művészi minőségét. Ez a hamvas kamaszregény Molnár Ferenc Lorelei-a, amit megbocsátanak neki, mint Heinének — ... a vérbajt. Azt viszont elismerik, hogy Molnár virtuóz volt.

Az ellenvetések paradoxája ezen a ponton a legárulkodóbb. Hegel szerint, aki mégiscsak értett valamit a művészethez, a virtuozitás magas fokon akkor is művészet, ha tartalma szerint a műalkotás nem ér fel a remekművekhez. A virtuozitás ugyanis, mondja Hegel, olyan belső szabadságot engedélyez a virtuóznak, amellyel játszva lendül a magasba: a magasfokú virtuozitásnak nem kell másnak is lennie, hogy művészetté váljék. Az eszményi zeneszerző nem a virtuóz; de a kiváló virtuóz (Hegel példája: Scarlatti) feltétlenül művész. Nem volt nagy író, de nagy színházi ember volt, a műfaj abszolút mestere, jelentős rendező s a társalgási színház kamaraművészetének világviszonylatban is kiemelkedő alakja. Azok közé tartozott, akik megváltották a színházat a romantika operái felhajtásától s a patetikus hűhótól. A közvetlenség úttörői közé tartozott ő is, mint annyian a századforduló művész-hősei közül, akik csevegni merészkedtek az eladdig tirádákra berendezett színpadon. A hibátlan formateremtés szintjén kísérletezett, teljes sikerrel, a megálapodott színpadi formák felbontásával is: bevilágított a kulisszák mögé, lefejtette az előadástól a doboz-színház barokk fenségű szőszéki ékesítéseit, egyesítette a színpadi történetet a nézőtér valóságával, mintegy bekomponálta a nézőt az előadásba. Ellenállhatatlan szerepeket írt, ellenállhatatlan szituációkat szervezett, úgy hatott, ahogy akart, úgy tudott, ahogy akart. Bocsássuk meg neki a sikert.

Deák Tamás

Érvek és művek

Senki sem állíthatja, hogy a kortárs képzőművészet nem foglalkoztatja régóta a közönséget; csupán arról van szó, hogy a Képzőművész Szövetség III. országos konferenciája alkalmából a téma a napilapokban a negyedik-ötödik oldalról az elsőre került, s külön nyomatékot kapott azzal, hogy a hazai művészeti élet e fontos tanácskozásán a párt- és államvezetők személyesen is megjelentek, köszöntötték a résztvevőket, sőt Nicolae Ceaușescu elvtárs a pártvezetőség véleményét is tolmácsolta, az igényeket is megfogalmazta, összhangban az országos bel- és külpolitikával, gazdaságpolitikával.

A magyarázat egyszerű. Ha valamikor — évezredekkel, évszázadokkal ezelőtt — a képzőművészet elsősorban a kultikus élet, tehát az ünnepnapok velejárója, díszítőeleme volt, ma mindennapi életünk, a hétköznapiak részévé vált, a közterektől szobánk belsejéig kísér. Nem véletlen, hogy a bukaresti megbeszéléseken annyira előtérbe került a monumentális művészet, a városesztétika, az iparművészet, sőt a gépek esztétikája. Az új városok nekünk épülnek, a kényelem mellett a külső látvány, az esztétikai hatás sem hanyagolható el, ebben pedig az építészet csak a képzőművészettel együtt haladva alkothat maradandót. A tágas terek, a kiterjedt zöldövezetek szobrokat követelnek, a középületek külső és belső nagy falfelületei a monumentális festészet új virágzását teszik lehetővé, a fém-applikációk valósággal új képzőművészeti ág kibontakozásáról adnak hírt. Az igények, a lehetőségek — elvben — rendkívüliek (nem is szoltunk a belépítések segítségére siető iparművészek már eddig is sikeres munkájáról); a feladat az elveket gyakorlattá változtatni. E kérdések szervezési-intézményes és személyes-művészi vonatkozásai kerültek a tanácskozás napirendjére, de fontosságuk kifejezésre jutott a Képzőművész Szövetség 1967-es alkotási díjainak odaitélésében is. (Külön örömrünk, hogy a tehetséges petrozsényi művész-csoport, Fodor Kálmánék, Mátyás Józsefék munkájára az illetékesek felfigyeltek.)

Természetesen nemcsak a monumentális festészet és szobrászat és nemcsak az iparművészet alakítja a tömegek képzőművészeti ízlését, hanem az egyre látogatottabb kiállítások, a nagy példányszámban megjelenő újságok és folyóiratok reprodukciós anyaga is. Képzőművészeti életünk egész szervezettsége nem arra épül, hogy a festő magának fest, a szobrász magának farag — bár nyilvánvaló, másnak is csak akkor lehet öröme a megszületett alkotásban, ha a munka magának a művésznek is örömet, kielégülést hozott. Éppen ezért csak dialektikusan szabad közeledni az eltelt öt évben, a legutóbbi konferencia óta nagymértékben kibontakozott művészi kísérletezés kérdéséhez. Valóban vannak múló divatok, és az egyetemes művészettörténet az emberközpontú művészet maradandósága mellett bizonyít; de azt sem tagadhatjuk — nem is tagadták a felszólalók —, hogy a technikai ismeretek szélesítése, az avantgard, a legújabb irányzatok törekvéseinek megismérése a formakultúrában gyümölcsözhet. A kérdés „csupán” az: a megnövekedett technikai lehetőségekkel, sokoldalú formakultúrával mit akarnak kifejezni művészeink?

Ezekben a vitákban a legérdekesebb érvek — maguk a művek. Tanulságos ilyen gondolatokkal végigjárni például Nagy Albert kolozsvári retrospektív kiállítását, ahol a jellegzetesen Nagy Albert-i forma mindig valami lényeges gondolatot sugall, humanista állásfoglalásra készítet. Bizonyosság ez az egyéni kiállítás arra

is, hogy a figuratív művészetnek milyen nagy tartalékaik vannak, mennyire nem áll szemben szükségszerűen a modernséggel.

Ami azonban a közönséget illeti — ne áltassuk magunkat. Mert bizony nemcsak a nonfiguratív festészet elfogultan lelkes fiataljai, hanem a naturalista csend-életek, édeskés zsánerképek és akvarellek világában megrekedt laikusok is idegenkedve forgolódnak egy olyan tárlaton, mint a Nagy Alberté. Mélyen igaza volt annak a román festőnőnek, aki egy ankét során így fogalmazta meg a sokak tudatában élő reális helyzetet: „Miután a képzőművészet eljutott a szellemi világ csúcsaira, most a tömegeket kell meghódítania.“ Megszívlelendő és izig-vérig realista nagy művész, a Szövetség egyik alelnökének megválasztott Vida Géza nyilatkozta az *Előreből*: „A modern művészet értése széles körű, alapos műveltséget, kulturáltságot igényel. Nem lehet mérce az átlagizlésű ember átlag véleménye, s nem szabad hagynunk, hogy a maradi izlésű »műértők« — mondjuk ki nyíltan — nyárspolgári szintre süllyesszék, végső formájában, a műalkotást. A nehezebbik utat kell választanunk: az általános műveltség szintjét kell az alkotáshoz emelnünk. Sok tervből nem lesz szobor vagy freskó azon a címen, hogy kevesen értenék meg. Ez nem lehet szempont.“

A művészi-gondolati absztrakciónak persze különböző fokozatai vannak, s ezeket csak lépésről lépésre lehet megjárni. Megjárni viszont őket csak akkor érdemes, ha önálló, eredeti „jelentést“ hordoznak. (Gyakori hiba, hogy a jelentést irodalmilag értelmezett „tartalom“-ként követeljük, s nem képzőművészeti formaelemekben gondolkozunk, amikor grafikával, festménnyel vagy szoborral állunk szemben.) A legnagyobb „modernisták“, az igazán nagyok nem utánoztak, hanem új látásmódnak szereztek hitelt, és ez a látásmód nem független attól a kortól és környezettől, amelyben éltek. Jogos tehát az a követelmény, hogy mondjuk a nyugati képzőművészet legújabb eredményeit a saját hagyományainkban próbáljuk értékesíteni, illetve a nemzeti jellegből kiindulva érezzünk rá a korproblémákra. Valóban ez tette nagyvá Brăncuși-t, ebben excellált Țuculescu — de fiatal kortársaink közül két rendkívül tehetséges szobrászunk, Román Viktor és Szervátiusz Tibor munkáiban is kell tudnunk értékelni azt, amit Brăncuși-tól vagy Țuculescutól már senkinek sem jut eszébe elvitatni.

A folklór-ihletődés nyilván nem az egyedül járható út, noha nálunk kiemelkedő hagyományai vannak. A különböző irányú új lehetőségek kikísérletezése jelentős mértékben függ attól az indítástól, amelyet a legfiatalabbak — az otthonról magukkal hozott emlékek mellett — a főiskolán kapnak. Meggondolkoztatóak a nagy tapasztalattal rendelkező idős mester, Corneliu Baba szavai; immár nem először figyelmeztet a tanárok rendkívüli felelősségére, arra, hogy nem szavakkal lehet meggyőzni a fiatalokat, hogy kell hagyni vitatkozni őket, mert sokat tudnak, tájékozottak, és még főbbet akarnak tudni, legfőképpen pedig az egyéni látásmód kialakulását kell segíteni.

Ha viszont ez az egyéni látásmód kialakult és művészi súlyát bebizonyította, szabadon érvényesülhessen felnőtt korban is. A vitaszellem, a demokratizálódás további kibontakozása érvényes az alkotási szövetségekre is, a belső szervezeti életre. Megengedhetetlen — mint ahogy azt néhány héttel korábban az *Utunk* megírta —, hogy legrangosabb művészeink kisszerű szempontok, a zsűrizésben végletekig vitt exkluzivitás miatt ne kerüljenek a kollektív kiállításokon a közönség elé.

Csupa olyan tanulság, amelyet a Képzőművész Szövetség III. országos konferenciája után, a megjelent dokumentumok fényében, mindenütt le kell vonni.

Kántor Lajos

Meghalt a barázdában

Hallom a hírt, s azóta csak a traktoros fiút látom. Szegény, ha tudta volna... Talán fültörészt is, amikor a hatalmas gépet a meredek felé kormányozta, és büszke volt, hogy parancsolója egy ilyen „jaj de milyen erős“ pöfögő paripának. Tizennyolc éve ágaskodott benne. Reggeli induláskor lóherevirágot is tűzött a sapkája mellé — hátha megakad egy lány tekintete rajta.

Már a tragédiát megelőzően megmozdultak a lelkiismeretek: az agronómus (halaszthatatlan dolga lévén) a technikust futtatta: „Menj csak, nézz a fiúk után, hogy boldogulnak azon a meredek lejtőn, és vigyázz rájuk!“ A traktoros brigádos pedig, maga sem tudta miért, depressziós hangulatba esett. Az mtsz elnöke is egyre idegesebb lett, hogy a kölyköt a veszélyes határrésznek eresztette.

Közben a két fiú szántott. Szántott, csépett a brigád másik nyolc traktorosa is, hajtottak a beért kenyér s az elvetendő mag érdekében, no meg hogy a hóvégi elszámolás minél kövérebb legyen. A kölykökre egyikük sem gondolt. Pedig valamennyien tudták, hogy a kilencedik és tizedik traktor már zakatoló szívű jószág, sík terepen még megteszi, de a biztos kezet és jó gépet váró meredeken veszélyesek lehetnek.

A két fiú pedig egyre pöfögtette a masinákat. Megérték végre, hogy nem les utánuk összehúzott szemöldökkel az oktató. Tanoncokból egyszerre felnőtt gépértők lettek. Igaz, hogy ezzel a meredekkel kell küszködniük. Izzadnak az ellustult kormány mellett, s az utat, hegynek kifelé, levegőbe emelt ekével teszik meg, a gépek alig tudnak kikapaszzkodni, csak befelé hasítanak barázdát — a parcellát nem is lenne szabad traktorral szántani! A törvény maximum 16 fokos lejtőt engedélyez, de ez a vistai húsznál is több.

Kapaszkodik a brigád kilencedik traktora s utána a tizedik, de mert „zakatoló szívű“ jószág, a kritikus ponton egyszer csak kihagy az érverése, és megáll. Aztán nyomban háttal indul visszafelé, s már háába fék és kapcsolás. Vagy kétszer jobbra meg balra fordul a kormány. Kétségbeesett próbálkozás ez, végzetessége miatt billen meg a szörnyeteg.

Aztán csak por csap fel, jaj síncs, bevégeztetik minden.

Az elnök abban a pillanatban rossz előérzetével küszködött. A brigádos ideges volt. Az agronómus feje tennivalóktól zúgott. Tudta, hogy mit jelent az a lejtő, törvény szerint tiltott zóna, de a kevés fogatra nem várhat az ember, sem arra, hogy az odavaló gépek ki tudja hány hónap múlva a gyárból megérkezzenek — már holnap vetni kell; szalasztotta is a technikust. De a technikus is csak gyerekember. A nyolc traktoros ugyan tapasztalt, de „abban a pillanatban“ nem a kívénhedt gépek s a kölykök, hanem a maguk „minél többet!“ gondja kötötte le őket. És a történetes pillanatában a gépállomás főnöke is aligha gondolt arra, hogy a dolog mégiscsak megtörténhet.

„Ha tudtuk volna...“

Szegény fiú is — ha tudta volna. (Kenyeres pajtása egy perc alatt öregedett meg, s örökre búcsút mondott a mesterségnek.) Talán fültörészt is, amikor a hatalmas gépet a meredek felé kormányozta. És büszke volt, hogy parancsolója egy ilyen „jaj de milyen erős“ pöfögő paripának. Tizennyolc éve ágaskodott benne. Reggeli induláskor két szál lóherevirágot is tűzött a sapkája mellé, gondolta, hátha megakad egy lány tekintete rajta.

Bazsó Zsigmond

Világpolitikai irányzatok — történelmi koncepciók

A nemzetközi helyzet bonyolult volta; a nemzetek, államok, kontinensek kapcsolatainak örökös hullámzása, az atomháború veszélye nemcsak a politikusokat, hanem a történészeket is arra ösztönzi, hogy újabb magyarázatot keressenek a bonyolult jelenségekre, tovább kutassák az emberi társadalom hajtórugóit, a történelmi folyamat általános törvényszerűségeit. A mindig divatos „útkeresés” szinte naponként történelmi, szociológiai, lélektani tanulmányokban csapódik le; többeknek, eltérő voltak és változatosságuk ellenére, van bizonyos közös jellemvonásuk: a bajok okát nem az emberi társadalom szerkezetében, belső felépítésében, gazdasági rendszerében, hanem az „emberi természetben”, esetleg a történelmi folyamat „sajátosságában”, tehát valamilyen külső vagy ellenkezőleg; belső, „ösztönös erőben” vélik felfedezni.

A sok ilyen típusú elmélet közül kettővel szeretnénk bővebben foglalkozni. Az egyik Robert Ardrey amerikai szociológus és író ún. *területi imperatívusa*, a másik a világszerte nagy tekintélynek örvendő angol történésznek, Arnold Toynbee-nak a *világkormányról*, a „nagyhatalmak diktatúrájáról” írt elmefuttatása.

Az előzmények

Ardrey, az *African Genesis* (egykor nagy érdeklődést keltett könyv) írója *The Territorial Imperative* (A területi imperatívus) címen újabb érdekes munkát jelentetett meg. Ebben a háborúk okát, a második világháború bizonyos jelenségeit próbálja megmagyarázni, de ugyanakkor a mai nemzetközi politika nagy kérdéseinek, az afrikai s általában a gyarmati, sőt, a vietnami probléma megközelítésének módszerére is igyekszik rávilágítani.

Ha módszerei nem is azonosak, Ardrey lényegében a filozófusok és történészek ama csoportjába tartozik, akik az emberi társadalmat az állat- és növényvilágból vett analógiák alapján magyarázzák. Kiindulási pontja az amerikai Adams, a német Spengler biológiai naturalizmusával rokonítható. De nem áll távol Toynbee fiatalkori, még Spengler hatása alatt megfogamzott tételeitől sem. Nyilvánvaló, az angol-amerikai természettudós-filozófusok új iskolájából sarjadt ki, amelynek elméleti alapjait, különös módon, az egyre gyakrabban idézett, haladónak tartott francia jezsuita, a paleontológus Teilhard de Chardin rakta le, fő képviselői közül pedig Julian Huxley-t és Christopher Dawsont említhetjük meg. Ezek a biológus

tudósok a modern világról alkotott felfogásukat igyekeznek kibékíteni a darwinizmussal, s Darwin elméleteit a XX. század igényeinek megfelelően alakítják át.

A területi imperativus

Mi is hát a területi imperativus? A terület az a térség vagy hely, vízben, földön vagy levegőben, amelyet egy állat vagy állatcsoport kizárólagosan a sajátjának tekint, s mint ilyet védelmez. A területi imperativus az állat azon biológiailag veszélytett ösztönét jelzi, amely őt e térség védelmére kényszeríti.

A legtöbb „territoriális species“-nek nevezett élőlényben a védekezés csak az azonos fajtabeli ellen irányul. A mókus például az egeret nem tekinti betolakodónak. Gyakran előfordul, hogy területtel nem rendelkező hímre a nőstény nem is reagál (például a kaméleonoknál). Ardrey úgy véli, hogy az állatvilágban a hímek között folyó vetélkedés lényegében nem is a nőstény, hanem a terület birtoklásáért folyik. Jellemző továbbá az állatvilágra, hogy a támadó, a betolakodó csaknem mindig vereséget szenved. Ennek magyarázata, feltehetően, a védekezésben a terület birtoklásából származó energia-felhalmozás és biztonság, a támadóban pedig „a territoriális jog“ megsértéséből adódó inhibíció. Ha a territorium védelmét a viselkedés meghatározott formájaként a biológusok az állatvilágra vonatkozóan általánosan elfogadták, vajon — teszi fel a kérdést Ardrey — nem sajátja-e ez a mégiscsak az állatvilágba tartozó embernek is?

Vajon az ember nem „territoriális species“? Vajon a *homo sapiens* azért védi hazáját, földjét, mert bölcs, vagy azért, mert tagja az állatvilágnak? Vajon viselkedésünk e téren csak a nevelésnek, a tapasztalatnak az eredménye, vagy valamilyen bennünk levő „erő“-nek éppen olyan kényszerű érvényesüléséről van szó, mint amilyen például az észak-amerikai mókusoknál nyilvánul meg, amikor területüket védelmezik?

Ardrey úgy véli, hogy az utóbbi tétel a helyes, mert felfogása szerint az ember éppen annyira „territoriális species“, mint a kaliforniai éjszaka csendjében éneklő csúfolódó rigó. „Ha hazánk jogait védelmezzük — mondja —, ugyanolyan velünk született, kiirihthatatlan okból cselekszünk, mint az alsóbbrendű állatok... A gyűrűsfarkú lemur, a búbos vöcsök, a prérikutya, a vörösbecy, a tigris, az amerikai hód, az éneklő mezei madarak, az atlanti lazac, a kerti gyík, a lapos gyík, a háromtüskés hal, a fülemüle, a norvég patkány, a hering, a sirály, a majmok s mi valamennyien mindenünket feláldozzuk azért a helyért, amelyet a magunkénak mondhatunk. A fejlődésszerűen kialakuló állatvilágban a territorium éppen ezért talán még a nemiségnél is ősbibb erő.“

Következésképpen — állapítja meg Ardrey — a területi imperativus az emberben és az állatban olyanszerű mindenható erő, mint „a létfenntartási ösztön, a szexuális impulzus, az anyai ösztön“. Az ember és föld között, amelyen él, a kapcsolat erősebb, mint a férfi és a nő között, mert — és itt egy paradoxnak hangzó axiómát említ — „hány embert ismerünk, aki hazájáért halt meg, és hányat, aki egy nőért áldozta fel életét?“.

További példák az állatvilágból

A szerző tételének igazolására bizonyító anyagot igyekszik felhozni. Főként két szerző megfigyelésére hivatkozik. Az egyik szerző Elicot Howard angol kereskedő és természettudós: még 1920-ban jelent meg *Territory in Bird Life* (A terület a madarak életében) című műve, a másik Helmut K. Buechnernek, a washingtoni Állami Egyetem professzorának a hatvanas évek első felében az ugandai állatvilágban, főként az antilopokon végzett megfigyelései.

E két kutató tanulmányaiból kétséget kizáróan világossá válik, hogy a terület birtoklása valóban lényeges szerepet játszik az állatok életében. Tételük gyakorlati illusztrálására mi csupán egyetlen példára szorítkozunk: a mocsári fajdra. Ez a madárfajta a mocsarak szélén él, és a környező mezőkön szerzi meg táplálékát. Február közepén a fajok élete azonban hirtelen megváltozik. Az eddig csendben, békében egymás mellett élő párok területet kezdenek biztosítani maguknak. Ehhez a vizen kívül egy darabka kákával benőtt part is tartozik. A területfoglalás azonban távolról sem békésen megy végbe: párok harcolnak párok ellen szárazon és vizen, de megtámadják az idegen betolakodókat is. A szomszédos mezőn azonban a fajok ismét összeférhető, csendes felek lesznek, az ellenségeskedés egyszerre megszűnik közöttük.

A madarak területi imperativusa mellett szól az is, hogy a vándormadarak mindig ugyanarra a területre térnek vissza, ha fészük elpusztult, ott építik újra. Kétségtelen tehát, hogy a területi imperativus az állatvilág jellemző sajátossága.

Az ember és a területi elv

Amint az előbbiekből kiviláglik, Ardrey ezt a sajátosságot az embernél is felleli, sőt az állatvilágból hozott örökségének tekinti. Jelenlétét a második világháborúból vett példákkal illusztrálja, különösen a japánok Pearl Harbour-i támadásával. Az amerikaiak egyáltalán nem akartak háborút, annyira bíztak izolacionista politikájukban, hogy még a hadsereg fejlesztésére tett javaslatot is csak kis szavazati többséggel fogadták el. Ha a hitleri Németországgal való háború lehetősége fel is merült, Japán ellen senki sem gondolt ellég komolyan ilyesmire. Ebben a helyzetben követte el Japán a baklövést.

Nyilvánvaló, a japán főparancsnokság számolt minden kockázattal, de úgy értékelte a helyzetet, hogy ez lényegében csekély. Úgy gondolták, a japán katonai hatalom fitogtatása elveszi az amerikaiak kedvét a háborútól, sőt belpolitikailag is megosztja őket. Nem számoltak azonban ezzel a belső erővel, amely — Ardrey szerint — egyszerre megváltoztatta az emberek magatartását és viselkedését. A békére vágyó milliók most úgy viselkedtek, mint a területén megtámadott „vörösbevy Devon valamelyik lankáján, vagy egy barna lemur-csapat Madagaszkár őserdeiben“.

Ardrey úgy véli, hogy a második világháború elejétől végig a hasonló melléfogások, baklövések szédítő sorozata volt, és a háború után a hasonló baklövések gyakran megismétlődtek. Az agresszorok ugyanis figyelmen kívül hagyták azt az egyszerű tényt, hogy „az ember a terület birtokában a területi elv törvényeinek megfelelően viselkedik“. A területi imperativus ugyanis — úgymond — vak, mint a barlangi hal, nem engedelmeskedik a logika szabályainak. „Akár akarjuk, akár nem, akár tetszik nekünk, akár nem, olyan erő ez, mely megvan ellenségünkben, mint ahogy megvan bennünk és barátainkban.“

Lehetetlen fel nem ismerni e gondolatokban Amerika vietnami agressziójának bírálatát. Ardrey elméletileg elhibázott elzetei ezen a ponton válhatnak konzekvenciáikban hasznossá. Sajnos azonban elszalasztja a jó alkalmat, magára hagyott olvasója eligazítás nélkül talán fel se fedezhetné az írásában rejtett intencióit.

Pedig további példáinak antifasiszta kicsengése — gyakori naivsága ellenére is — félreismerhetetlen. Miért harcolt Britannia 1940-ben, miután Hitler biztosította hatalmát Európa nyugati felén? — kérdi. Hiszen a harc reménytelennek, kilátástalannak tűnt, de „a szociális territórium védelmét az ihletett örültség jellemzi“. Hitlernek jól jött volna valamilyen békeajánlat, de az angolok erre még gondolni sem tudtak.

A német, japán, olasz katonai klikket nem tekinti futóbolondok társaságának; kenyerük a háború volt, tehát gondosan kidolgozták terveiket, felmérték gazdasági, katonai erőforrásaikat, nehézségeiket, a maguk és ellenfeleik erejét, és az így kapott mérlegből arra a következtetésre jutottak, hogy céljaikat, bármennyire aljasok, valóra válthatják. Mérlegükből azonban kifejtették a területi imperatívusz leghatározottabb erejét, amely a front mögött a megtámadott népek fiait partizánokká, rettenthetetlen hősöké avatta.

Ardrey területi imperatívusz-elméből a világbéke megvalósításának szerinte egyszerű, természetes módszere következik: biztosítani minden népnek elidegeníthetetlen jogát függetlenségéhez és szabadságához.

Természetesen egyetértünk Ardrey-nak a mai nemzetközi élet követelményeivel egybehangzó következtetéseivel. Elmélete, noha bizonyos mértékben a darwinizmus múlt századbéli felfogásához kanyarodik vissza, mégis elsősorban a XX. századi biológiai iskola új-darwinizmusára épül. A XIX. században a történetfilozófusok és a politikusok számára Darwin a saját érvényesüléséért foggal és körömmel harcoló nacionalizmus és imperializmus apológétája volt. A XX. század biológiai iskolája feladta a fennmaradásért folyó küzdelem dramatizálását, lemondott az angol eugenetikások „hímnének“ túlzó magasztalásáról, de a német fajteoretikusok nemzetivé gyúrt létküzdelméről is, és mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy az evolúció a racionális választás, a humanizmus, az együttműködő, egymást megértő emberi lények kialakulásának eszméjét tartalmazza, s ennek megvalósítására törekszik. Ilyen értelemben Ardrey felfogása a területi imperatívuszról egyrészt az emberi adottságot, biológiai megkötöttséget tartja szem előtt, másrészt az ebből adódó logikus, racionális választás szükségét tárja föl, s ennek alkalmazását igényli a nemzetközi politikai életben.

Toynbee új elmélete

Ha Ardrey — gyakorlati következtetéseiben helyes — elmélete azt sugallja, hogy minden nép számára biztosítani kell a területi sértetlenséget, szuverenitást és függetlenséget, Toynbee — éppen ellenkezőleg — legújabbban a világbéke megmentését a népek és nemzetek fölött álló világkormánytól, *World Government*-től várja. „Legújabbban“, mert ez már legalább a harmadik elképzelése az emberiség jövőjét illetően.

Toynbee egész történetfilozófiájának egyik alapgondolata éppen az egységszerű világ eszméjében s azoknak a politikai, filozófiai irányzatoknak, törekvéseknek hangsúlyozásában nyilvánul meg, amelyek ilyen vagy olyan formában a világ egységét szolgálták. 1952-ben *The Word and the West* (A világ és a Nyugat) című művében, homályos megfogalmazásban ugyan, a jövőt a kommunizmus békés elterjedésében látta, 1960-tól kezdve egész gondolkozását az atomveszedelem határozza meg. *One World or Non* (Egyetlen világ vagy egy sem) című művében úgy véli, hogy az emberiségnek választania kell a borzasztó atomhalál és az egységes világ-civilizáció között, amelynek alapja — úgy mond — a nyugati technikának már horizontózává vált nagy vallások.

E kérdéssel foglalkozó egyik újabb tanulmánya a múlt évben amerikai előadó körútján fogamzott meg, és a *Saturday Review*-ban (1967. április 29.) jelent meg ezzel a sokatmondó címmel: *Peace, Empire and World Government* (Béke, birodalom és világkormány). A tanulmány az atomveszély legfontosabb, sőt egyetlen ellen-szerét a világkormány megalakításában látja. Ezt azonban Toynbee — eddigi felfogásától eltérően — nem annyira az államok és népek önkéntes hozzájárulásától, mint inkább a nagyhatalmak diktatúrájától várja.

Felfogásának igazolására történetfilozófiájából jól ismert tételéhez folyamodik: ahhoz a felfogáshoz ti., mely szerint az emberi társadalom története a szétaraboltságtól az egységesülés felé haladó hatalmas, csak kitéréseket, de akadályt nem ismerő folyamat.

Mindjárt bevezetőjében kétségbe vonja azt a ma általános felfogást, hogy a világnak számos államra való felosztása a dolgok természetes rendje. A független, önálló államok mellett, mondja, a történelemben mindegyre felmerült a birodalmak, a világállam gondolata. Ezt valószínűsítette meg az ó-egyiptomi, a perzsa és főként a római birodalom. Noha nem térhet ki annak elismerése elől, hogy — *sub specie aeternitatis* — ezek tiszavirágéletűek voltak, mégis — szerinte — néhány évszázadon át millió és millió ember számára biztosították a békét.

A birodalmaknak mint a világállam előfeltételeinek története Toynbee számára nem csupán akadémikus kérdés, hanem a nemzetközi élet fontos problémája, mert szerinte a világállam az emberiség fennmaradásának egyetlen biztosítója. Tételének bizonyítására Toynbee bizonyos polgári ideológusoknak az utóbbi két évtizedben gyakran ismételt érveit vonultatja fel, azt állítva, hogy az atombomba feltalálása óta a világnak szuverén államokra való felosztása „elavult politikai forma“.

E hangzatos, de hamis elméletekkel szemben az utóbbi évtizedek történeti fejlődése éppen az ellenkező tendenciát mutatja. A kis és közepes nagyságú államok erőfeszítése, hogy kiszabadítsák magukat minden fajta függőségből, azt bizonyítja, hogy a népek a jövőt nem a nagyhatalmak diktatúrájának árnyékában, hanem hagyományaik szabad ápolását lehetővé tevő légkörben képzelik el.

A nagyhatalmak Európa újkori történetében

A nemzetközi „felaprózottság“-gal Toynbee az egyesített világkormány irányítása alatt élő új világrendszert állítja szembe, a világkormány szükségességét pedig a modern Európa történeti fejlődéséből vezeti le.

Az utóbbi öt évszázad történetében határozott törvényszerűségeket vél felfedezni. Ilyenek: bizonyos hatalmaknak előbb nagyhatalmi rangra, azután világuralomra való törése, a nagyhatalmak állandó változása, egyik területről a másikra való átsiklása, számuk fokozatos csökkenése és ezzel egyidejűleg a befolyásuk alá tartozó területek fokozatos növekedése. Végül a világbirodalom vagy világkormány létrehozásának kudarca az atomkorszak beköszöntése előtt (történelmi felfogásának megfelelően Toynbee ebben a vonatkozásban is elsősorban a nyugati civilizáció területét vizsgálja).

A konkrét történeti folyamatban e „törvényszerűségek“ érvényesülését Toynbee abban látja, hogy Európa újkori történetében mindegyre felmerült a birodalmi gondolat, a roppant nagy területekre kiterjedő politikai, közigazgatási egységek létrehozása. Az első modern világbirodalom, vagy ahogyan Toynbee szívesen nevezi: egyetemes állam megalapítására a Habsburgok vállalkoztak. A XV—XVI. századfordulón birodalmukhoz csatolták Burgundiát, Németalföldet, Spanyolországot (Kasztíliát és Aragóniát), és az Újvilágban is nagy kiterjedésű területek urai lettek. V. Károly a Habsburgok összes korábbi hódításait saját kezébe összpontosította, és miután római császárnak is megválasztották, mindent megtett, hogy névleges uralmát valóságossá tegye, vagyis hogy tényleges vezetője legyen a világállamnak. Erőfeszítései ellenére sem tudta azonban térdre kényszeríteni Franciaországot. Főként Franciaország ellenállása miatt a *vestfáliai béke* Nyugaton a Habsburg-világuralom végét is jelentette.

A következő birodalomépítő Franciaország lett. Két ízben is csaknem sikeres kísérletet tett céljának megvalósítására. Először XIV. Lajos igyekezett megszerezni

unokájának a Habsburgok spanyolországi birtokait, s velük együtt Spanyolország tengerentúli területeit, Németalföld déli részét és más nyugat-európai országokat, de az első sikerek után törekvése kudarcba fulladt. Másodsorú Napóleon akarta hatalma alá hajtani egész Európát, beleértve a hatalmas orosz birodalmat is, Anglia azonban megnövekedett gazdasági erejével és tengeren túli hódításaival, Oroszország pedig a végnélküli területein hősiiesen harcoló muzsikjaival megghiúsította álmainak valóra váltását. Toynbee fájjalja Napóleon kudarcát, mert úgy gondolja, az atomkorszak előtt ez volt Európa egyesítésének utolsó nagy lehetősége. A modern francia birodalom, mint egykor Róma, megbékítette volna az erőszakkal meghódított, egyesített népeket, és — szerinte — megteremtődött volna az alkalom a világkormány létrehozására.

Az egyetemes állam kialakítására a két utolsó kísérletet Németország tette meg. Ezek ára óriási volt: a legtöbb áldozatot szedő és a nagy változásokat előidéző két világháború. Csak a nagyhatalmak világméretű szövetsége tudta megakadályozni a német célkitűzés valóra váltását.

A birodalomalakításra irányuló törekvésekkel párhuzamosan egyes államok nagyhatalmi rangra emelkedtek, vagy éppen elveszítették a nagyhatalmak között kivívott helyüket.

A nagyhatalmak folytonos változásában lényegesen új helyzet alakult ki a második világháború után. Franciaország, Németország, Olaszország, Anglia, Japán a második helyre süllyedt vissza és — Toynbee szerint — a világon mindössze két nagyhatalom maradt: a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok. Ugyanakkor nem észleli semmi jelét annak, hogy a volt nagyhatalmak visszaszerezhetnék régi pozíciójukat.

Toynbee úgy látja, hogy főlráizilag a nagyhatalmi harc a századok során egyre szélesebb területeket ölelt fel. Iránya így jelezhető: Észak-Itália, Nyugat-Európa, Oroszország, Észak-Amerika, Kelet-Ázsia, Egyenlítői Afrika, Dél-Afrika; a két világháború már kiterjedt az egész földgömbre.

Diktatúra vagy önkéntes együttműködés?

Nézetei szerint a második világháború és főként az atombomba feltalálása lezárta a történeti fejlődés eddigi szakaszát, és a nemzetközi kapcsolatok terén teljesen új helyzetet teremtett. Az egységesítő tendencia iránya és módszere lényegesen megváltozott. Ma földünknek nincs sebezhetetlen, elszigetelt pontja, a nemzetközi kölcsönhatások intenzitása megnőtt. A „történések“ bárhol mennek is végbe, hatásuk kiterjed az egész világra. Az atomfegyverek megváltoztatták a háború természetét. 1945 előtt a legyőzött fél veszíthetett területet, anyagi javakat: csökkent hatalmi befolyása, de fizikailag nem semmisült meg. Az atomháborúban viszont nem lenne legyőzött és győztes.

Mindebből következik, hogy az atomkorszakban a világ katonai erőszakkal többé nem egyesíthető. Már a múltban is valamennyi ilyen próbálkozás az egyensúlyra törekvő nagyhatalmak csoportosulása és átcsoportosulása folytán megghiúsult. Toynbee „világkormány“ létrehozásában keresi a megoldást. Legalább azt várniók tőle, hogy ezt demokratikus módon szabad és független államok önkéntes együttműködése alapján képzelje el. Ő azonban — mintha csak az angol birodalom, általában a birodalmak pusztulása miatt lelke mélyén megbántott John Bull beszélne beőle — a független országok számának szaporodását nem a világbékéhez, hanem az anarchiához vezető útnak találja.

De hadd idézzük saját szavait: „Közben, korábban a brit, francia, holland, olasz és amerikai gyarmati birodalmak szerves részét képező ázsiai és afrikai or-

szágok felszabadulásának eredményeként, a szuverén és független államok számának növekedése még inkább súlyosbította a világon az anarchiát és a zűrzavart. A második világháború befejezése óta, a viszonylagosan kicsiny bolygónkon az önálló, a független államok száma csaknem megkétszereződött. Ma mintegy 125 van belőlük, beleértve olyan parányiakat is, mint Andorra, San Marino, a Vatikán és Singapore. Számuk emelkedése nehezebbé tette a világ kormányzását. Egyesek közülük megalakulásuktól kezdve farkasszemet néznek egymással... s minden ilyen helyi viszály fenyegeti a világbéke fenntartását."

Ha az egykori gyarmatok felszabadulása fölött még szemet tudna hunyni, az államok egyenlőségének doktrínáját, melyet először 1648-ban a vestfáliai béke ismert el, és amely lényegében benne foglaltatik az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapokmányában, az atomkorszakban Toynbee végleg elavult és dezavualt elvnek tartja. Szerinte ez a „tan“ nem előmozdítja, hanem megbénítja az ENSZ működését, mert jutalmazza a politikai feldaraboltságot. Ha például, amint mondja, a helytelen és hozzá nem értő kormányzás miatt Nigéria vagy bármelyik más állam több önálló részre szakadna, a hozzá nem értés jutalma az lenne, hogy minden rész külön helyet kapna az Egyesült Nemzetek Szervezetében. Különben is a helyek felosztása nem reális, „nem a lakosság számának, vagyonának, hatalmának, felelősségének arányát“ tartja szem előtt, és emiatt — úgymond — tehetetlenségre ítéli a Szervezet tevékenységét.

Bodor András

Világraszóló harc a kábító- és izgatószer ellen

Korunk egyik társadalmi rákfenéje az egyre terjedő kábító- és izgatószer élvezet. Nyugaton éppúgy, mint a harmadik világ fejlődő országaiban mind szélesebb néprétegeket érint, legsúlyosabban éppen a jövő letéteményeseit, a fiatalokat. Nemzetközi szervezetek is foglalkoznak ezzel a világviszonylatban nyugtalanító kérdéssel, elsősorban az Egyesült Nemzetek Szervezetének Kábítószer Bizottsága (amely ez év elején tartotta Genfben XXII. ülészakát), s az Egészségügyi Világszervezet szakosodott orgánumai, amelyek — az ENSZ Bizottság ajánlásai szerint — évi jelentést adnak ki a súlyos egészségügyi kérdésekről.

Mi az oka az egyre növekvő kábító- és izgatószer fogyasztásnak?

Menekülés a nehézségek elől

A bolíviai indián, miközben az Andok járhatatlan ösvényein hosszú utakat tesz meg oxigén-szegény magaslaton, a kókacserje leveleit rágja, hogy éhségét, fáradtságát és légszomját csillapítsa.

A singapore-i maláj munkás a heroin és barbitursav keverékének füstjével próbál védekezni a mindennapi élet nyomorúságának „sárkánya“ ellen.

Az amerikai üzletember napközben előbb amfetamin-tablettát szed képességei serkentésére, aztán nyugtatószert szorongása leküzdésére, és este altatót vesz be, hogy valamilyen álomba merülhessen a zaklatott nap után.

S minő gyakrabban értesülünk arról, hogy a sportolók sem állnak ellen a vegyszeres doppingolás csábításának.

Mind többen a kábító- és serkentőszerekben vélik megtalálni azt a gyógyírt, mely ideig-óráig menekvést nyújt a megélhetésért vívott mindennapos küzdelmek elől, serkent, hozzásegít a maradék erő megfeszítéséhez, elfeledteti az élet sivárságát és gondjait.

... A pszichotróp szerek

Az ember koronként különböző szerekkel igyekezett csillapítani fájdalmát, éhségét, magány-érzetét vagy szorongását. Nagyon régen felfedezte, hogy az alkohol mellett számos más, túlnyomórészt növényekből előállított anyagnak is vannak olyan tulajdonságai, amelyek serkentik az ember gondolkodását, érzéseit vagy reaktivitását. E pszichotróp szerek nagy többsége — megfelelő adagban — egyúttal kiváló gyógyszer; nehezen képzelhető el a korszerű orvosi gyakorlat nélkülük, az ideggyógyász vagy a sebész kezében felbecsülhetetlen értékűek. Azonban orvosiilag nem javallt fogyasztásuk toxikomániához (kábitószert-betegség) vezet, ami az egyén súlyos testi és szellemi károsodását okozza, és társadalmilag igen veszélyes.

Az Egészségügyi Világszervezet (EVSZ) 1957. évi ajánlásai az alábbiak szerint határozták el a gyógyszermegszokást a toxikomániától:

JELTÉK...

...GÖNYÖI

...1951

... Gyógyszermegszokás

Toxikománia

A gyógyszer folyamatos használatának — nem leküzdhetetlen — óhaja az általános közérzet megjavítása végett.

A kábitószert folyamatos fogyasztásának és bármilyen úton történő beszerzésének ellenállhatatlan kényszere.

Az adagemelés igénye nem áll fenn vagy csak kismértékű.

Fennáll az adagemelés állandó kényzsere.

Van bizonyos fokú pszichés függőség a gyógyszerrel szemben, de nem áll fenn fizikai függőség; a megvonás tünetmentes.

Pszichés — és többnyire fizikai — függőség kialakulása; a megvonás rendszerint súlyos tünetekkel jár.

Ha van is egészségkárosító hatása, ez mindenekelőtt az egyént érinti.

A káros hatás az egyénnel és a társadalommal szemben egyaránt megnyilvánul.

Újabb, 1965-ös EVSZ-ajánlások a kábitó- és izgatószer élvezetét a *dependencia* (függőség) fogalmával jelölik, s megkülönböztetnek morfin-, barbitursav-, kokaïn-, amfetamin- és cannabis-típusú dependenciákat.

Az EVSZ kábitószert-ellenőrző nyilvántartásában ma már több mint 100 pszichotróp szer szerepel, melyek egy része természetes növényi kivonat, nagy többségükben azonban szintetikus anyagok. Megkülönböztethetjük az elsősorban bódulatot okozó kábitószerektől a főleg élénkítő, serkentő hatású izgatószereket (melyek nemegyszer okozták már doppingolt versenyzők halálát még olimpiai vetélkedőkön is). Külön csoportba sorolják a hallucinogén anyagokat, mint például a marijuana vagy az LSD (lysergsav-diaetylamid tartarát).

„Klasszikus“ kábitószer

A „klasszikus“ kábitószer

... A „klasszikus“ kábitószer

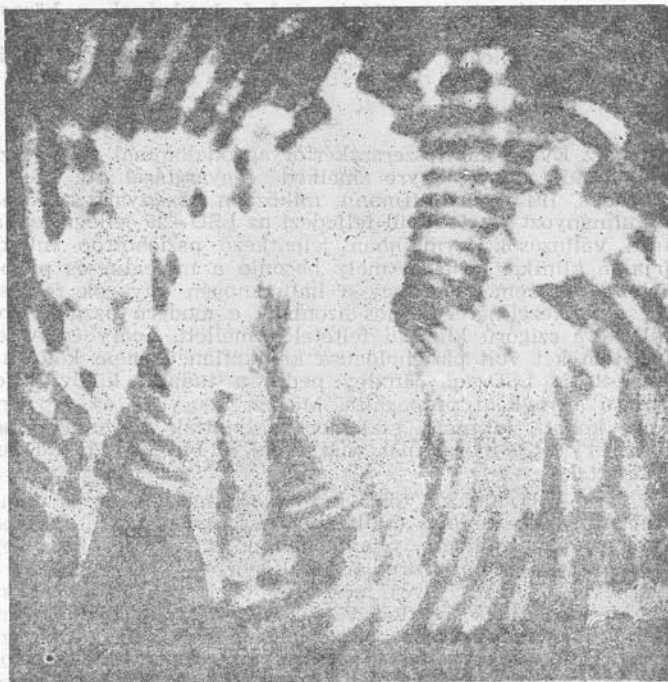
Az ópium hatóanyagai közül a legveszélyesebbek a morfin és a heroin. A morfin az orvos megbízható, de kétélű fegyvere a beteg fájdalmainak enyhítésére; a megszokás és a kialakuló morfin-éhség a morfinizmushoz vezet. Az emberi szervezet aránylag rövid idő alatt, mindössze 2—3 heti folytonos fogyasztás után annyira hozzászokik a morfinhoz, hogy a fájdalomcsillapító adag többszázszorosát (napi 2—10 gr) is látszólag mérgezési tünetek nélkül viseli el, de ebben az állapotban már néhány órára sem bírja ki a morfin kimaradását. Hirtelen megvonása súlyos tünetekkel jár.

Míg Ázsiában az ópium maradt az uralkodó kábítószer, az észak-amerikai kontinensen egyre nő a heroin-fogyasztók száma a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben. Az East-End és a Boverly nyomortanyáin, a nagyvárosok színesbőrű negyedeiben, a munkanélküliek sorában a legtöbb a heroinista, de tért hódít zenészek, festők, sőt főiskolai hallgatók között is. A heroinfogyasztás már a harmincas években kezdett elterjedni az amerikai fiatalság körében, mégpedig járványszerűen: egész városrészek 14–20 év közötti fiatalsága szokott rá. Egy személy napi heroinszükségletének ára 6–20 dollár. Angliában 1959-ben még egyetlen 20 éven aluli heroinistát sem tartottak nyilván, 1966-ban már 317 esetet jegyeztek fel.

A világ legális célokra szükséges morfinszármazék-szükségletét kb. évi 120–125 tonnára becsülik, de 1965-ben ellenőrzött, törvényes keretek között csak kb. 35 tonnát állítottak elő. Ezzel szemben évente kb. 200 tonna ópium kerül piacra a kábítószer-kereskedelmi révén. Ezenkívül kb. 1000 tonnára becsülik csak a Délkelet-Ázsiában „feketén” termelt ópiumot, melynek nagy részét a helyszínen fogyasztják el.

Az ópiumcsempészet évente több száz millió dollár hasznot hajt a kábítószer-kereskedőknek. Aggodalomra ad okot a ritkább morfinszármazékok, így a codein-, dionin- és a methadon-fogyasztás állandó emelkedése az utóbbi években.

A kokain a dél-amerikai Andok vidékén termő kóka-cserje alkaloidja. A borkor leveleit Peru, Chile és Bolívia területén ma is rágsálják, mert csökkenti az éhséget, a szemjúság-érzést és a fáradtságot.

**Kábítószer-élvezők
happeningje (film-
felvétel)**

Kiváló gyógyszer: segítségével először vált lehetségessé a helyi érzéstelenítés. A gyógyszeripar szükségleteinek kielégítésére Indiában, Ceylonban és Indonéziában létesítettek kiterjedt kókacserje-ültetvényeket. De a gyógyszer ismételt alkalmazása sok esetben a kokaino-mánia kialakulásához vezetett.

Peru, Bolívia és Indonézia ültetvényeiről nagy mennyiségű kokain-levelet került Európába és Észak-Amerikába, ahol évente kb. 100–120 tonna kokaint állítottak elő a 30-as évek derekán. Az utóbbi időben csökkent a kokain szerepe az orvosi gyakorlatban és a kábítószer-kereskedelemben egyaránt. A kokainistánál nagyon

gyors és igen súlyos a szellemi működések és képességek leromlása: gondolkodása, egész szellemi teljesítő képessége a legrövidebb idő alatt elsekélyesedik. Az erkölcsi lazaság, mely a kábítószer-fogyasztót — és többnyire az idült alkoholistát is — jellemzi, a kokainistáknál éri el tetőfokát. Felszabadít minden dühös indulatot.

Az hasis az indiai kender (*Cannabis Indica*) gyantájából készül. A szer számtalan megnevezése ismeretes, világtájanként és országonként változik. Az Egyesült Államokban és Mexikóban marijuána, Kisázsiaiában majund, Indiában bang, Marokkóban kif, Dél-Amerikában macuba. 300 millióra becsülik azok számát, akik a hasis élvezetének hódolnak. Bár használata ősrégi, terjedése a második világháború után fokozódott. A Keleten járt katonák rászoktak a szerre, s otthon már nem tudtak lemondani róla. Egy 1965. évi anketé szerint a kaliforniai egyetem 9000 megkérdezett diákja közül 3300 szívott marijuánás cigarettát. A londoni diákok 4%-a hódol ennek az élvezetnek. John Steinbeck, a híres író fiát kábítószer-fogyasztás vádjával tartóztatták le: azzal védekezett, hogy Vietnámban harcoló bajtársainak nagy része marijuánát szív. Az amerikai hadsereg vezetői kezdetben tagadták ezt az állítást; később azonban beismerni kényszerültek, hogy egyetlen esztendőben, 1967-ben 524 amerikai katonát állítottak bíróság elé kábítószer-fogyasztás vádjával.

Az említett, világszerte elterjedtek mellett van még néhány, inkább csak helyi jelentőségű kábítószer. Mexikóban és az USA déli államaiban a Peyotl-kaktusz hatóanyagát, a hallucinogén hatású mescalint használják. Elvezői a legkülönösebb tárgyakat, hangokat észlelik, úgy érzik, hogy rendkívülien tevékeny, élénkké válnak, majd mintha valósággal beleolvadnának a környezet tárgyaiba, megszállottak és teljes önkívületben vízióik vannak. Hasonló hatású, hallucinogén anyag a *Psilocybe mexicana* nevű gomba, hatóanyaga, a psilocybin.

„Kozmikus extázis“

Az EVSZ kábítószerzakértői aggodalommal jelzik az LSD—25 (lysergsav-diaethylamid tartarát) egyre emelkedő fogyasztását. Az LSD története immár negyedszázados. 1943-ban Hoffmann, miközben az anyarozs-kivonat alkaloidjainak hatását tanulmányozta, véletlenül felfedezi az LSD—25 jellegzetes látási, észlelési zavarok és testi változások formájában jelentkező pszichotróp tulajdonságait. Stoll 1949-ben írja le klinikai hatását, mely hasonló a mescalin és psilocybin hallucinogén hatásához. Azt remélték, hogy a hallucinogén anyagok felhasználhatók egyes elmebetegségek kezelésére. Sajnos azonban, e modern pszichózisokat csak kezdetben hozták létre szigorú klinikai feltételek mellett. Leary és Alpert, az amerikai Harvard egyetem két volt pszichológusa kritikátlan és nem kellően ellenőrzött vizsgálatokat végzett az LSD-vel. Huxley pedig a tudatot kibővítő (consciousness expanding) hatású anyagként propagálta. Miután Learynek és Alperntek az egyetemről távozniuk kellett, teljesen „szabadon“ folytatták a „tudat kibővítését“ s a „ kozmikus extázist“ célzó mozgalmat, míg végül az elmúlt évben Leary ellen bűnvádi eljárást indítottak.

Az LSD hatását több névvel illették, éppen a nem eléggé tisztázott hatásmechanizmusa miatt (hallucinogén, psychoticum, psycholyticum, psychodylepticum, psychehedelicum, phantasticum). Hatására optikai jelenségek, mulattató vagy éppen ellenkezőleg: szorongáskiváltó érzések jelentkeznek. Sajátságos tünet a kényszernevetés. A tér téves megítélése a térbeli tájékozódás elvesztéséig fokozódhat, az idő hosszúnak, esetleg végtelennek, örökkévalónak tűnik. Szexuális szenzációt, libidó-fokozást csak kivételesen vált ki. A gondolkozás zavarainak jellege a személyiségtől függően változik. Hangulati és érzelmi ingadozások fejlődnek ki pozitív vagy negatív irányban egész az öngyilkossági kísérletekig. Az élmények álmotartalmakhoz hasonlóan feilazulnak. Nagyobb adagok hatására megszűnik az önkontroll. Leary és Huxley tévtanai szerint azok a fiatalok, akik az LSD-t kábítószerként használják, a belső és külső világ újszerű és különös változását szemlélik. Eufóriás állapotban színek, formák sajátságos felbomlása jelentkezik, és fantasztikus élmények változtatják egymást.

Az LSD—25 gyors terjedéséhez hozzájárult használatának egyszerűsége. A marijuánát és ópiumot füstélik, a morfin és heroin adagolásához fecskendő szükséges, az LSD bevételéhez elég egy darab kockacukor. Ezzel szemben nagyobb a fontossága a környezetnek, amelyben a szert beveszik. Leary az LSD-élvezőkből

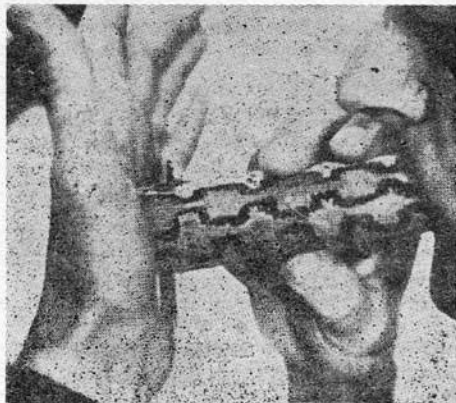
valóságos szektát alapított, melynek külön „ritusa“ és „papjai“ vannak. Az LSD⁹ a beatnik-, majd a hippie-„mozgalom“ kémiai toborzója.

De az LSD sem ártalmatlan. Egyetlen „utazás“ a delíriumban elegendő, hogy labilis idegrendszerű egyéneknél élethossziglani pszichés zavarokat hozzon létre. Az amerikai pszichiáterek egymás után számolnak be hasonló esetekről. Csak a New York-i Bellevue-kórházban 4 hónap alatt 27 beteget ápoltak ilyen zavarokkal. 20—30 év közötti fiatalok voltak, többnyire egyetemi hallgatók, akik a zen-buddhizmusnak hódoltak. Sokan közülük már előzőleg különböző pszichózisokban szenvedtek, alkoholisták vagy amfetamin, esetleg marijuána-élvezők voltak. Az LSD-vel történő orvosi kezelések sem veszélytelenek. Még egy-két hónappal a kezelés után is maradandó elmezavarok léphetnek fel. Neves amerikai orvosok figyelmeztették azokat, akik az LSD-t szedik, hogy utódaik velük született rendellenességgel vagy rákos megbetegedéssel jöhetnek világra. Megerősítették azokat a korábbi megállapításokat, melyek szerint az LSD károsodást okoz a fehérvérsejtek kromoszómáiban is.

Szintetikus szerek

Előállították már a természetes kábító- vagy izgatószeres szintetikus megfelelőit is. De a kábítószer-élvezők nagy többségükben hűek maradnak a „régiekhez“. A kokain az egyetlen kivétel: egyre jobban helyettesíti az amfetamint (benzedrin), mely nagy adagokban szintén agresszív magatartást vált ki. Az „amfetamin korbács“, az intravénásan beadott amfetamin dühöngési rohamokat vált ki. Ezt alkalmazzák svédországi és angliai fiatalok agresszív hangulat előidézésére. Nagyon sokan azért folyamodnak az amfetaminhoz, hogy egy-egy nehezebb szellemi erőpróbán (például egyetemi vizsgán) átessenek; persze a módszer nem vezet mindig eredményre, de a szervezetet kimeríti. Az amfetaminok veszélyességét fokozza, hogy bizonyos országokban aránylag könnyen beszerezhetők.

A kábítószer-élvezetet élesen elhatárolják nemcsak az alkoholizmustól, hanem az altatószer-fogyasztástól is. Míg az ópium, a morfin, a heroin, a marijuána és ma már az LSD is erkölcsi számkivetettségre utaltatott, az alkohol és barbitursav polgárjognak örvend (még nálunk is). Holott kialakulhat alkohol- és barbitursav-dependencia is! Az EVSZ egyik jelentése leszögezi: az alkoholizmus — bizonyos körülmények között — még nagyobb veszélyt jelent a társadalomra, mint a kábítószer-élvezet. Ma már mindenütt felismerték, hogy az alkoholizmus leküzdése elsősorban társadalom-egészségügyi feladat. Vajon nem járható-e ez az út a kábítószer esetében is?

A marijuána egyik fogyasztási módja

Bűn vagy betegség?

Noha a farmakológiai meghatározás szerint a kábítószerek csupán nyugtatnak és bódítanak, a közhit — és hivatalos álláspont — a bűnözéssel társítja a kábítószer élvezését. Nyugaton a mindennapos újsághírek közé tartozik, hogy valakit meggyilkoltak és kiraboltak, majd a gyilkos bevallotta: tettét azért követte el, mert pénzt akart szerezni heroin- vagy morfinadagjának megvásárlásához. A kábítószerek-csempészet ellen küzdő hatóságok szerint a toxikomániás a társadalom improduktív és haszontalan tagja és potenciális bűnöző: csak azért szedi a kábítószert, hogy a bűncselekmények elkövetésekor gátlásait és lelkiismeretfurdalását felfüggeszse. A hatóságok úgy tekintik általában a toxikomániást, mint aki bűnözésre hajlamos, és a kábítószert is csak azért szedi, hogy vad ösztöneit felszaba-

dítsa s azokat a társadalom ellen fordítsa. A heroinisták minden holmijukat elkötyavetyélik, bandákba verődve betöréseket követnek el, gyilkosságoktól sem riadnak vissza. Hallucinogén kábítószer hatása alatt, például LSD bevétele után, önkívületi állapotban sok bűncselekményt követnek el. A marijuanát „az ifjúság gyilkosának” is nevezik; terjesztői nemegyszer bűncselekmények véghezvitelét követelik meg a szer árul azoktól, akik rászoktak, hogy ezzel végképp a toxikománia rabjává tegyék őket.

A bűncselekmények külör csoportja a kábítószer-csempészás és a törvénytelen forgalomba hozatal. Akárcsak az alkohol-prohibíció esetében, a szigorú tiltó intézkedések következtében is szaporodnak a kábítószerrel kapcsolatos bűnesetek és fokozódik a súlyosságuk. Az Interpol (Organisation Internationale de la Police Criminelle — Nemzetközi Bűnügyi Rendőrségi Szervezet) egyik legfőbb feladata a kábítószer-csempészás megakadályozása.

Rendőrhatóságok állítják, hogy a toxikomániás egyén társaságát úgy kell kerülni, mint a tifuzsos betegét, mert a toxikománia éppoly ragályos. És ezzel elérteztünk a kérdés társadalom-egészségügyi, illetve járványtani megközelítésének lehetőségéhez.

Az orvosi körök általában úgy tekintik a kábítószer-dependenciában szenvedő egyént, mint beteget, kinek zavart az öntudata és személyisége, de ez a zavar nem írható csak a kábítószer számlájára. Az amerikai orvostársaság elmegyógyász bizottsága kijelentette, hogy tudományosan nem alapozható meg az a közhiedelem, mely szerint a heroin olyan különleges, balióslatú tulajdonságokkal rendelkezik, melyek eleve bűncselekmények elkövetéséhez kapcsolódnak. Senki sem vonja kétségbe, hogy a heroinista a gyenge jellemű, felelőtlen egyének közül kerül ki, aki valamilyen okból szembekerült családjával vagy a társadalommal. És ha bajaitól való menekvés közben csak egyszer is a kábítószer élvezetéhez fordult, már kialakulhat a „befogás”, a pszichés dependencia, melynek következtében a kábítószer keresése s megszerzése lesz életének egyetlen célja, ami mellett minden egyéb eltörlődik. A kutatások eredményei azt igazolják, hogy az ópium-származékok inkább csak elmélyítik a személyiség már meglévő rossz tulajdonságait, de alapjában nem változtatják meg a személyiségét.

Manapság az Egyesült Államokban a kábítószer-élvezők többsége a nagyvárosok nyomortanyáin él, a bűnözés és promiszkuitás légkörében, ahol könnyű a kábítószerhez hozzájutni és rabjává válni. Ha sikerül is egyeseknél az elvonás, ez rendszerint csak addig tart, amíg visszakerül eredeti környezetébe, ahol először jutott kábítószerhez. Tehát bizonyos szempontból igaz az a rendőri álláspont, hogy a heroinista gyakran és könnyen visszaesik betegségébe, és azért lop, hogy napi kábítószer-adagját be tudja szerezni. De az is igaz, hogy nagyon sok kábítószer-élvező (akár az Egyesült Államokban, akár Indiában) teendőit rendszeresen ellátó polgár. Általánosítani még ez esetben sem szabad: a kábítószer-dependenciában szenvedő minden egyes beteget személyiségének megfelelően kell elbírálni és kezelni.

Ami a marijuanát és a többi hallucinogén szert illeti, az álláspontok szélsőségesek.

Sok latin-amerikai orvos szerint a marijuána felelős az erőszakos bűncselekmények nagy részéért ezekben az országokban. Jellemzésük szerint „ez teszi semmivé azokat a szükséges gátlásokat, melyek elválaszthatatlanok a társadalomban élő emberektől; felbontja és elroncsolja a személyiséget; behálózza a börtönöket és menhelyeket, a viskókat és palotákat egyaránt; éppúgy leigazza a benszülöttet, mint a tudóst; felszabadítja a szellemet, de az állati ösztönöket is”. Ezek szerint ez a világ legveszedelmesebb kábítószere. Mások viszont könnyű bódítószerként határozzák meg, melynek hatása — szerintük — az alkoholéhoz hasonló, de annál kevésbé erős. Sőt, többen odáig mentek, hogy ennek alapján kéri a marijuána szabad árusítását. A *The Times*-ban felhívás jelent meg (többek közt Graham Greene is aláírta), melynek jelmondata: „Top People Smoke Pot” (vezetőemberek marijuanát szívznak).

Az EVSZ szakértői bizottságának objektív elbírálása szerint, noha a marijuána élvezete valóban nem vezet fizikai dependenciákhoz, klinikai szempontból az ítélőképesség elvesztésével jár, melyhez muló pszichózisok társulnak. S ilyen állapotban aztán könnyen elkövetnek társadalomellenes cselekményeket.

A kábítószer hatása alatt maradó művészeti alkotások is születtek, például Coleridge életműve (ópium-élvező volt). A modern beat-irodalom egyik megrázó

alkotása William Bourroughs *Meztelen ebéd* című könyve, mely szerzőjének önvallomása kábítószer-betegségéről. Tíz elvonókúrát szenvedett végig, mindig visszasett, míg aztán a tizenegyedik után leírhatta: „45 éves voltam, amikor felébredtem a Betegségből, hideg fejjel, józanon, meglehetősen jó egészségben, eltekintve le-robant májamtól és attól, hogy a húsom olyan, mintha nem is az enyém volna. Dehát ez mindenkinél így van, aki túléli a Betegséget“ (Bart István fordítása).

A megelőzés és leküzdés útja

A polgári törvénykezést évtizedek óta általában a rendőri álláspont befolyásolta, s ennek hatására szabályozták a társadalom kollektív védekezését. Drákói törvényeket hoztak a kábítószeres törvénytelen előállítására, forgalomba hozatalára és fogyasztására ellen. Az Interpol mázsaszámra kobozta el a kábítószereseket a csempepészeketől. Csak 1966—67-ben 822 kg ópium, 902 kg morfin, 238 kg heroin, 141 kg kokain, 317 tonna hasis és származéka került rendőrkezdre, de ez csak egyötöde a forgalomba hozott kábítószereknek. A többi a kábítószer-fogyasztókhoz jutott el különböző utakon. Nem egy nyugati turista (és nemcsak beatnik és hippie) ázsiai és afrikai utazásai során kis mennyiségekben vásárolja fel a kábítószereseket olcsó áron, és hazatérve, vagy akár más országban, eladja őket. Az árkülönbözetből megterülnek az utazás költségei. Ezenkívül nagy mennyiségű kábítószer kerül Nyugatra az idénymunkások bevándorlása révén, így a török munkások esetében, akik nyugati országokba viszik be a kábítószereseket.

Az ópium kilója Bangkokban 53 dollár, de már Japánban eléri a 2700 dollárt. A morfin Singapore-ban még csak 243 dollár, Hong-Kongban 775, Libanonban, heroinná átdolgozva, már eléri a 2400 dollárt és az Egyesült Államokban nagybani ára 35 000 dollár kilónként (az Interpol adatai szerint).

A kábítószeres nyílt árusításának beszüntetése után például Perzsiában rohamosan csökkent a 3 millió ópiumélvező száma. Az orvosi gyakorlatban is szűkül a gyűrű a kábítószeresek használatára körül. Sok államban kivonták a heroinot a gyógyszerek közül. Az ezer lakosra kiadott évi morfin-gyógyszeradag az utóbbi 10 évben 170 egységről 111-re csökkent, de Dániában 786, Norvégiában 967 és Svájcban 1610. Igaz, hogy Svájcban sok a szanatórium, de nemcsak ez az egyedüli ok.

Azért is nehéz a kábítószer-termelés csökkentése, mert — egyes helyeken — mezőgazdasági munkanélküliséget von maga után. Csak az államilag szorosan ellenőrzött területeken lehet hatékonyan tiltani a kábítószer-növények termesztését, más kultúrával helyettesítve a megművelt területeket.

Az orvosi megelőzés módszere súlyos akadályokba ütközik. Az orvosi és a rendőri álláspont közt széles a szakadék. A kábítószer-élvezőt sok helyen betegnek tekintik, de ha tetten érik, akkor 5—20 évi fegyház vár rá. Ez odavezetett, hogy az Egyesült Államokban egyes orvosok tartózkodnak a kábítószer-dependenciában szenvedő betegek kezelésétől, mert félnek praxisuk felfüggesztésétől abban az esetben, ha módszereik nem felelnek meg a hatóságok jóváhagyta elveknek.

Megnehezíti a kérdést az is, hogy az orvostudomány még nem tudta elhatárolni a gyógyszert a kábítószerestől, a mennyiségi kritérium sem mindenki esetében azonos.

Még nincs olyan mindenható gyógyszer, amely képes volna egyszer s mindenkorra kioltani a kábítószer-éhséget, bár létezik néhány ellenszer, amely bizonyos fajta dependenciákat gyógyít. Az apomorfin, nalorfin vagy a methadon elég jó eredményekkel használható a morfinómánia és a heroinómánia kezelésében, de ezekkel szemben is kialakul a gyógyszer-megszokás. Az évek során azonban kidolgozták azokat a módszereket, melyekkel értékelhető eredményeket értek el a világ minden táján. A szorosan vett orvosi és gyógyszeres kezeléstől a büntető és fegyelmező eszközökig számos eljárást ismerünk a kábítószer-élvező testi, szellemi és társadalmi gyógyítására. E módszereket a következőképpen fogalmazták meg:

Jól étkezni és dolgozni. A biztos kábítószermegvonás mellett a szoros ellenőrzés, a jó és bőséges étkezés és a nehéz fizikai munka szabad levegőn: az elvonókúra legjobb eszközei. A kúra folyamán a betegek testileg megedződnek és megerősödnek. A módszer nem veszi figyelembe a kezelt társadalmi helyzetét, műveltségi színvonalát vagy lelki alkatát, mindenkiel szemben egyformán szigorú. Bár a kúra utáni gondozás kistök, a visszaesések száma elenyésző.

Társadalmi vesztegár. Ez a módszer börtönökben izolálja, és minden társadalmi tevékenységtől elzárja a kábítószer-élvezőt, visszaesés esetén a büntetés akár életfogytiglani is lehet. E felfogás hívei még a halálbüntetés alkalmazásától sem riadnak vissza, ha a delikvens ismételt visszaeső.

E kemény módszer nem veszi figyelembe az egyéni alkati különbségeket, azal a megokolással, hogy „minden toxikomániás egyforma”. Ezt a módszert kiterjedten alkalmazzák az Egyesült Államokban, Kanadában és az Egyesült Arab Köztársaságban; az eredmények rosszak, a visszaesők száma eléri a 90%-ot.

A **pszicho-szociális módszer** az egyén alkati tulajdonságait és társadalmi környezetét kutatva állapítja meg esetenként az alkalmazott kezelési eljárást. A módszer nehézsége abban áll, hogy a toxikomániás egyén nehezen megközelíthető, és aktívan nem vesz részt az elvonás munkájában. Ezért itt gyógyszeres kíségetéshez folyamodnak, így methadont használnak heroínistáknál, hogy az elvonást konszolidálják. Ez azt is szolgálja, hogy a methadon hatása alatt (mivel ez nem bódít, és nem is serkent) fel lehet néha tárni az érdekelt alapvető problémáját, ami a kábítószer-élvezethez vezet.

Az eljárás sikere attól függ, hogyan lehet társadalmilag reintegrálni az egyént az elvonókúra után. Bár a módszer humánus, orvosi eszközökkel próbálja a kérdést megoldani, a visszaesők száma elég nagy.

A „szellemi korbács” módszere a toxikomániások esetében alkalmazza a csoportlélektan egyes eljárásait. Külön otthonokban szállásolják el őket, szigorú, zárdai fegyelem mellett. Majd állandó rábeszéléssel tudatosítják bennük, hogy a kábítószer-élvezet a tudatlanságuk és butaságuk következménye volt. A módszer eddigi eredményei közül említésre méltó, hogy az ilyen otthonok ápolottjai között a kölcsönös segítség szelleme alakul ki, ami még az otthon elhagyása után is hat (munkahely-keresés vagy közös szórakozás).

Az **igazi megelőzés** a társadalmi felderítést tűzi ki céljául, felkutatva azokat a fiatalokat, akiket elsősorban veszélyeztet a kábítószer csábítása. Ezeket reintegrálja, még mielőtt késő volna. Ez az eljárás költséges, de még mindig kevesebbe kerül, mint államköltségen börtönben tartani a toxikomániást akár életfogytiglan is. Korai volna még következtetéseket levonni a módszer hatékonyságáról, de sokan úgy vélik, hogy a megelőzés nehezebb a gyógyításnál.

Míg a „klasszikus” kábítószerek esetében már jól kidolgozott és a világ több táján kipróbált leküzdési módszert alkalmaznak, elég tanácstalanok a szakértők az „új” pszichotróp szerek elleni harc kérdésében, így az LSD esetében.

Az ENSZ Kábítószer Bizottsága az idén először ajánlotta tagállamainak:

1. Tiltsák be az LSD és rokonszármazékai mindenféle használatát, ellenőrzött orvosi vagy tudományos intézményeken kívül;
2. korlátozzák a szer használatát kizárólag a jóváhagyott orvosi kutatások céljaira;
3. az LSD kivitelét és behozatalát csak a kormányok kijelölte hivatalos szerek bonyolítsák le;
4. minden állam szigorúan ellenőrizze a lysergsav előállítását, feldolgozását és kereskedelmi forgalmát.

Az a visszhang, amit az idei kábítószer-bizottsági ülés keltett a világsajtóban, bizonyítja az érdeklődést, amellyel a közvélemény a problémát figyelemmel kíséri. A széles körű felvilágosítás, a közvélemény szakszerű és pontos tájékoztatása hozzájárulhat a kábítószer-élvezet okozta károk csökkentéséhez, de a végső megoldás csak a társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatásával érhető el, amint azt a szocialista államok példája bizonyítja.

Steinmetz József

Hétköznapiok a hukban

A szerző New York államban született 1916-ban. A második világ-háborúban egy csendes-óceáni légyikötélék historiográfusaként teljesített szolgálatot. A Fülöp-szigeteken szerelt le. Megszerette az országot, s újságíróként ide visszatért. 1948-ban feleségül vette a manilai egyetem egyik végzettjét, a kommunista Célia Marianót. 1950-től mindketten a nemzeti fegyveres ellenálláshoz csatlakoztak, s az alább leírt rendkívül nehéz körülmények között vállaltak propagandamunkát. 1952-ben a kormánycsapatok fogságába estek. Mindkettőjüket életfogytiglanra ítélték. Nehéz börtönt viseltek 1961-ig, ekkor Garcia akkori elnök megkegyelmezett nekik. Pomeroyt azonnal kiutasították az országból, de Céliának egy időre még ott kellett maradnia: sokáig nem kapott útlevelet.

Harcostársaik továbbra is börtönben vannak, holott a Fülöp-szigetek legfelsőbb bíróságának döntése alapján már rég mindannyiukat szabadlábra kellett volna helyezni. De a hukoktól továbbra is tartanak, pedig soraik megritkultak.

A huk szó tagalog nyelven a népi felszabadító hadsereget jelentő hukbong első tagja. A hukbong 1942-ben született: a japán megszállók és kiszolgálók ellen kommunista és szocialista irányítással harcolók csapataként. Parasztok, munkások és értelmiségiek tömörültek soraiban. A háború éveiben egy ideig az Egyesült Államok is támogatta őket. 1945-ben, az országnak a japán-megszállás alóli felszabadulása idején már százezren voltak. A háború után a hukbong politikai szerepet is játszik, egyes területeken a hatalmat is átveszik, de az imperialisták támogatta reakció felülkerekedik, s a hazafiak fegyveres harcok, a gerilla folytatására kényszerülnek. 1956-ban már nyolcezer halottjuk volt. Nehézségeik mérhetetlenek: a földrajzi adottságok segítik, de hátráltatják is őket. Az országot 7100 sziget alkotja (ebből csak 3000-nek van neve). Több vezető letartóztatása után a gerilla létszáma jelenleg alacsony. Am a világ e viharos térségében potenciális erőként ma is számon tartják őket.

A sokat szenvedett Pomeroy — aki most már Londonban együtt élhet Céliával — éles képet exponált a gerilla nehéz életéről.

Az eljövendő ötödik külföldi látogatás, a Reco 5 emberei már hajnalban gyülekeznek az ülésterem előtt. Az egész tábor jelen van az indulásnál. Zászlókat lenget a szél.

Ötvenen vannak. Lassanként összpontosították őket ide. Különböző városokból és tartományokból jöttek. Vezetőjük Mariano Balgos, azaz Bakal elvtárs. A hegyeken át kell behatolniuk Bicol vidékére, hogy ott meggyökerezessék a Recót.

Magukkal visznek mindent, amire szükségük lehet. Élelmet, ruházatot, még irodaszereket is. Külön futár biztosítja az összeköttetést velük. Jó fegyvereik vannak, automaták is: útközben csetepatékba gabalyodhatnak.

Eposz születik majd egykor ezekről a kirajzó csoportokról. 1948 óta a központi fennsíkról szerte az országban terjesztik a várva várt forradalmi jelszava-

kat. A hukok ezreinek csontvázai borítják az északi és déli lejtők csapásait; a külső támaszpontok létesítésére irányuló emberfeletti erőfeszítések tanúságai.

A ma reggel indulók soraiban régi expedíciók veteránjai is vannak.

Az első hullám feladata a legnehezebb. Olyan területekre hatol be, ahova huk még be nem tette a lábát. A legnehezebb járható utakon halad, hogy fel ne fedhessék. Néha térképe sincs, a csoport eltéved, s feléli tartalékait. Vagy csapatát állít az ellenség, és sokan elesnek. A nehézségek nem lesznek kisebbek a cél elérésekor sem. Az ellenséges propaganda megelőzi a csoportot: törvényen kívül álló banditáknak írják le bennünket. A hatalom becsempészi kémjeit a falvakba. Hogy el ne rettentsük a falusiakat, hasoncsúszva kell megközelítenünk a faluszéli házakat. Amikor már hallótávolságba jutottunk, igyekeznünk kell leküzdeni az ösztönös bizalmatlanságot, amely itt minden idegennek osztályrésze.

Ezért aztán ha a környéken rablók tanyáznak, nyomon üldözzük s kivégezzük őket; holttestüket magunkkal visszük a barrióba (a faluba), ha kevés már az élelmünk, akkor sem kérünk. Kivárjuk, hogy megkínáljanak Bizony már nem egy bajtárs éhenhalt, pedig közel volt a rizsföldekhez.

Az emberekkel beszélgetve barátkozunk. Kellenek a kapcsolatok. A közlékenység nagyon fontos. Ha sikerül megnyernünk néhány embert, a többit már szimpatizánsokra bizzuk. Elég, ha egy-két falusi mellénk áll; de ők aztán köztiszteletnek örvendő személyek legyenek. Ők hívják egybe a gyűlést, s mi csak akkor lépünk be — fegyveresen — a faluba. Az embereket ez meghatja, de nem ijeszti meg: felismerik erőnket. Tekintélyünk tudatában előadjuk küldetésünk célját, harcunk értelmét. Azután már minden könnyebben megy.

Az erős mag megszervezi az egész barriót. Az ellenség spionjának nincs többé maradása. Néhány fiataalt besorozunk: ettől kezdve a falu elkötelezte magát a huknak — „támaszpontunkká“ vált. Ha az ellenség mégis cselekedne, az csak a lakosok rokonszenvét növelné irántunk, mert az ellenség óhatatlanul basáskodni kezd, amit mi soha nem teszünk.

A zömök és energikus, napszemüveget viselő s két pisztollyal felszerelt Bundalian rendeli el a gyülekezőt. Bakal kíséretében szemlét tart. Férfiak és nők feszes vigyázz-ban állnak, a sorok egyenesek. Mit számít, hogy felszerelésük bizony szedett-vedett...

A szemle végeztével a csoport rázendít a nemzeti himnuszra, majd az Internacionálé következik. Bensőséges percek az erdő mélyén... Aztán: oszolj! Következnek a testvéri csókok, a búcsú. Hányan vannak, akiket soha többé nem láthatunk: Kemény kézfogás Bakallal. Bakal mindig nyugodt. Ajkán most is derűs mosoly. Ismét sorakozó, a csoport elindul; megkezdí menetelését az erdőben.

Visszatérünk kunyhóinkba, s eltöprengünk: legjobb barátaink közül többen ismét kiléptek az életünkből. Az erdőből még elér hozzánk néhány hangfoszlány: a menetelők nótáznak...

Rájöttem arra, hogy nekem, a filippinók egy csoportjában élő amerikaiak, minden esetben körültekintőnek kell lennem: személyemben az egész amerikai népet ítéli meg. Ha már egyszer részt vállaltam belső harcaikban, többé nem léphetek vissza. Mert ha visszalépnék, üresen hangzana az, amit népeink barátságáról hirdetek.

Következőképpen semmiben nem térhetek el szokásaiktól, a legcsekélyebb dologban sem. Meg kell osztanom velük minden gondjukat. Azt kell ennem, amit ők esznek. S nem többet! Velük egyformán kell öltözködnöm. Mindenben be kell érnem annyival, mint ők. Pedig nekem nehezebb. De nincs erkölcsi jogom panaszkodni.

Soha nem feledkezem meg arról, hogy — noha nem figyelnek s nem ellenőriznek — mindig „szem előtt vagyok“. Ha egyszerűen leutánoznám viselkedésüket, talán kevésbé feltűnő lennék. Csakhogy minden erőltettség azzal a veszéllyel járhat, hogy „imperialistának“ mondanak, vagy „a faji magasabbrendűség komplexusában“ marasztalnak el.

Mert vannak ám a táborban olyanok, akik igazából nem fogadnak be engem; legfeljebb megtűrnek. Ezek bizalmatlanok minden amerikaival szemben. Egyikük úgy utálja az amerikaiakat, hogy amikor belépek hozzá, önkéntelenül a pisztolyához kap. A húga a 77. csoportban harcolt, abban, amelyet 1945-ben a Bulacanban állomásozó amerikai csapatokhoz verődött banditák lemészároltak. Nem is tudok haragudni rá. Jól tudom, hogy csakis méltó magatartással nyerhetem el ezeknek az embereknek a bizalmát.

Mások viszont homlokegyenest ellenkező módon viselkednek Annyira átítatottak gyarmati alázatossággal, hogy szélsőséges tiszteletet tanúsítanak irányomban. Nem elvtársnak, hanem úrnak titulálnak. Odaszólok: „Miért urazol? Tudhatod, mi a nevem, s azt is, hogy elvtárs vagyok. Ebben a táborban mindannyian egyenlők vagyunk. Nincs tehát több »úr«. Értem?!“ „Igenis, elvtárs!“ — válaszolja. A legközelebbi találkozásnál aztán ismét az „úr“ dukál nekem. Ilyen esetekben is türelemmel és tapintattal kell eljárnom, hogy leomoljanak a válaszfalak.

Megkérdem az egyik őrszemet: „Nem láttad Céliát?“ Bambán rám bámul. „Akarom mondani, René elvtársat láttad-e?“ — javítom ki magam.

Elégé különös, de csak mintegy öt-hat táborlakó valódi személyazonosságát ismerem. Mindannyian álnevek mögé rejtőzünk, az erdő pedig elrejtí az egész közönséget. Van köztünk olyan, akinek féltucat álneve van, minden tevékenységre jut egy. Céliát a feleségemet, Renének szólítják. Az én nevem: Bob. Hamar hozzászokik az ember. A végén már az igazi név válik szokatlanná.

A nemzeti hősök neve kivételesen kedvelt: Del Pilar, Mabini, Andres, Malvar, Runa, Lapu-Lapu, Maetan, Lakandula, Dagaboy, Vibora, Plaridel. Vagy Rizal regényhőseié: Simoun, Ibarra, Elias, Noli, Dimasaling. Sokan a forradalmár erényei szerint keresztelik át magukat. Ilyen nevek akadnak: Bátorság, Hűség, Becsület, Erő, Dakila (nagy), Bakal (vas), Acero (acél). Meg ilyenek: Soha (vagyis: birtokosa soha meg nem adja magát), Hajnal, Boldogság. S ismertem valakit, aki ezt a nevet választotta: Fülöp-szigetek.

Ezek a fedőnevek az álcázási taktikánál többet jelentenek; sóvárgását a megújulásnak, a reménytelen és gyűlölt régi állapotokkal való szakítás vágyát. Odaadó harcuk új embert farag belőlük.

De mi sem személytelenedünk el kevésbé. Egy gyűlésen így szólok a feleségemről: „René elvtárs szerint...“ S ő rólam: „Miként Bob elvtárs rámutatott...“ S ha leszáll az éj, az erdő sűrűjében: „René, egyetlenem...“

*

Az élelmiszer-ellátással megbízottak üres kézzel térnek vissza. A parasztok figyelmeztették őket, hogy ne merészkedjenek be a városkába: egy teherautón csendőrök érkeztek. Fiatal leány volt velük, egyik futárunk, ő árulta el, merre vannak őrállomásaink. Egyik összekötőnket elfogták, véresre verték, feldobták a teherautóra, s bevitték a Santa Cruz-i parancsnokságukra. Kevesebb az élelem, több a kockázat.

A leány Batangasból való volt, nem ismerhette tehát a mi táborunkat. De nyilvánvaló, hogy a csendőrök tudják: ahol őrállások vannak, a közelben ott a huk. A legjobb eset, hogy megpróbálnak kiéheztetni. Allambre a vállát vonogatja: át kell

tennünk a székhelyünket. Ez könnyűnek tűnik. De addig is felére csökken a fejadag.

Másnap éppen az új kurzuson dolgozunk, amikor tőlünk nem messze robbanás történik. Mintha egy vendéglő minden tányérja egyszerre tört volna össze. Mozsárágyú.

Kirohanunk a kunyhóból, a fák alatt keresünk menedéket.

Újabb becsapódás. Aztán egy egész sorozat.

Találomra lőnek. Tehát nem ismerik pontosan a tábor fekvését. Ha ránk akarnak törni, miért figyelmeztetnek jóelőre?

Tizenöt percig tart a tüzelés, aztán hirtelen megint a természet csendje, ami most természetellenesnek tűnik. Szedelőzködünk?

Reggeli járőrünk tapasztalatai lehetővé teszik a döntést. A kókuszpálmaliget hemzseg a csendőröktől. Miközben egy osztagunk lesben áll az oldalban, távozni készülünk. Nyugodtan, ráérősen. A nehezebb holmikat elássuk.

G. Y. táborába megyünk, mindössze egy-két óra járásnyira, s védett utakon közelíthető meg. Céliával elkészítjük a zsákokat, hónunk alá csapjuk őket. Még egy utolsó pillantás a kunyhóra. Beállunk nehezen cipekedő bajtársaink sorába. Elnyel az erdő.

G. Y. életvitele igazán meglepő. A százszázalékos forradalmár típusa ő. A hukok vezetőinek nagy részétől eltérően, azóta nem lépett ki az illegalitásból, amióta a japánok betörték. Egy földbirtokos fia, a jezsuiták manilai egyetemén végezte tanulmányait. Otthagytta őket, nem tudta elviselni az egyetem szellemét. Nagypja a nemzeti felkelés tábornoka volt 1896-ban.

G. Y. az imádságról áttért a lázadásra és a gazdaságpolitikára, Pedro Abad Santossal együtt a Pampanga tartományi szocializmus egyik „aktivistájává” vált.

1940-ben szülővárosa, Arayat szocialista polgármesterévé választották. 1941-ben, amikor bevonultak a japánok, kiosztotta a parasztnak a közraktárak rizskészletét, és a hukbong egyik parancsnok-helyetteseként ellenállásba vonult. A hukok felszabadította Pampanga ideiglenes kormányzója volt; az amerikai csapatok 1945-ös bevonulásakor azonnal letartóztatták, és más huk vezetőkkel együtt koncentrációs táborba zárták. Több hónapig tartó fogság után a parasztság tüntetései kikényszerítették szabadlábra helyezését. Ismét ellenállásba vonult. Ő volt az első jelentős vezető, aki újból vállalta az illegalitást.

Háza küszöbéről köszönt bennünket. Hogy hozzájussunk, át kellett kelniünk a mélyben folyó patakocskán: egy labilis egyensúlyú fatörzsön. Szélesen mosolyog, amikor látja, hogy bizonytalankodom. Ilyenkor olyan az arca, mint egy kínaié; innen csúfneve — Guan Yek, rövidítve G. Y.; kézfogása kemény, akár a teste-lelke.

G. Y. a mi hadseregünk parancsnoka. Pompás fekvésű háza főhadiszállás. Méltóságáteljesen emelkedik ki egy folyókanyarulatban. 1949-ben itt tartották azt a konferenciát, amely kimondta, hogy a Fülöp-szigeteken forradalmi helyzet alakult ki, s a körülmények alkalmasak a népi hatalom megteremtésére. G. Y. volt az egyetlen, aki szembezállt bizonyos megszavazott határozatokkal. Azokkal például, amelyek szerint egy-két év elegendő a hatalomátvételhez. Szerinte tíz-tizenöt esztendő szükséges.

Kilenc éve vívja a gerillát.

A harc időtartamáról vallott nézeteinek megfelelően úgy véli, köteles ereje javát a döntő pillanatra tartogatni. Minden körülmények között tökéletesen nyugodt, mosolyog, amikor mások sopánkodnak. Lassan eszik, hogy kímélje a gyomrát. Amikor távozni kell egy táborból, ő készíti el utolsónak a poggyászát. Azt szokta mondogatni, hogy az ellenség sem siet olyan helyeken, ahol törbe csaphatják.

Az erdő a birodalma, kényelmesen akar hát élni benne. Könyvtára van, lemezjátszója, ugródeszkája a folyó felett, a fürdőzésekhez. Amikor elérik a sárgaláz-rohamok, hajnalban fürdik. Szerinte a bátorság értékesebb a technikánál.

Megszoktuk a mozgékonyt. A költözködés nem szakítja meg tevékenységünket. Kurzusaim megírásához elég nekem egy irka és egy ceruza.

A folyóparton épül a tábor. Csattog a fejsze, sivít a fűrész. Mint a pionírok Ohióban... A gyenge ellátás ellenére is keményen dolgoznak az emberek. Az ellátási nehézségek rövidesen megszűnnek, a fejadag normalizálódik. Már amennyire ezek a fejadagok egyáltalán normálisnak mondhatók.

Huzamosabb időre berendezett tábor lesz ez, a házak deszkából épülnek. Az előzőbe ugyan nem nyomult be az ellenség, de hatóterületébe került. Itt nem olyan a helyzet, bizonygatják az emberek.

Dalolva dolgoznak. Mindenki mozgásban, minden lüktet.

De összeül a hadbírótság, s megdermed a tábor. Az egyik harcos, Ete felett kell ítélkeznie. Tizenöt napja nősült, az egyik futárt vette el. Nagy lagzi volt, Ete népszerű. A vád: megfutamodás az ellenség előtt.

Ahhoz az osztaghoz tartozott, amely néhány nappal ezelőtt csapdát állított a csendőrségnek. S ő parancs nélkül elhagyta posztját. Azt mondotta a mellette levőnek, hogy fáj a feje, s visszatért a táborba. A fejfájás idegesítette, s attól tartott, hogy hibát követhet el, ha összecsapásra kerül a sor. Mindenki úgy véli azonban, azért tért vissza, hogy Anita mellett lehessen a veszély óráiban.

Sűrű csend. Nyugszanak a fejszék. Aki a patakban mosott, ábobahagyta. Célia meg én dolgozni próbálunk.

Etét nem csukták le, csak a fegyverét vették el. Az ellenállás régi harcosa, még a japánok idejéből: kijelentette, hogy kész minden szükségesnek vélt büntetést elviselni. De nyugtalan, nem találja a helyét. Házról házra jár, Anita a nyomában. Belép, leül egy pillanatra. Az elvtársak visszaköszönnek neki, rámosolyognak, aztán elfordítják tekintetüket.

Elér a nagy házhoz. Ajkán kényszeredett mosoly. Feltesz egy lemezt: divatos kis nóta, a címe — Reménytelenség. A dal fájó emléket ébreszt a hallgatóságban. Ete komoran hallgatja, aztán nagy gonddal a helyére teszi a lemezt. Gépies léptekkel távozik; Anita szorosan a nyomában.

Befejeződik a haditörvényszék ülése. Mindenki a gyűlésteremből kilépő három embert figyel. Elválnak egymástól. G. Y. hazatér, s közli velünk az ítéletet: halál. Kemény ítélet, de a helyzet szigorú fegyelmet követel. Hát meg lehet birkózni az ellenséggel, ha mindenki a saját feje után megy? Humánusnak lenni kis ügyekben? Ez vajon nem kompromittálná a humánus más vonatkozásait? Etének meg kell halnia, hogy a többiek harcolni tudjanak az életért.

Három órákor lesz a kivégzés. Parancsba adják: senki sem távozhat körletéből. Nehéz csend. Látjuk a kivégzőosztagot eltűnni a fák között. Ete a középben, fejét feltartja, az osztaggal egy ütemben lép. Szívverésünk jelzi az idő múlását. Hirtelen berobban a sortűz. Feltűnik az osztag. Sírnak.

Céliával megbeszéljük, mi a teendő, ha a tábor meglepetésszerű támadás éri. Ez nem lehetetlen, volt már ilyen eset. Első gondolatunk, hogyan óvjuk egymást. De abban a mozgalomban, amelyhez tartozunk, a közösség számít, s nem az egyén. Vajon helyes volna személyi érzelmek miatt más életét is veszélybe sodorni, ha valaki megsebesül vagy fogságba esik? Elhatározzuk, hogy többé nem foglalkozunk a magunk sorsával.

Elnézem a törékeny Céliát, s elgondolom, ha az ellenség kezébe kerülne...

Fura menhelye az erdő a szabadságnak. Bármerre fordul az ember, elzárja a láthatárt. Még az eget is eltakarja. Csupán reménységünk határtalan.

Amikor a városban dolgoztunk, kettős életünk nyugtalanított. Mielőtt kiléptünk, körülnéztünk. Ki az ott a sarkon? Ki ül mellénk az autóbuszban? Alig vártuk, hogy kijussunk az erdőbe, ahol senki nem figyel.

Az erdőben senki nem tesz egy lépést sem parancs nélkül. Nem szabad a folyóparton sétálgatni. Néha, amikor költözünk, amikor szünet van, egy-egy folyó közepéről felnézhetünk a kitárulkozó égre..., s ilyenkor szeretnénk visszatérni a városba, a széles utcákra.

Aki a szabadságért harcol, annak jut a legkevesebb belőle.

Megjelent a Les Temps Modernes 260. számában.

William J. Pomeroy

Fülöp-szigetek

A magy angol divat avagy az írástudók felelőssége

A nyelv mint társadalmi képződmény a többi társadalmi jelenséggel kölcsönhatásban fejlődik. A gazdasági, társadalmi átalakulások új meg új társadalmi jelenségeket hoznak létre, ezek pedig mind nagyobb mértékben gazdagították és gazdagítják fogalmaink körét. Ez a folyamat a nyelvek szókincsének állandó gyarapodásához vezet. A népek érintkezése, egymás szokásainak, foglalkozásának átvétele egyben az ezekhez kapcsolódó szavak vándorlását is jelenti. A közlekedés meggyorsulása, a népek érintkezési formáinak megsokasodása felgyorsította a nyelv közötti hajszalcsövesség folyamatát is.

A mai időkben a tudomány, a technika gyors fejlődése, az élet minden területén jelentkező új fogalmak próbára teszik a nyelvek hajlékonyságát, az új kifejezésre irányuló képességét. A magyar nyelv is jól megfelel e feladatának, s könynyedén jelöli meg az új fogalmakat. Hivatkozunk most csupán a *mesterséges holdra*, *műholdra*, vagy az olyan kifejezésekre, mint például az *agy-ostrom*, amely ügyes szó szerinti fordításban teljes fogalmi hűséggel magyaráítja a csoportos ötletgyártás angolul *brain storming*nek nevezett hatékony eszközét

Nem minden új fogalmat tudunk azonban szösszetételekkel, szókapcsolatokkal vagy akár új szavak alkotásával kifejezni. Ilyen esetben átvesszük az idegen szavakat, s ezek — ha elterjednek — jövevényszavakként gazdagítják nyelvünk szókincsét. Ez a nyelv mozgástörvényeinek megfelelő folyamat. Nem vagyok purista, s vallo, hogy a fejlődés igényelte szóátvételek gazdagítják a nyelvet. A *kibernetika* éppen úgy közel áll hozzám, mint a *gimnázium* vagy *telefon*. Csak üdvözölni tudom azokat, akik a *lézert*, a *kvazárt*, a *kvarkot* s sok más szakkifejezést ilyen és ehhez hasonló formában meghonosították. Nem kifogásolhatók az olyan idegen szavak, mint a *pozitron* vagy *telemetria*, hogy e vonatkozásban csak úgy találomra hozzak fel egy-két példát.

Az idegen szavaknak a kikerülhetetlen és szükséges mértéket meghaladó behatolása azonban nem gazdagítja, hanem szegényíti, szűrkíti a nyelvet, főképpen azzal, hogy elúzi a használatból az anyanyelv sok és árnyalt jelentésű szavát.

A dolgok természetéből következőleg az idegen szakkifejezések sokkal nagyobb mértékben hatolnak be a szaknyelvbe, mint a köznyelvbe. A szaknyelvből viszont sok kifejezés hamar átmegy a köznyelvbe, és itt az idegen szavakkal már szélesebb körben élnek, mint a szaknyelvben. Ezért szaknyelvben és köznyelvben¹ egyaránt, határozottan érvényesülnie kell a tudatos nyelvhasználat parancsának: idegen szót, idegen kifejezést csak abban az esetben vegyünk át, ha semmiképpen sem sikerül az új fogalomra megfelelő magyar szót találnunk vagy alkotnunk. Az átvett szó is öltönni lehetőleg az átvevő nyelv szabályainak megfelelően megváltozott alakot. Változatlan átvételnek csak akkor van helye, ha az idegen szó anyanyelvi alakban nem fejezhető ki.

Az idegen szavak átvételének, illetőleg használatának alapvető szabályait azért tartottam szükségesnek felemlíteni, mert az utóbbi időben az indokolatlan szóbe-

¹ Szándékosan figyelmen kívül hagyom a jassz-nyelv, vagy mint ma szívesebben mondanám, a vagány-nyelv kérdését, amely ugyan valóságos gyűjtőmedencéje nemcsak a mesterségesen képzett, hanem az idegen szavaknak is, de sok különleges vonása következtében külön elbírálás alá esik.

hatolások olyan mértékű elburjánzásának vagyunk tanúi már a mindennapi érintkezési nyelvben is, amelyek mellett nem mehetünk el szó nélkül. A következőkben néhány szaknyelvi és köznyelvi példán igyekszünk rámutatni ezekre a tünetekre.

A szükségtelen computer

Immár közhely számba megy, hogy a matematika egyre több és a legkülönbözőbb tevékenységi területen játszik meghatározó szerepet. Ezzel összefüggésben a kibernetika is egyre nagyobb befolyásra tesz szert. E két, hovatovább mindennapos gyakorlattá váló tudományág művelése s érvényesülése az elektronikus számítógépek mind szélesebb körben való alkalmazásához vezetett. A magyar nyelv kiváló kifejezőképességét dicséri, hogy ezek megjelenését követően rögtön feltűnt az *elektronikus számológép* kifejezés. Ezt rövidesen követte az igen jó leleményű *elektronikus számítógép*, amely tartalmilag pontosabban fejezi ki ez okos gépek fogalmát. Egyben határvonalat húz a régifajta egyszerű, csupán alpműveleteket végző számológépek s a ma már negyedik nemzedékben tökéletesedő magas fokú számtani műveletek elvégzésére képes újfajta gépek között. Az „elektronikus számítógép” kifejezés hamarosan polgárjogot nyert.² Ezért meglepő és indokolatlan, hogy amikor megfelelő, általánosan elfogadott magyar kifejezéssel meg tudjuk jelölni e gépeket, egyszerűen terjedni kezd ezek eredeti angol elnevezése, a *computer* is, legújabbban helyenként már magyar helyesírással, mint *komputer*.

A szóban forgó gépek elnevezése az egyes nyelvekben általában az angol „computer” szó lefordításával vagy fogalmi megfelelőjének alkalmazásával alakult ki. A román nyelvben például először ugyancsak a magyarral teljesen azonos értelmű *mașină electronică de calcul* jelentkezett, később követte ezt a rövidebb, de tartalmilag ugyancsak megfelelő *calculator electronic*, újabban pedig a franciához hasonló *ordinateur*. A francia nyelvben két kifejezés vált általánossá, a *calculateur* és az *ordinateur*. A kettőt általában azonos értelemben használják, de helyenként különbséget tesznek a „calculateur” és az „ordinateur” között. Az utóbbin a nagyobb teljesítményű, bonyolultabb gépeket értik.

A román és a francia nyelv latinsága teszi lehetővé és érthetővé az azonos szerkezetű szóképzéseket. A „calculator” és az „ordinateur” nem idegen test a román nyelvben, mint a „computer” a magyarban.

A francia szóhasználatot még a nagy amerikai számítógépgyártó cégek is (például a Bull General Electric), nyilván kereskedelmi érdekből, annyira tisztelgetben tartják, hogy a francia lapokban közzétett egész oldalas hirdeteikben még véletlenül sem használják a „computer” szót. Ha pedig valamely vállalat — mint ezt a Korunk 1968. 3. számában tallózza — a számítógépek fogalmának megjelölésére nem tartja alkalmasnak a jelenleg használt francia kifejezéseket, akkor nemcsak a francia nyelvben kell új után kutatni, hanem az angolban is. A „computer” ugyanis — mint a továbbiakban látni fogjuk — semmivel sem több, mint a „calculateur”, vagy más nyelvbéli megfelelői.

A német nyelvben az elektronikus számítógép fogalmának kifejezésére az *elektronische Rechenmaschine*³ mellett az *Elektronenrechner* kifejezést használják. A német nyelvterületen a „computer” leginkább Nyugat-Németországban járatos, ami nem csoda, ha arra a gazdasági, politikai és ideológiai befolyásra gondolunk, amellyel az Egyesült Államok ott rendelkezik.

Az „elektronikus számítógép” kifejezésnek a „computer”-rel való felcserélését nem indokolja, hogy kéttagú. Ilyen két, sőt több tagú kifejezés sok van mind a szaknyelvben, mind a köznyelvben. A nyelvi jelenségek ismert mozgásából következőleg azonban egyáltalában nem kizárt, hogy az „elektronikus” jelző idővel lekopik, s marad csak a *számítógép*, mint ahogy már több helyen így is jelentkezik. Ugyanez a folyamat megy végbe a román nyelvben is. Román szövegben több helyen olvastam csupán a *mașină de calcul*-t vagy *calculatort* jelző nélkül.

A „számítógép” kifejezés a magyar nyelvben is tökéletesen alkalmas az új okos gép fogalmának kifejezésére, mint ahogy a franciák is a régi nyelvi kifejezőeszközök átértékelésével minden további jelző nélkül „calculateur”-t vagy „ordinateur”-t mondanak. A *számítógép* ugyanis szó szerint, pontosan és teljesen ugyan-

² Nem hiszem, hogy a még ajánlott, jószándékú, különben találó logikai automata a közhasználatban felvehetné vele a versenyt.

³ Lásd például: *Kleine Enzyklopädie, Technik*. Leipzig, 1966.

azt jelenti, mint a román *calculator*, a francia *calculateur* s mindezek közös angol forrása, a *computer*⁴.

A „computer“ fogalmát tehát értelmileg tökéletesen fedi a „számítógép“. Ha pedig az idegen szó nem mond olyant, amit magyarral nem tudunk pontosan kifejezni, mi indokolja az átvételét? Egyszerű volna a felelet, ha előbb terjedt volna el a „computer“, s azután kellene megfelelő magyar kifejezést a közhasználatba bevinni, mint ez más fogalmak megjelölésekor előfordult. Itt azonban fordított az eset. Előbb vált általánosan elfogadottá az „elektronikus számítógép“ kifejezés, s csak azután kezdtek ügýkødni a „computer“ elterjesztésén. Tehát nem természetes folyamattal, hanem mesterséges, vagy ha úgy tetszik, mesterkelt szóhasználat-al állunk szemben. A francia nyelv nem vette át a computert, pedig rokon az angollal.⁵ A legújabb kiadású angol—román mýszaki szótár⁶ szerint a „computer“ románul nem „computer“, hanem „calculator“. Ne legýnk pápábbak a pápánál. Ha a román nyelvnek jó a román kifejezése, a franciának a francia, a németnek a német, a magyar nyelvnek sincs szükségé az angol kifejezés szolgái átvételére.

Röviden még csak arra utalok, hogy az idegen szavak indokolatlan használata fogalomzavart is okoz. Ez pedig újabb igen nyomós érv amellet, hogy ne használjuk a megöly divatos idegen szót sem, hanem azt az anyanyelvit, amit mindenki megért. A számítógép e vonatkozásban is szolgáltat tanulságot. Amikor a *Korunk* szerkesztésében szóvá tettem a „computer“ szó használatát, kiderült: egyesek abban a hiszemben voltak, hogy a computer nem azonos az elektronikus számítógéppel, hanem attól különbözõ, valami másfajta, annál több, okosabb gép. Egy éppen számítógépközpon-tban dolgozó barátom ugyanebben a hitben volt. Ha ez a fogalomzavar előfordulhatott a szerkesztõségben s egy szakembernél, annál nagyobb zavar keletkezhet a széles olvasó közönség körében.

Story és társai

Amit előbb a computerrel kapcsolatban mondtam, áll az egyéb területeken divatoskodó angol szavakra is.

A magyar nyelv alkotóerejét, nyelvi öntudattal rendelkező, jó nyelvérzékű szakembereink találmányosságát dicséri, hogy a jövevények számára hamarosan akadtak kiváló megfelelők. Sok esetben nincs is szükség új kifejezésre, mert az a fogalom, amelyet a divatos idegen szó takar, éppen olyan jól, ha nem jobban, kifejezhető meglevõ szavainkkal. A már felhozott példákhoz hadd tegyem hozzá itt az *agy-szivattyúzást*, vagy a még jobb *agy-elszívást*, amely szemléletesen fejezi ki az angolul *brain drain*-nak mondtott ama művelet lényegét, amellyel főleg az Egyesült Államok — sportkifejezéssel élve — elszípkazza a többi fejlett ipari államból az ott kiképzett szakembereket. (Javaslom is az *agy-szípkázás* kifejezés használatát, mert ez kissé gunyoros kicsengésével utal e művelet legtöbbször nem éppen tisztességes hátterére is.)

E példákat csak a szemléltetés kedvéért hoztam fel. Azért, hogy ezekkel szembeállítva jobban észrevegyük az angol szavak felületés, nyakló nélküli használatának szükségtelen voltát.

Itt van például a *story*, sőt *sztori*, mert az utóbbi időben már ezt is kezdik magyar helyesírással írni. A divaton, a sznobságon kívül az ég világán semmi sem indokolja, hogy a tartalmilag és hangulatilag is megfelelő magyar *történet* szót a „story“-val helyettesítsük. Idegenségén túlmenően a „story“ hangzása is komor, tompa, szürke. Bennem zavaros áradat képzetét kelti, amely oly remek magyar szavakat mos el, mint az említett *történet* vagy *elbeszélés*, *eset*, avagy a rég meghonosodott *historia*. Hadd emlékeztessen az angol szó imádóit arra, hogy annak eredete is ebben a jó hangzású latin kifejezésben van. Még annyit, hogy magyarul a regényeknek, elbeszéléseknek, színdaraboknak, filmeknek sincs „story“-juk, hanem *tárgyuk*, *tartalmuk*, *cselekményük*, de leginkább *meséjük* van.

Több esetben vetélkedés folyik a betolakodó idegen szavak s helyes megfelelők között.

⁴ A „computer“ a compute igéből származik, amelynek jelentése: számolni, számítani, kiszámítani, felbecsülni.

⁵ Az angol nyelv angolszász alapon rendkívül gazdag latin felépítménnyel rendelkezik. A „compute“ ige is a latin computare igéből ered.

⁶ *Dicționar tehnic englez-român. București, 1967.*

Remélem a *teenager*-t meghonosítani akaró kísérleteket eleve kudarcra ítéli a *tizenéves*, vagy az újabban megjelent, népi gyökerű *tíz-egynéhány éves* kifejezés. Mindkettő kitűnő s jól példázza, hogy valóban kis fáradsággal ki lehet alakítani az idegen szavak pontos magyar megfelelőjét, ha már éppen azt hisszük, hogy erre szükség van. Ámbár tudja isten, hogy éppen a *teenager*-rel kapcsolatban kell-e új kifejezés? *Serdülő* szavunk nem jellemzi jól a szóbanforgó életkori és társadalmi állapotot?

Amennyire megállapíthattam, a *musical* és a nagyon kifejező *zenés játék* között e pillanatban a küzdelem még döntetlen. Bízom benne, hogy a „zenés játék” győz, neki szurkolok (már régóta nem drukkolok).

Az előbbieknél sokkal súlyosabb a helyzet a *hobby*-val, amely mint valami megdühödött Jolly Joker űzi ki a mindennapi szóhasználatból az oly pompás, zamatos, árnyalt kifejezéseket, mint a *kedvtelés*, *időtöltés*, *szenvedély*, vagy akár a *vesszőparipa*, hogy csak ezeket említsem, amelyek oly találóan fejezik ki a különféle szórakoztató időtöltések lényegét s változatosságát. Ha valaki mindenképpen idegen eredetű szóval akarja kifejezni magát, kéznél van a *passzió*. Ebből a szempontból sincs szükségünk tehát újabb behozatalra. S vannak olyan elfajult szenvedélyek is, amelyek *bogarakká* válnak, vagy amelyek jellemzésére bármilyen idegen nyelvből hiába keresnénk olyan ízes, igen megfelelő kifejezést, mint a *hóbort*, amely hangzásban közel áll a dédelgetett „hobby”-hoz. Különbözik jól jellemzi a hobbyskodók hóbortját, vagy ha ezt is idegenből jött szóval akarjuk kifejezni: *mániáját*.

Az írástudók felelőssége

A mondottakból világosan kitűnik, hogy nem a természetes folyamat eredményeképpen nyelvünkben meghonosodó, szükségszerű, társadalmilag igényelt idegen szavak ellen emelek szót, hanem a dugáru ellen. Fel kell figyelniünk a csempészáru egészszégtelen áradatára, mert növekedőben van. Itt az ideje, hogy útját álljuk. Ne akarjuk nyelvünket erőszakoltan és feleslegesen magyanguzóvá változtatni. A franciák is erőteljesen küzdenek a francia-angol fura keveréknyelv ellen, amelynek ők találóan a *franglais* nevet adták. Ennek mintájára követtem el a sajnálatosan mindjobban körvonalazódó magyar-angol, újszerűtű makaróni nyelv megjelenésére a *magyangle* szót. (*Makaróni nyelvnek* nevezték annak idején azt a magyar-latin-francia-német keveréknyelvet, amelyen a múlt század első évtizedeiben a pesti szalonok sznobjai, kényeskedői csacsogtak.)

Tudom én azt, igen jól tudom: a kifogásolt szavak használatában nagy szerepe van a divatnak. De azt is nagyon jól tudom, a divatot is irányítják. A szociológusok a megmondható, milyen tudatos irányítás áldozatai azok, akik azt hiszik, önkéntesen hódoltak be valamilyen divathóbortnak.

Meggyőződésem szerint a divatos szavak ellen is a győzelem bizonyosságával vehetjük fel a harcot. Az idegen kifejezéseknek magyarokkal való sikeres helyettesítésénél most nem a hajdani nyelvújításra hivatkozom. Más példát említek arra, hogy a határozott fellépés, a helyes, céltudatos munka a nyelvi divat terén is milyen nagyszerű eredményeket hozhat. Az eddig érintettektől egy kissé távolabb eső területre hivatkozom, olyanra, amelyen különösképpen érvényesül a kor divatja, és sokkalta nagyobb szenvedélyeket kavart fel, mint bármely, mégoly általános divatörület. A sportról van szó. Nos, ezen a valóban nehezen befolyásolható területen a két világháború között lelkes sportújságírók, sportemberek és nyelvészek sikeresen magyarították meg a kifejezések jó részét. Ma már például a *rajt*, a *hátvéd*, vagy *fedezet* tökéletesen feledtetni, hogy régebben ezeket csak *start*-nak, *bekkn*-nek, vagy *half*-nak mondtuk. (Ha már a sportnál tartunk, felrovnom, milyen könnyelműen írnak újabban különösen motoros vagy autóversenyekkel kapcsolatban *rallyt*, vagy franciás alakban *rallye*-t. Az alkalomnak megfelelően használt *verseny*, *körverseny*, *országúti verseny* vagy *akadályverseny* jobb, hívebb kifejezője a különböző versenyformáknak, mint az idegen szó. Az egyes esetekben szükséges „motoros” jelző vagy „autó” előtag az idézett kifejezésekkel jól megfér.)

Az idegen sportkifejezések annak idején mélyebb gyökereket eresztettek, mint ma a computer és társai, s a magyar szavak összehasonlíthatatlanul szélesebb körből szorították ki őket, mint amelyben ma ezek a még viszonylag új idegen szavak forognak. A nyelvi utak örállásaiban levők tehát a siker minden reményével láthatnak hozzá a nem kívánatos jövevények kiszorításához s újabbak beszivárgásának megakadályozásához.

A nyelvi őrhelyek elsősorban a szerkesztőségek. A hír- és ismeretközlő eszközök a mai társadalomban eddig soha nem tapasztalt módon befolyásolják az embereket. Ez ma már annyira nyilvánvaló, hogy fölösleges a tömeglélektan, a reklámpszichológia és az ilyen irányú szociológiai kutatások eredményeire hivatkoznunk. A folyóiratokban, napilapokban leírt, a rádióban elhangzó szó széles körben hat, gondoljuk meg tehát jól, mit írunk le és hogyan. A kinyomtatott, a rádióban elhangzott szónak megvan a becsülete. Bizony mondom, az őrhelyeken dolgozó irástudók döntő mértékben felelősek a magyarral divat terjedéséért. Ha az olvasó a *Korunk* hasábjain olvassa a „computer“-t, meggyőző erővel hat rá pusztán az a tény, hogy a kifejezést itt olvasta. A lap nagy tekintélye fémjelzi a helytelen szóhasználatot. Az olvasó meg van győződve arról, hogy a szerkesztőség nemcsak technikailag szerkeszti a lapot, hanem az ott dolgozó széles látókörű, felkészült, jó nyelvérzékkel, nyelvi készséggel bíró, nyelvtudományi ismeretekkel felvértezett, anyanyelvünk szeretetétől áthatott szerkesztők nyelvi szempontból is megnézik a közlésre adott anyagot.

Amikor fentebb „Korunk“-at írtam, nemcsak e lap szerkesztőségét értettem, hanem minden folyóirat, hetilap, napilap, könyvkiadó és a rádió szerkesztőségére is gondoltam. Az ezekben dolgozó nyelvi divat irányítóknak kell ellenőrizniök a nyelvi folyamatok minden olyan csatornáját, útját, amelyen az idegen szavak a kellő ellenőrzés hiányában betolakodhatnak. Ebben nyilván nagy szerepük van azoknak a mozgásoknak, amelyek a tudatos beavatkozás hatókörén többé-kevésbé kívül esnek. Mégis állítom, hogy ezek jelentősége, kihatása nagymértékben csökkenthető, ha van kellő nyelvi tudatosságunk s határozottságunk a helytelen nyelvi divattal való szembenállásra.

A szerkesztőségek fordítsanak fokozottabb figyelmet a nyilvánosságra bocsátott anyag nyelvi kifejezőmódjára, s érvényesítsék messzemenően a helyes, közérthető, szabatos szóhasználat követelményét. Ha a gazdasági tevékenység területén, tudományban, művészetben, sportban s általában a társadalmi élet bármely vonatkozásában új jelenségek, fogalmak mutatkoznak, s ezek kifejezőiként idegen szavak jelentkeznek, ne engedjenek a sznobság, a kényelmesség csábításainak. Igyekezzenek nyelvünk története folyamán kialakult hajlékonyságát, egyszerű kifejezőkészségét kihasználva, megkeresni az idegen szó magyar megfelelőjét. Az idegen kifejezéseket csak akkor adjanak szabad utat, ha lefordíthatatlan, vagy ha a fogalom, amelyet kifejez, magyar szóval nem adható vissza. Ha szerkesztőségeink ezen a téren jobban megállták volna a helyüket, ma nem lehetne és kellene magyarul divatról írni.

Minden tollforgatónak tudatosan kell törekednie arra, hogy mondanivalóit megfelelő magyar nyelvi köntösbe öltöztesse, fejlessze nyelvi kifejezőkészségét, fokozza a nyelvi igényességet, keresve keresse a szebb, jobb magyar kifejezéseket. Ezek használata elősegíti a helyes fogalmi gondolkodást s a szabatos fogalmazást is. És kérjük nyelvészeink segítségét, közreműködését is. Erre mind a szakembereknek, munkatársaknak, mind a szerkesztőségeknek szükségük van. Nyelvünk törvényszerűségeinek ismeretében ők igazíthatnak el bennünket olyan kérdésekben, amelyekben tájékozatlanságunk vagy nyelvérzékünkben való gyakran indokolatlan bizodalunk következtében helytelen következtetésekre jutnánk.

Csákány Béla

Hozzászólás a szívátültetés és humanizmus kérdéséhez

A szívátültetés kérdése nem választható el azoktól az embereken első ízben alkalmazott gyógyító (gyógyszerek, műtétek), diagnosztikus (vizsgáló eljárások) vagy megelőző eljárásoktól (oltások), amelyek előbbre viszik az orvostudományt. Ha egy ún. etikai vagy deontológiai kódexben kellene ezen eljárások legáltalánosabb szabályait röviden összefoglalni, 3 fogalmat különböztetnék meg: emberkísérleteket, terápiás cél nélküli és terápiás célú klinikai kísérleteket.

Véleményem szerint az *egészséges ember mesterséges megbetegítése*, vagyis a szorosabb értelemben vett *emberkísérlet* megengedhetetlen, vagyis tilos. Az orvosi

etika súlyos megsértését jelenti, ha ilyen kísérlet erőszakkal, zsarolással, fenyegetéssel történik, vagy ha a kísérletnek alávetett személy, beszámíthatatlan, magatehetetlen, öntudatlan vagy félrevezetés (csalás) áldozata.

A *klinikai kísérletre* csak az érdekelt személy megfelelő felvilágosítása után adott önkéntes beleegyezésével kerülhet sor. A klinikai kísérletek legáltalánosabb szabályai az orvosi etika alapelvének vannak alárendelve: „Primum nil nocere“ vagy pozitív megfogalmazásban „Mindent meg kell tennünk a beteg érdekében“. Ilyen kísérletekre csak akkor kerülhet sor, ha olyan biztató laboratóriumi, állatkísérleti és egyéb, tudományosan ellenőrzött tények birtokában vagyunk, amelyek emberen is sikerrel kecsegtetnek. E kísérletek objektív és szubjektív feltételei: jól felszerelt klinikai kórház, magas tudományos képzettségű és erkölcsi tekintélyű szakemberek. A kísérlet kockázata arányos kell hogy legyen az elérendő és várható eredménnyel. Megelőző intézkedésekkel minimálisra csökkentendők a kísérlet veszélyei, káros következményei. Állandóan kéznél kell lennie a veszélyt vagy szövődményt elhárító megfelelő kezelési eljárásnak.

Etikai szempontból a *terápiás cél nélküli klinikai kísérlet* csak akkor végezhető, ha előreláthatóan semmi komoly kockázattal nem jár. A kísérlet megszakítandó az alany kérésére vagy akkor, ha felmerül egészségének, testi épségének veszélyeztetettsége.

Terápiás célzatú klinikai kísérleten értjük a beteg emberen első ízben alkalmazott gyógyszeres, sebési vagy egyéb eljárást.

A már említett elvek mellett hangsúlyozzuk, hogy erre a gyógyító kísérletre csak olyan beteg választható ki, akinél a betegség súlyossága arányban van az új eljárás kockázatával. Más szóval az új eljárás képviselte kockázat ne haladja meg súlyosságban az alapbetegség vagy az eddig ismert gyógyeljárások veszélyeit.

Szövet- és szervátültetéseknél a már említett szabályokon kívül figyelemmel kell lenni a következőkre:

Ha a biológiai anyagok holttestből származnak (így vér, csont, bőr, szaruhártya), kiemelésük sürgős, így hát közvetlenül a biológiai halál beállta után történjék. Utóbbi időpontját orvosi bizottságnak kell megállapítania, megindokolva egyúttal az eljárás szükségességét. Megszerzendő ilyenkor annak a hozzátartozónak beleegyezése is, aki jogos az elhunyt holttestével rendelkezni. Ha az átültetendő szövetet, szervet, élő személytől nyerik, akkor mind az adó (donor), mind a kapó (receptor) részéről felmerül a beleegyezés és a kockázat kérdése.

Az orvos tartózkodjék attól, hogy nyomást gyakoroljon a donorra elhatározása kialakításában. Ugyanakkor elfogadhatónak tartjuk jogi és erkölcsi szempontból egyaránt a donor azon óhaját, hogy bizonyos kockázatot vállaljon személyét illetően, azzal a szándékkal és tudományosan alátámasztott reménnyel, hogy hozzá közel álló személyt megmentsen a biztos haláltól.

A donort lélektani vizsgálatnak kell alávetni, és csak olyan fogadható el, aki teljes lelki egyensúlyban van, érett megfontolás, komoly érvek alapján határozott. Kizárandók azok a donorok, akiknek elhatározása kóros jellegű, vagy ellenőrizetlen érzelem hatása alatt jelentkeztek szervadóknak.

Általában figyelmet kell fordítani a kapó (receptor) pszichológiájára is. Itt számításba jön a saját testi felépítésének, egyénisége megváltozásának képze, mint lelki trauma, valamint a donornak okozott kockázat miatti lelkiismeretfurdalás.

Ander Zoltán

Székely-vándorlás a századfordulón

A hivatalos statisztika szerint századunk első évtizedében legalább 300 000 ember vándorolt ki Erdélyből, s hozzávetőlegesen fele annyi a XIX. század utolsó két évtizedében. Pedig a rendelkezésre álló statisztikai adatok nem fedik teljesen a valóságot, mert nem tartalmazzák a hivatalos formaságok mellőzésével kivándoroltak számát. De így is meggyőzően bizonyítják, hogy a kapitalizmus korának e nagy „népvándorlása” Erdélyt sem hagyta érintetlenül; kiterjedt minden jelentősebb tájegységre, és átfogta román, magyar és német nemzetiségű lakosságának a társadalmi ranglétra legsó fokaira szorított rétegeit. Hullámai ott csaptak a legmagasabbra, ahol állandósult az elmaradottság és elmaradhatatlan kísérője, a tömeges szegénység. Ilyen területeken alakultak ki — a korabeli szakirodalom divatos kifejezésével élve — az ún. *kivándorlási göcök*. Ezek egyikével, a székelyföldivel fogunk röviden foglalkozni.

A székelyek elvándorlása főleg Moldvába és Havasalföldre nem újkori jelenség, hanem több százados múltra visszatekintő történelmi folyamat. Írott emlékek alapján már a XVI. század elejétől nyomon követhető, s ugyancsak történelmi források tanúsítják, hogy a XVII. század végétől e kivándorlási mozgalom időnként tömegjelenséggé változott, több alkalommal pedig riadt menekülésbe csapott át: részben a Habsburg-politika, részben természeti csapások következtében. Az előbbiekkal kapcsolatban elégségesnek tűnik, ha utalunk a madéfalvi veszedelem időszakára vagy a XIX. század első évtizedében több alkalommal is fellépő éhínségre. Az 1848—1849-es forradalom leverése után a megtorlásoktól való félelem újabb tömegeket kényszerített otthonuk elhagyására, ezzel viszont egy időre a nagyarányú politikai indítékú elvándorlások sora le is zárult. Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik Erdély egészére, s különösen nem román lakosságára, mert az Osztrák—Magyar Monarchiában alkalmazott nemzeti elnyomás a román tömegek kivándorlásának továbbra is egyik fontos oka maradt.

Az elvándorlást ezekben az években a székelyeknél is főként gazdasági-társadalmi okok idézték elő, s talán ezzel is magyarázható, hogy szemben a megelőző korokkal, amikor a vándorlásoknak periodikus jellege volt, az újkorban e folyamat állandó jellegűt kapott: az abszolutizmus idején és a dualizmus kialakulását követő két első évtizedben szüntelen tartott, majd a századfordulón elérte csúcspontját. Évente tízezrek mozdultak meg, s talán azok a kutatók sem jártak távol az igazságtól, akik a felnőtt lakosság 40%-ára becsülték azok arányát (ti. a „mozgó nép feleslegét”), akiket helyzetük arra kényszerített, hogy rövidebb vagy hosszabb időre olyan vidékekre vagy országokba vándoroljanak, ahol több volt a munkaalcalom és jobbnak ígértek a kereseti lehetőségek.

A kivándorlás (kisebb mértékben az időszakai vándormozgalom is) a századforduló legtöbb vitatott kérdése közé tartozott, állandó témája lett a sajtónak, a „szaktanácskozásoknak”, a parlamenti felszólalásoknak, sőt kongresszusok is foglalkoztak vele. Egyszerű — közügyé vált. Ezt mutatja az a hatalmas irodalom is, amely e kérdéssről keletkezett, s amely legtöbbször a szociológia, történelem, gazdaságtörténet és néprajz egyfajta ötvözete volt.

A székely kivándorlás gazdag irodalmának értékelése, eredményeinek felhasználása s ugyanakkor attól a nacionalista sallangtól való megtisztítása, amelyet egyes, főként politikai munkák szerzői ráaggattak, történetírásunk egyik feladata.

Ez alkalommal természetesen nem vállalkozhatunk erre. Annnyit azonban előljáróban szeretnénk megjegyezni, hogy a székelyek újkori történetének s jelen esetben az elvándorlás kérdésének tanulmányozása — ezt régebbi történetírásunk pozitív és negatív példái bizonyítják — csak akkor lesz igazán eredményes, ha ezt nem szakítjuk el az általános erdélyi s különösen a székely viszonyokkal annyi rokonvonalat mutató román határvidékek speciális problémáitól. Annál inkább, mivel — mint közismert — a kapitalizmusban a feudalizmuskori rendkívül bonyolult társadalmi viszonyok egyszerűsödnek, tehát esetünkben Erdély egyes vidékeinek régebben annyira eltérő társadalmi arculata bizonyos mértékig közelített egymáshoz. De a századok folyamán kialakult történelmi sajátosságok nem tűnnek el máról holnapra. A székelyek lakta területeken, akárcsak a volt román határvidékeken, még a múlt század végén is igen nagy szerepet játszottak — hogy csak egy példát említsünk — a közbirtokosságok, illetve a vagyonközösségek, ez a helyzet pedig e vidékek agrártársadalmának struktúrájában is visszatükröződött. Mindezekre ebben a tanulmányban csak utalni tudunk. Ezen a téren biztató lépést jelentett Benedek Elek publicisztikai írásainak közreadása s azoknak az előszóban történt summás értékelése.

A jelenség háttere

A vándorlások indítóokaira, kényszerű jellegére csakis e súlyos társadalmi kór sokrétű hátterének kutatása világíthat rá. Nem szokványos módszernek engedünk tehát, hanem a kérdés lényegét ragadjuk meg, ha felvázoljuk a századforduló körüli gazdasági élet néhány vonását, s röviden utalunk a bekövetkezett változások társadalmi következményeire.

A XIX. század gazdasági fejlődésére Erdélyben is a kapitalista viszonyokra jellemző területi egyenlőtlenség nyomta rá bélyegét. A Bánság, Brassó és Szeben vidéke, valamint néhány nagyobb város és közvetlen környéke viszonylag gyorsan haladt a modern kapitalista gazdasági élet felé. E területek viszonylag korán, már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején vasúthoz jutottak, ami természetesen jelentősen befolyásolta további fejlődésüket; gyökeret eresztett a nagyipar, szüntelenül emelkedett a lakosság száma.

Erdély nagyobbik fele azonban, de mindenekelőtt a közlekedési útvonalaktól távol eső vidékek, továbbra is fejletlenek maradtak. A krassó-szőrényi határvidék, a Szilágyság, Máramaros, a Mócvidék, a Mezőség, Naszód és Fogaras vidéke s a Székelyföld — hogy csak a legkirívóbb példákat említsük — megrekedtek a fejlődésben, ezeken a területeken az ipari kapitalizmusnak még az alapjait sem rakták le, s a bajt csak tetézte az, hogy tradicionális foglalkozásuk, a mezőgazdaság haladásának üteme is lassú volt. Természetes, hogy a társadalmi struktúra is az elmaradottság bélyegeit viselte: ipari munkásság nem alakulhatott ki, és így a népesség hatalmas többsége továbbra is őstermelő maradt.

Ez a székelyek lakta területekre is érvényes. Az 1848-as forradalom utáni fél évszázad gazdasági fejlődésének mérlege túlnyomóan negatív, s ezt a hivatalos statisztikák, az iparkamarai jelentések, a sajtó, valamint a megyei közgazdasági monográfiák adatai egyformán alátámasztják.

A feldolgozó ipar terén a marosvásárhelyi cukor- és bútorgyár, a sepsiszentgyörgyi textil- és dohánygyár, valamint a szentkeresztbányai (ma Új-Vlahica) vasgyáron kívül nem sok felsorolni való akad (az a néhány valóban nagykapitalista vállalat, amely az erdőkitermelésben volt érdekelt, egészen más elbírálás alá esik). De még ezt a szerény fejlődést is beárnyékolta néhány régebbi nagyipari vállalat pusztulása. A bükszádi üveggyárat az osztrák—magyar szódagyárosok kartellje és a vasút hiánya juttatta csődbe, a parajdi nagy gyufagyárat az elszigeteltség kényszerítette székhelyének megváltoztatására, a nagybaconi és füleli vashámorok kalapácsait a távoli nagy vasipar versenye némította el. Bányaiparának képe sem volt kedvezőbb: a köpeci lignitbánya prosperált ugyan, de a baláni rézbánya és a parajdi sóbánya többször állt, mint termelt.

Ilyenformán aztán nem meglepő, hogy a városok fejlődése stagnált. Húsz év alatt, 1870—1890 között, a négy megyeszékhely lakossága összesen 3863 lélekkel szaporodott. Az 1890-es népszámlálás adatai szerint Marosvásárhelynek 14 575 lakója volt, Sepsiszentgyörgynek 5665, Székelyudvarhelynek 6414, Csíkszeredának pe-

dig mindössze 1789.* A városok fejlődésének megrekedése a gazdasági élet egyik leg-aggasztóbb tüneteként jelentkezett.

A közgazdasági viszonyok alaposabb ismeretének birtokában levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nagyrészt székelyek lakta vidéken elégtelenek voltak a nagyipari fejlődés belső erőforrásai, a külső erőforrások pedig hathatós iparpártolási politika híján nem álltak rendelkezésre. Pedig iparosításra nagy szükség volt. Több mint két évtizeden át ismételtette a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Ipar-kamara jelentése: „Itt, ahol a terület 8/10-ed része havas és hegyláncolat, ahol a szegényes mezőgazdaság nem képes fedezni a megnövekedett közterheket és igényeket, semmi más, csak az ipar teremthet normális viszonyokat.“

A székelység osztozott Máramaros, Fogaras és a többi elmaradott vidék lakosságának sorsában, viselte a lemaradás szomorú következményeit, mivel a gazdasági növekedés nem tartott lépést a népszaporodással, kevés volt a munkaalkalom és alacsonyok voltak a munkabérek, s így hiányzott a mezőgazdasági termelés olyan ösztönzője is, mint a helyi kereslet fokozódása. Az agrárnépesség a természetes gazdálkodás maradványainak szegényes viszonyai között éldegélt.

A helyzetet súlyosbította a tekintélyes múltú kisipar csödjé, amelyet a külső nagyipar versenye mellett a XIX. század végén főleg az Osztrák—Magyar Monarchia és Románia közötti vámháború következményei sújtottak. A vámháború, amely jórészt a magyar nagybirtokosok érdekeit szolgálta, többek között azt eredményezte, hogy a kisiparosok jó része elveszítette késztermékeinek évszázados piacát, elszegényedett, majd elvándorolt. A nagyipar hiányát és a kisipar tönkremenését nem ellensúlyozhatta a fa-, ásványvízkereskedelem, valamint a fürdőélet (különösen Szovátán és Tuszánodon) valamelyest fokozódó lendülete.

A századforduló gazdasági szakemberei a bajok forrását nem utolsósorban a mezőgazdasági és annak egyik fő ága, az állattenyésztés hanyatlásában vélték megtalálni. S nem alaptalanul, mert a lakosság döntő többségének (Udvarhely megyében 81,5%-ának) még 1900-ban is az őstermelés volt a fő foglalkozása. A hagyományos mezőgazdaság azonban az agrárlakosság abszolút számának s azok közterhei és társadalmi igényei növekedésének körülményei között nem tudott megfelelni a követelményeknek. Ennek részben természeti, részben gazdasági okai voltak. Kevés volt a szántóterület (Csikban a terület 14,40%-a, Háromszéken 22,14%-a), s a legtöbb helyen gyenge minőségű is. Ugyanakkor — vidékenként változó arányban — a feudálizmusból átmentett vagy már a kapitalista viszonyok között keletkezett magán és egyházi nagy- és középbirtok a szántó-legelő és erdőterületek jelentős részét tartotta kezében, fokozván a nép földnélküliségét. A ránk maradt maradványból kitűnik: a nép bajainak s panaszainak forrása nem a konzervatívizmusból (mert hát ez mindenhol volt a parasztság soraiban) vagy a székelység „allhatatlanságában“, „jövő-menő“ természetében, a fokozódó igényekben, még-csak nem is a túlnépesedésben keresendő, amint azt gyakran állították azok a kortársak, akik a társadalmi jelenségeknek csupán tüneti megnyilvánulásait látták, vagy a járulékos tényezők — általunk sem tagadott — szerepét nagyon el-tilózták. Azok a közgazdasági szakemberek és általában a kérdéssel foglalkozó kortársak jártak a helyes úton (és ez volt a nagy többség), akik a társadalmi-történelmi körülményeknek biztosítottak elsőbbséget.

A nagyszámú, túlnyomóan szegényparaszti gazdaság között megoszló, nagymértékben felaprózódott föld szakszerű műveléséhez hiányzott a szükséges felszerelés (az a tény, hogy az udvarhelyi és csiki, de valószínűleg a máshol élő székelyek is maguk készítették gazdasági eszközeik jelentős részét, sokoldalúságukat mutatja ugyan, de egyben a technikai lemaradásról is tanúskodik), hiányzott az olcsó tőke is, mert az uszoráskodó bankok pénze nem emeltyűje, hanem akadály volt az okserű gazdálkodásnak. Csikban még mindig a kétnyomásos gazdálkodás volt túlsúlyban, Háromszéken és egyebütt a háromnyomásos, s emiatt még a kevés szántóföld tetemes része is kihasználatlanul maradt. Míg például Erdély általában 31% volt az évenként ugarul hagyott terület, Csikban 52%. Kifejező a következő adat is: Udvarhely megye alispánjának jelentése szerint századunk elején egy elvetett gabonaszem 5—6 új magot termelt, akárcsak évtizedekkel korábban. Valamivel jobbák voltak a viszonyok Háromszéken és a volt Marosszék

* Az 1876-ban létesített Háromszék, Csik, Udvarhely és Maros-Torda megye nem teljesen azonos a volt székely székekkel. (Magyar Törvénytár, Az 1875—1876. évi törvények. Budapest, 1896. — Meruțiu Victor: Județele din Transilvania și Maramureș. Cluj, 1929.)

területén, többek között azért, mert aránylag jobb minőségű talajon gazdálkodtak, s mert ezek hamarabb bekerültek a gazdaságilag fejlettebb vidékek áramkörébe.

A székely gazdatársadalom *válsága* tulajdonképpen mégis akkor kezdődött, amikor a hagyományos állattenyésztés feltételei rendre megszűntek, s nem pótolta őket a mezőgazdaság intenzív fejlődése (a nagy többség helyzetén nem sokat változtatott az a haladás sem, amelyet például a nyugati fajta szarvasmarha és a tejszövetkezetek lassú elterjedése jelentett). A hagyományos állattartás feltételeit a nagybirtokvédő agrárpolitika a birtokrendezésekkel ásta alá. Igaz ugyan, hogy a tagosítás az intenzív gazdálkodás egyik feltétele volt, de elhibázott módszerei miatt azt sem érte el, ugyanakkor pedig a kiscgazdák tizezeit károsította meg és szegte kedvüket. A magán nagybirtok igényei szerint vitték végbe az arányosításokat is, amelyekkel a közbirtokosságot gyengítették, sorvasztották azt a támaszt is, amelyet azok a kiscgazdák számára jelentettek. Ugyanakkor siettettk a parasztságnak a kapitalista viszonyokra jellemző felbomlását. Mindaddig, amíg kevés birtoka mellett a kiscgazda erdő- és legelőhasználati joggal rendelkezett, a közös legelőn, valamint az ugaron viszonylag nagyszámú állatot tarthatott, ami biztosította a rendszerint népes család szükségleteinek kielégítését. A földbirtok-rendezésekkel a falusi lakosság egy részét kíméletlenül megfosztották ettől a lehetőségtől, mivel a továbbiakban mindenki „arányjogainak” száma szerint legeltethetett, illetve erdőlhetett. Közben azonban az erdőkitermelő vállalatok ügynökei vagy éppen a módosabb gazdák szót értettek a falusi előljáróságokkal s potom áron összevásárolták a szegényebrendűek arányjogait. A tagosítások és arányosítások révén Bözödi György írja, „a székely népet az új idők új eszközeivel forgatták ki vagyonából”. A birtokrendezéssel, az egyik kortárs kutató találó megjegyzése szerint „latifundiumokat teremtettek ott, ahol azelőtt nem voltak”, ugyanakkor segítették a kis létszámú — népies kifejezéssel élve — „nagygazda” réteg kialakulását.

Mindez természetesen csak az ellenpólus: az agrárszegénység arányának felduzzasztásával mehetett végbe, amelyet egyébként a természetes szaporodás is segített. A századforduló éveiben a földdel rendelkezők mintegy 50%-ának is 5 holdnál kevesebb földje volt (de az átlag 2 hold körül mozgott), az agrárnépességnek pedig mintegy 29—30%-a a teljesen földnélküliek rétegébe tartozott. Ezek a kategóriák alkották az elvándorlások társadalmi bázisát. Annál inkább, mivel a parasztság legszegényebb rétegeinek felduzzadása akkor következett be, amikor a közterhek megnövekedtek, és az életmódban bekövetkezett változások is fokozták a kiadásokat. Lehetetlen nem idéznünk Benedek Elek lényegre tapintó szavait: „...ez a nép dolgozott inaszakadtáig, csakhogy adósa ne maradjon az államnak, egyháznak, megyének, községnek, uzsorás takarékpénztárnak, s mindezekben felül jusson neki is egy darab száraz kenyér, egy darab sovány puliszka. Ez a nép fizetett, amíg fizethetett mindenkinek: Istennek, császárnak, vármegyének, finácnak, erdő- és csordapásztoroknak, tagosítási mérnöknek, jegyzőnek, bírónak meg az iskolának is.”

Azok az átalakulások, amelyek felbomlasztották a hagyományos életformát, de az adott társadalmi helyzet miatt az új élet feltételeit nem teremtették meg, kiélezték az osztályellentéteket, fokozták a társadalmi feszültséget a századforduló székely településeiben. Erről tanúskodik az a nagyszabású arányosítás, tagosítás elleni mozgalom is, amely 1901—1902-ben legalább 150 falut ölelt fel. A mozgalom nem egy helyen, így például Csíkszentimrén, Gelencén, Berecken, Alfaluban, de máshol is nyílt felkelésekbe csapott át. A csendőrséggel, sőt nem egy helyen katonasággal vagy éppen bírói ítélettel megadásra kényszerített székelek egy része aztán inkább az elvándorlást választotta, amely — amellett, hogy gazdasági kényszerűség diktálta — maga is a lázadás hagyományos formája volt.

Az elvándorlás irányai és méretei

Míg a székely vándorlás fő iránya évszázadokon át Moldva és Havasalföld volt, az amerikai kivándorlás a századforduló produktuma. Ezek mellett állandó volt a székelység kiáramlása közelebbi vagy távolabbi vidékekre is.

Az első kérdéssel kapcsolatban előjáróban tisztáznunk kell egy problémát, nevezetesen azt, hogy a kivándorlás irodalmában gyakran egy kalap alá vették a tulajdonképpeni kivándorlást és az időszakos vándormozgalmat, s ez nemegyszer

vezetett téves következtetésekhez. Úgy véljük, hogy itt tulajdonképpen ugyanannak a történelmi folyamatnak két konkrét megnyilvánulási formájáról van szó: a *kivándorló* általában állandó vagy hosszabb ideig tartó megtelepedésre gondolt, s ennek megfelelően próbált berendezkedni. A *vándormunkás* viszont rendszerint rövidebb ideig s legfőképpen az évnek csak bizonyos szakaszában tartózkodott lakhelyétől távol. Ha azonban az elvándorlást évenként ismétlődő folyamatként fogjuk fel — s csak így lehet felfogni —, e két kategória között a határok bizonyos ponton fokozatosan elmosódnak, majd összeolvadnak. Az ideiglenesen elvándoroltak közül sokan megbarátkoztak az új körülményekkel, s egyre hosszabb ideig „maradtak oda“, majd véglegesen megtelepedtek. Mégis szükségesnek mutatkozik az előbbi megkülönböztetés, mert enélkül nem érthető meg a mozgalom „öntörvénye“, sajátossága és arányai, de azok a kapcsolatok sem, amelyek az évszázadok folyamán hazánk különböző részei között kialakultak. E problémánál maradva rá kell mutatnunk arra, hogy azok a kortársak, akik kivándorlókként tartották nyilván az időszakai vándormunkásokat is, hajlamosak voltak arra, hogy a kérdésnek nacionalista jelleget kölcsönözzenek; a másik tábor, amelyik csupán munkásvándorlást látott ott is, ahol többről volt szó, akarva-akaratlanul a nagybirtokos-nagytőkés vezetőkörök közönyének malmára hajtotta a vizet.

A kivándorlási statisztikák adatgyűjtése 1899-cel kezdődött. Ekkor 1250 Ó-Romániába tartozó kivándorlót jegyeztek fel, ami kevesebb, mint a Brassó megyéből származó román kivándorlók száma. Viszont a marosvásárhelyi kereskedelmi kamarai jelentés a vámhivatalok adatai alapján ugyanerről az évről 29 500 olyan személyt tüntet fel, akik a bodzai, csikgyimesi, sósmezői és tölgyesi átjárókon mentek át nagyrészt munkára (De nem lehetett kevés azoknak a száma sem, akiket vonat röpitett Predeal felé). Ez a szám megítélésünk szerint jóval túlhaladja az Erdély összes többi részéről alkalmi munkára a Kárpátokon túlrá vándoroltak összlétszámát. Pedig az említett év nem jelentett „csúcsot“ az elvándorlásban, hiszen 1897-ben — ugyancsak az említett kamarai jelentés szerint — több mint 45 000 székely ment át a régi Romániába. Több forrás egybevetése révén arra a megállapításra juthatunk, hogy a századfordulón évente átlag legkevesebb 30 000-en keltek át a Kárpátokon munkakeresés céljából többnyire a 2—3 holdas vagy a teljeseen vagyontalan agrárnépesség soraiból. De tekintélyes lehetett azoknak a száma is, akik semmiféle kimutatásban nem szerepelnek, mert a „nagy kapun“ (a Kárpátok olyan átkelő pontjain, amelyeket nem ellenőriztek) jártak-keltek. Csíkszentdomokoson például 500 ilyen személyt ismertek. Szembetűnő a vándormozgalom tömegjellege, és éppen ez különbözteti meg a székelyföldi más erdélyi vidékek hasonló irányú vándorlásaitól.

Különösen a mezőgazdasági szezonmunkák idején a Kárpátokon túl fellépő munkaerőhiány és az ezzel járó jobb kereseti lehetőségek csábították csoportos munkavállalásra a székely szegényeket. A Keleti-Kárpátokhoz közel fekvő csiki és háromszéki falvakban egyébként sokszor már a tél folyamán szerződéses megállapodás jött létre székely mezőgazdasági munkások és a bojári nagybirtokok bérlőinek ideutazó megbízottai között, meghatározott mezőgazdasági munkák elvégzésére. De a szerződéses munkavállalás nem volt általános. A kisgazdák például akkor indultak, amikor már otthoni munkájukat elvégezték. Bartalis Ágost Csíkmenaság székelyeiről írta: „Amint itthon munkáját elvégezte, kimegyen 2—3 hónapra, fél évre családostól, vagy felnőtt fiait, leányait, feleségét küldi ki. Máskor ő maga megy felnőtt gyermekeivel és feleségét hagyja itthon... És ez így ismétlődik évről évre.“

A kapával, kaszával felszerelt csoportok útrakelése Csík, Háromszék és Udvarhely megyéből, de mindenekelőtt a csik-kászoni és a kézdi járásból a századforduló éveiben megszokott látvány volt. Ezek nagy része ősszel, a mezőgazdasági munkák végeztével hazatért, a kisebbik rész azonban, akiket nem kötött család vagy gazdaság (bármilyen szerény is) munkát vállalt télre is, esetleg mezőgazdasági vagy városi eselédnek szegődött el. Idők folyamán ezek száma tekintélyesre emelkedett: az 1900-as népszámlálás Csík megyében több mint 10 000 távollévőt mutatott ki. Ezek egy része ó-romániai munkán volt.

Nehezebb meghatározni — az adatok ellentmondásossága miatt — azoknak a számát, akik véglegesen megtelepedtek ebben az időben országunk Kárpátokon túli részein. A hivatalos statisztika csak az 1899—1913 közötti periódust öleli fel, de hiányos, mert — mint már említettük — csak az útlevéllal távozókat tartja számon. Adatai szerint az említett időszakban a székelyek lakta vidékekről

12 880 személy vándorolt a régi Romániába. A XIX. század utolsó évtizedére vonatkozóan más források szolgáltatnak támpontot. Ezek kb. 37 000 olyan személyről beszélnek, akik megtelepedtek a Kárpátokon túl. Tekintetbe véve más adatokat is — mindenekelőtt a természetes és tényleges szaporodás közötti különbséget —, úgy hisszük, hogy közel járunk a valósághoz, ha az említett két évtizedet illetően 50 000 kivándorlóról beszélünk. Ezek főleg a „napszámos osztály“, a kisiparosok és nem utolsósorban a kisgazdák fiaiból és lányából krutálódtak.

A kivándorlás első világháború előtti irodalmában bőven esik szó a jelenség irányáról. Röviden szeretnénk megemlíteni néhány ezzel kapcsolatos megállapítást, s ezeket kiegészíteni a saját kutatásaink alapján levont következtetéssel.

Hogy a vándorlás irányát sem az ipari központok növekvő lehetőségei, sem pedig a nagyobb zajt verő amerikai kivándorlás nem tudta megváltoztatni, abban nagy szerepe volt a hagyománynak. Helyesen jegyezte meg Kozma Ferenc, a székelyek életévei foglalkozó egyik legjobb szakmonográfia szerzője, hogy a „Moldva-Havasalföldre járás-keles aprólékiúra hagyta emlékeit ősidők óta a Székelyföldön“. Ez bizonyos rétegekben olyan tudati elemmé vált, amely maga is ösztönzője lett a vándormozgalomnak.

Kedveztek a népmozgásnak a földrajzi viszonyok is, hiszen a Kárpátokon való átkelés különösebb nehézséget akkor sem jelentett, ha az utat gyalog vagy — s ez nem volt ritkaság — szekéren tették meg. A predeáli vasúti csatlakozás korai kiépítése megkönnyítette az elvándorlást azok számára is, akik a keleti átjáróktól távolabb laktak. S ha már átjutottak, munkát általában lehetett találni akár az erdőkitermelésnél, akár valamivel távolabb a bojári birtokon. A vándorlók egy része tovább ment a nagy városokba vagy éppen a tengeri és dunai kikötőkben keresett munkát.

Úgy gondoljuk, hogy a századforduló nagy vándormozgalmának fokozódásában szerepet játszott az ó-romániai mezőgazdaság specifikus fejlődése is. Nevezetesen az, hogy a bojári, egyházi vagy kincstári birtokot is a parasztsággal műveltették meg az ún. „szereződéses rendszer“ keretében (ez ellen lázadt fel a román parasztság 1888-ban és 1907-ben), és így a paraszt nem szakadt el teljesen a földtől még akkor sem, ha saját birtoka kevés vagy esetleg egyáltalán nem volt. Ott tehát nem alakult ki olyan tömeges, mozgó mezőgazdasági népesség, mint például Erdélyben, és emiatt az év bizonyos szakaszaiban munkaerőhiány keletkezett, ami kedvezett a vándormunkások elhelyezkedésének. Ez a képlet 1907 után részben megváltozott, éppen a felkelést követően elfogadott olyan reformok következtében, amelyek siettették a kapitalista viszonyok fejlődését, valamint az életbeléptetett olyan intézkedések hatására, amelyek korlátozták a munkaerő-bevándorlást.

Az új körülmények között az 1906—1907-es évektől az addig tapasztalt kivándorlási irányban, ha nem is gyökeres fordulat — mint ahogy bizonyos források említik —, de változás figyelhető meg: a székelyeknek a Kárpátokon túlrá való kivándorlása csökkenő tendenciát mutatott, az Amerikába irányuló pedig emelkedően volt. Az Amerikába indulók első nagyobb raját az Udvarhely megyei Szenterszébet község bocsátotta ki 1901 novemberében. Az első világháborúig a kivándorlás terjedt ugyan, de a székelyek körében sohasem öltött olyan méreteket, mint Erdély többi részén. Mialatt csupán Fogaras megyéből több mint 9000 ember vándorolt ki Amerikába, 1900—1913 között a székelyek lakta megyékből összesen kb. 8000-en hajózták át az Atlanti-óceánt a nagyobb darab kenyér, a jobb megélhetési feltételek megtalálásának reményében. Jellemző azonban, hogy az ó-romániai vándormozgalomban elsősorban érdekelt Csík és Háromszék megyéből mindössze néhány százán mentek ki Amerikába.

Nehezebben követhető nyomon az ún. belső vándorlás kérdése, főleg azért, mert a statisztikai felmérések erre csak kevés támpontot adnak. Megállapítható mégis, hogy a századforduló éveiben fokozódott a székelység áramlása Erdély belső részei felé, valamint — ismét korabeli kifejezéssel — a „vármegyébe“, a Királyhágón túlrá.

Az elvándorló férfiak közül viszonylag sokan telepedtek meg a Zsil völgyi szénmedencében. A források szerint a múlt század végén már több ezerre emelkedett a Petrozsényben és környékén élő székely bányászok száma. Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy közülük sokan eredetileg a köpeci szénbányában dolgoztak, s csak később, a jobb kereseti lehetőségekért vándoroltak a gyorsan fejlődő bányaiipari központba.

Elterjedt volt az ún. iparos községek lakóinak vándormozgalma is. A szé-

kely kőművesek és ácsok felkeresték úgyszólván minden jelentősebb erdélyi város építőtelepeit. A háziiparosok késztermékeikkel látogatták a városokat. A fuvaros, deszkás, agyagműves és borvizes székely a vándorlók külön típusát képviselte

Az első világháborút megelőző évtizedben tömegessé kezdett válni a *székely cselédség* elvándorlása Erdély nagyobb városaiba. Ennek a mozgalomnak az első állomása Kolozsvár volt, ahonnan idővel tovább vándoroltak egészen Bécsig. Ezek nagyobbik része a nők közül került ki, amit igazolni látszik az 1910-es népszámlálás, amely több mint 16 000-rel kevesebb nőt talált a négy székelyek lakta megye területén, mint férfit.

Végül megemlítjük az értelmiségi réteg szétszóródását Erdély-szerte, sőt a dualista monarchia széltében-hosszában.

Az első világháború kitörése a maga módján vetett véget az előbbieken felvázolt folyamatnak.

*

Már a kortársak nagy része is jól látta, hogy az elvándorlás nem jelent megoldást. Éppen ezért a közvélemény nyomása fokozódott, ami az uralkodó osztályt és a hivatalos szerveket végül is arra kényszerítette, hogy a kérdéssel foglalkozzanak. Sok huzavona után megindították a „székely akció”: a háziipar életrekeltését, az ipar és közlekedés fejlesztését és az állattenyésztés fellendítését tervezték. Mindebből vajmi kevés valósulhatott meg, mert nem teremtették meg a szükséges feltételeket. Kivételként a körvasút megépítését könnyelhetjük el, de nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy Udvarhely megye, valamint Háromszék megye bizonyos részei továbbra is nélkülözték a vasúti közlekedést és sínylették annak hiányát. A földművelésügyi minisztérium és a gazdasági egyelet vezetősége a székely kérdés sajátos megoldását javasolta: a székelyek részleges kitelepítésére gondoltak, valamint az alföldi munkástartalék-telepeken való felhasználásukra. Ezek a tervek irreálisak és megalázóak voltak. Nem kevésbé az az elgondolás, amely a Mezőség és az Alföld nagy uradalmait székely cselédekkel volt hivatott ellátni. Így aztán minden maradt a régiben, a várt közgazdasági fellendülés elmaradt, a székelyek kiáramlása pedig — amint láttuk — folytatódott.

Megoldást — mint hazánk egésze számára — csak a szocializmus hozott. De a tőkés-földesúri rendszer évszázados mulasztásait nem lehetett rövid idő alatt teljesen pótolni. Nem kétséges, hogy a Román Kommunista Párt körültekintő és tudományos gazdaságpolitikája — amelynek egyik fontos pontja a termelőerők arányos területi elosztása —, a tervszerű, gyors ütemű iparosítás nyomán a székelyek lakta vidék is az egész ország általános fellendülésével egy ütemben gazdasági, társadalmi és kulturális megújulás előtt áll.

A küzdelmes múlt ismerete ehhez az építőmunkához újabb lendületet adhat.

Egyed Akos

Erdős I. Pál:

Kerámia-maszk

Új kezdeményezések az I–IV. osztályban

A közelmúltban megszavazott oktatási törvény többek között azt is előírja, hogy a következő iskolai évben hatéves kortól kezdődjék az oktatás. Kísérleti iskolákról és osztályokról is van szó; ezekben a tanítás kezdésének, a tantervi anyagnak és a módszereknek különböző változatait próbálják ki. Nemrég kezdték meg működésüket azok a különleges osztályok, amelyekben a III. osztálytól kezdve idegen nyelvet is tanulnak a gyermekek, másokban a szaktanári oktatás előnyeit vizsgálják az egytanítós rendszerrel szemben.

Van hát változás az alsó osztályokban is? Sokkal több, mint amennyi a nem szakembernek tudomására jut. Úgy gondoljuk, nem lesz érdektelen, ha néhány új kezdeményezésről és változásról szólunk ezúttal.

Kezdjük talán azzal, honnan és miért az új kifejezés: „I–IV osztály”? Miért mondtunk le a hagyományos és nemzetközileg használt megnevezésről, az „elemi iskola” kifejezésről? Van ennek a terminológiai változásnak valami különösebb oka, mélyebb értelme talán?

Az elemi iskola eddig külön iskolatípust, eléggé zárt egységet képviselt az oktatás-képzés általános rendszerében. Bár kiindulópontja volt az egymásra épülő iskolafokoknak, tartalmát, jellegét mégis elsősorban az a feladat határozta meg, hogy a széles gyermektömegeknek — azoknak, akik az elemi iskola befejezésével egyben egész iskolai tanulmányaikat is befejezik — megadja azt a minimális, nélkülözhetetlen ismeret- és készséganyagot, amellyel az életben majd eligazodhatnak. Az elemi iskola tehát elsősorban praktikus jellegű volt.

A tízosztályos kötelező oktatás bevezetésével ez a szerep megmaradt ugyan abban a formában, hogy továbbra is a kezdő osztályokban kell átadni az olvasás-írás-számolás készségét, valamint a legalapvetőbb ismereteket, de mindezt már nagyobb keretben és abban a tudatban, hogy a gyermek még jópár évig tanuló marad. Nem kényszerít tehát az idő szűk praktícizmusra, ellenkezőleg, az alsó osztályok tantervi anyagában éppen úgy, mint módszereiben és szervezési formáiban, a távlatiság elve érvényesülhet. Így hát az alsó osztályok központi feladata a megalapozás, olyan alapnak a megteremtése, amely megbírja az iskolafokok további emeleiteit, amelyben nemcsak az eszközöket sajátítja el a gyermek a további tanuláshoz, de a helyes tanulási módszer és a szellemi munka eljárásait is. Olyan alapnak a megteremtése, amely a gyermek természetes kíváncsiságát a fudásvágy, mozgékonyágát pedig a céltudatos aktivitás irányába állítja.

Ilyen helyzetben, felfogásban már a nyolcosztályos és méginkább a tízosz-

tályos általános kötelező oktatás bevezetésével az elemi iskola tulajdonképpen megszűnt: *szervesen beépült az utána következő osztályok egységes rendszerébe.*

Tudjuk, hogy egy fogalom csak akkor helyes, ha híven tükrözi a jelenséget, amelyet jelöl. S mert a „jelenség“, mint láttuk, lényeges feladatát tekintve megváltozott, természetes, sőt kívánatos, hogy ezt a terminológia is tükrözze.

Iskolakezdés hatéves korban

December utolsó napjaiban kopogtatták be a szülőkhöz a tanárok, hogy számba vegyék az iskola körzetében lakó hat- és hétéves gyermekeket. Egyes szülők örömmel fogadták a hírt, hogy egy évvel korábban kezdheti gyermekük a tanulást, mások aggodalmuknak adtak kifejezést: vajon nem fejletlen, nem „éretlen-e“ még hatéves gyermekük? Csak elismerés illetheti a körültekintést, miszerint a törvény előírja, hogy a kevésbé fejlett gyermekek beiskolázása egy évvel kitoldható.

Talán kevesen tudják, hogy világviszonylatban jelenleg 54 ország kezdi hétéves korban a tanítást. (közöttük hazánk, a Szovjetunió, a skandináv államok, Lengyelország), 76 országban (így Franciaország, Olaszország, a Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország) a betöltött 6 év, 4 országban pedig (Anglia, Ausztrália, az USA egyes államai) a betöltött 5 év az iskolakezdés ideje. Angol pedagógusok kísérletei azt látszanak igazolni, hogy már a négyéves gyermek is képes eredményesen elsajátítani az olvasás készségét, s a kanadai iskolákban az ún. Cuisenaire-pálcikákkal három és fél, négyéves gyermekeket tanítanak számolni (lásd F. G. Robinson cikkét a *Canadian School Journal* 1964. április 15-i számában).

A tudomány és technika szédületes fejlődése következtében felhalmozódott hatalmas mennyiségű ismeretanyag elsajátítása az iskolai évek számának növelését igényelné, mivel a tanterveket tovább zsúfolni a felső osztályokban már aligha lehet. Ezt az igényt azonban korlátlanul nem lehet érvényesíteni, hiszen a tanulás tulajdonképpen csak előkészülés az életre, s a legtermékenyebb éveket már a munkára kell fordítani. Az iskolai évek számát felfelé növelni ezek szerint nem célszerű, marad tehát a másik megoldás: a „lefelé terjeszkedés“, a korábbi iskolakezdés.

Ilyen irányú intézkedésre feljogosít a világviszonylatban észlelt jelenség, az akceleráció: a mai hatéves gyermek a jobb és ésszerűbb táplálkozás meg az információforrások gazdagsága, sokrétűsége következtében testileg, szellemileg általában fejlettebb, mint akár ötven évvel ezelőtt a hasonló korú gyermek. Általában, mondjuk, mert egyes felmérések azt mutatják, hogy nem minden hatéves gyermek érett az iskolára. Nem is beszélve arról, hogy ebben a korban a legfejlettebb gyermek is még erőteljesen igényli a játékot, a sok mozgást, a kimondottan gyermeki életet.

Mindezeket a körülményeket szem előtt tartva az alábbi kérdések merülnek fel: mit és hogyan kell tanítani, ha hatéves korban kezdődik az oktatás, mit bír meg a hatéves gyermek testi és szellemi fejlettsége, és mit a 8–10 évesé a későbbi iskolai években, hogyan ajánlatos adagolni az első években a munkatevékenységet és a játékosságot, hogyan a tudományosságot és a meseelemeket? Ezekre a kérdésekre keresi a választ az a kísérlet, amely országunk mintegy 100 osztályában kezdődött el az 1967–68-as iskolai évben.

A kísérlet jelenleg két változatban folyik. Az elsőben a hatéves gyermekek ugyanazt a tananyagot tanulják, mint hétéves elsős társaik. A második változatban az első osztályt ún. „előkészítő osztálynak“ tekintik, amelynek tanítási any-

gában jóval kevesebb ismeretanyag szerepel — mellette és vele összefonódva viszont jelentős szerepet kap a játék és más, az óvoda jelenlegi nagycsoportjában gyakorolt tevékenység. Így például egy 50 perces órából 30—35 percet tanulásra, 15—20 percet pedig didaktikai játékokra, mozgásos-gyakorlati tevékenységre fordítanak (foglalkozás az „élősarokban“, madarak etetése, séta). Az „előkészítő év“ valóban kedvező lehetőséget kíván nyújtani a tanulónak a játékból a munka világába való fokozatos áttérésre.

Ha a kísérletnek e második variánsa mulatkozik célravezetőbbnek, ez szükségessé teszi a további évek tanítási anyagának átszervezését is. Az az elgondolás ugyanis, hogy az I. osztály jelenlegi tananyagából kimaradt ismeretek nagy részét a II. osztályban kell „behozni“, a játékelemeket pedig fokozatosan kiiktatni, a szellemi működések igénybevevő tanulást pedig minél jobban megkedveltetni.

A tanítási anyag mennyisége és színvonala

A kutatók többsége azon a véleményen van, hogy az alsó osztályokban a tantervi anyag jelenlegi mennyisége és színvonala nemhogy túlterhelné a tanulók nagy részét, de még az egészséges, a fejlesztő hatású megterhelést sem biztosítja. Túl kevés és túl elemistás, „gügyögő“ a tantervi anyag — s méghozzá ezt a keveset is túlságosan lassú ütemben dolgozzák fel. A tanulók jóval kevesebb ismeretet és alacsonyabb készség szintet sajátítanak el, mint amennyire képesek volnának. A magasabb években aztán a tantervi zsúfoltságot nemcsak a megnövekedett művelődési anyag, hanem az I—IV. osztály alacsony terheléséből származó sok következmény is súlyosbítja.

Az alacsony igények következményeként „szellemi restséghez“ szoknak a tanulók. Ismeretes a lélektan megállapítása: a gyermek fejlődése nem egyszerű „beérés“, nem egyszerűen az évek számának függvénye. Bizonyos életkorral nem automatikusan jár együtt bizonyos, meghatározott fejlettségi szint. Anélkül, hogy a biológiai érettség szerepét tagadnók, meg kell állapítanunk a környezeti hatások óriási szerepét a gyermek fejlődésében. Hogy egy hatéves gyermek a szellemi fejlettségnek milyen fokán áll, azt nemcsak a hat év magyarázza, hanem azok a hatások is, amelyek ez idő alatt érték.

Nos, hát nyújtunk a tantervi anyagban minél több ismeretet, gyakoroljuk többet és célirányosabban a szellemi működések, egyszóval állítsuk magasabbra az alsó osztályokban az igények mércéjét. A kutatók úgy vélik, hogy a jelenlegi tantervi anyagot sűrítve, az I—IV. osztály tantervébe újabb témákat, sőt újabb tantárgyakat is be lehetne iktatni. Így például ajánlják egy idegen nyelv tanítását, mondván, hogy ehhez éppen a 6—10 éves életszakasz biztosítja a legkedvezőbb feltételeket. Más javaslatok és kísérletek taníthatónak vélik az algebra elemeit az alsó osztályokban. Vannak, akik a nyelvtani ismeretek bővítése mellett szállnak síkra, mások viszont a fizika és a biológia bizonyos kérdéseit kívánják „lennebb“ hozni, s ezzel ízelítőt adni, érdeklődést ébreszteni már a korai években is a később kezdődő szaktárgy iránt. Egyszóval: az alsóbb osztályokban sűríteni kell a jelenlegi tantervi anyagot, hogy az így felszabadult helyre újabb ismereteket „hozhassunk le“ a felsőbb osztályokból. Ez, mondják, kettős eredménnyel járna: egyrészt nagyobb megterheléssel nagyobb erőfeszítésre, intenzívebb szellemi munkára fogná a kisiskolás gyermeket, másrészt bizonyos mértékig tehermentesítené a magasabb osztályokat.

Kutatási és tankönyvszerzői adataink, valamint szülői tapasztalataink alapján mi úgy látjuk, hogy a „sűrítés“ igényét nem volna kívánatos minden tantárgyra, illetve annak minden témájára mechanikusan „ráhúzni“. A jelenlegi

tananyag egyes részei véleményünk szerint is rövidebb idő alatt elsajátíthatók — ám vannak olyanok, amelyek feltétlenül megsínylenék és később megbosszulnák a kevesebb időráfordítást. Meglátásunk szerint süríthető volna például a betűtanítás második szakasza (körülbelül a 15—17-ik betűtől kezdve), mert ekkor a gyermekek már rendszerint előre kíváncsiskodnak, és a képek meg az ismert betűkből álló szavak alapján kitalálják, hogy milyen betű lehet a sorra kerülő. Ugyancsak süríthető volna a rajz és kézimunka jelenlegi tantervi anyaga, az előírt heti óraszámban a jelenleginél nagyobb ismeretanyagot lehetne elvégezni, magasabb készségi szintet lehetne elérni. Ezzel szemben viszont nem tartjuk kívánatosnak a nagyobb ütemben való előrehaladást az alapvető készségek (olvasás-írás-számolás) elsajátításában. Félő, hogy ha siettetjük a gyermeket a *szótagolvasás* szakaszában, ez majd a következő szakaszban, a *helyes olvasás* szakaszában fogja megbosszulni magát, s ha nem adunk kellő időt a *flyékony olvasás* kialakulásához, ennek az *értelmes és kifejező olvasás* vallja majd kárát. Ugyanígy nem tartjuk növelhetőnek az ütemet a számtan olyan témáiban, mint a számfogalom kialakítása, a tízes átlépése, a szorzótábla s türelem kell a szöveges feladatok megértéséhez, a megoldás „lépéseinek“ az elsajátításához és készségi szinten történő alkalmazásához is.

Ne feledkezzünk meg arról: az ismeretanyagot csak olyan mértékben kívánatos növelni, hogy a kisiskolás ne csak tudomást szerezzen egy adott ismeretanyagról, hanem dolgozza is fel, „emésze is meg“. S ami a készségeket illeti: talán egyetlen iskolafokon sem olyan időigényes a készségalkotás folyamata, mint éppen az alsó osztályokban. Az V—VIII. osztályban tanító tanárok a megmondható, hányszor nehezíti meg a történelem, földrajz és más, terjedelmes szöveggel dolgozó tantárgy tanulását az, hogy a gyermek nem rendelkezik a kívánatos olvasási készséggel, s hányszor ütközik nehézségbe a tanári magyarázat jegyzetelése azért, mert a tanuló nem rendelkezik megfelelő írástempóval és folyamatos írásmóddal.

Kétségtelenül növelni kell (mert növelni lehet) az I—IV. osztály tantervi anyagának mennyiségét és színvonalát. De körültekintően, részletekig menő vizsgálatok, felmérések alapján, nehogy később derüljön ki, hogy az alap, amelyet az alsó osztályok hivatottak lerakni, nem cementből vagy betonból, hanem csak homokból készült.

Tudományosság és meselemek

Tudott dolog, hogy az *érdeklődéssel* végzett munka kevésbé fáraszt, mint a kényszerből vagy pedig *érdeklődés és kedv nélkül* kifejtett tevékenység. Tanáraink igyekeznek hát az előadott ismereteket összekapcsolni a tanuló speciális *érdeklődésével*, kedvelt tevékenységével, igyekeznek megmutatni az illető ismeretek jelentőségét meghatározott *életpályákon*. Mindez azonban elsősorban a felső tagozaton lehetséges. A kisiskolásoknak még nincs *körvonalazódva* az *érdeklődése* a valóság adott tárgya vagy jelensége iránt, a kis természetbarátok, ifjú kémikusok, verselgető fiatalok is csak az V—VIII. osztályokban tűnnek fel.

Melyik hát az a terület, amellyel a 6—8 éves gyermek figyelme felkelhető, *érdeklődése* növelhető? Mindenki tudja: *a játék és a mese*. A mesék világából alig kikerült gyermek az első iskolai években szívesebben gyakorolja az olvasást meséskönyvből, s könnyebben tanulja meg azokat az ismereteket, amelyek egy cselekménnyel teli történetbe ágyazódnak. Ezért van, hogy a havazás az olvasókönyvek szerint úgy történik, hogy Téliapó megrázza a szakállát, a hóvirágot a Tavasz tündére ejti el, a mókus kuckójában megvetett ágyban tér téli pihenőre.

Megjegyzendő, hogy ebben a kérdésben nem egységes az álláspont, s a mese-
elemek nem minden ország kezdő osztályaiban kapnak egyforma mértékben helyet.
A Német Demokratikus Köztársaság olvasókönyveiben mondhatni alig találunk
meseelemekkel átszőtt olvasmányokat, s hasonló észrevételt tehetünk a szovjet
alsó osztályok olvasókönyveiről is. Ezzel szemben a magyar I—II. osztályos köny-
vekben Cincogó úrfi, a póruljárt medve, Cica-mama állandó szereplők. Nemkü-
lönben a francia könyvek is, melyek alapján a kis elsősök Hófehérke története
segítségével kezdik meg a folyékony olvasás gyakorlását.

Amíg a mese létjogosultságát csak az érdeklődés felkeltésének és ébrentar-
tásának a szempontjából vizsgáljuk, jelenlétéről kétségtelenül igenlően kell véle-
kednünk. S ha van is olyan vélemény, hogy az iskolás az első évtől kezdve köte-
lességből tanuljon, a tanulást pedig kezdettől fogva munkának és ne játéknak
fogja fel, ez inkább csak a meseelemek arányának csökkentését érinti.

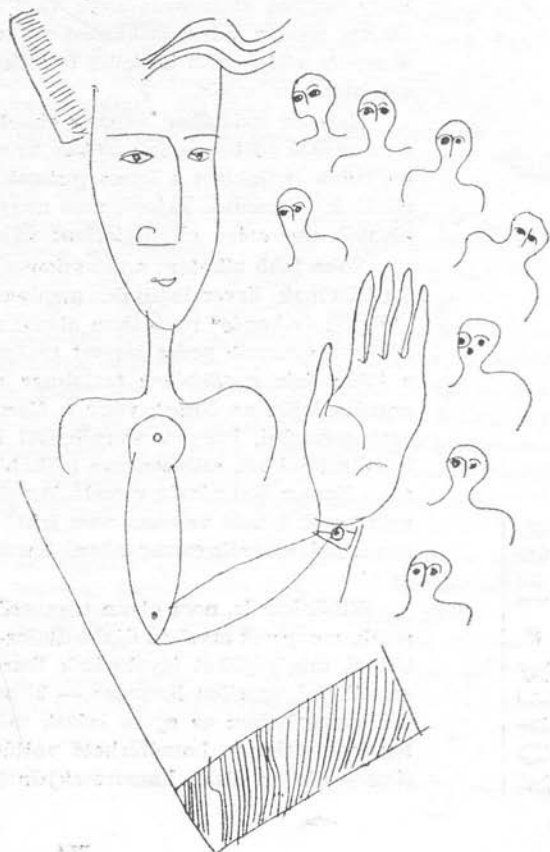
Az utóbbi időben azonban más aspektusból merül fel a kérdés. Éppen a
román kutatók hívják fel a figyelmet arra, vajon nem ártalmas-e a mese jelen-
léte a tudományos ismeretek elsajátításában? Ha a gyermek egy ideig a rókát
mindig csak ravaszknak, a nyulat féleneknek, a farkast gonosztevőnek tanulja, ha
a virágok egymás között emberek módjára beszélgetnek, féltő, hogy később a
gyermek nehezen tudja majd ugyanezeket az állatokat és növényeket a tudomá-
ny szemüvegén keresztül nézni. Ahhoz, hogy a gyermek megérthesse: az állat
vagy növény tulajdonságai nem jellemvonások, hanem a környezet, az életmód
követelményeihez való alkalmazkodás során alakultak ki; az előzőleg kialakított
képzeteket fel kell bontania, meg kell semmisítenie vagy legalábbis át kell szer-
veznie. Mondhatjuk-e ilyen körülmények között, hogy az olvasás tantárgya telje-
sítette azt a feladatát, hogy a később kezdődő szaktudományoknak alapot teremtsen?

Úgy látszik tehát, mintha az érdeklődés fenntartása és a tudományosság
biztosítása a „vagy-vagy“ viszonyában állnának egymással, s a szakemberek egy
része a tudományosság, más része a munkakedv, érdeklődés fontossága mellett
foglal állást. Egyesek a tudományosságot védve úgy vélik, nem szükséges az
alsó osztályok szövegét annyira hangsúlyozni, mások viszont ugyanilyen érte-
lemben megállapítják, hogy „az alsófokú oktatás a megismerés első nagy sza-
kasza, s már tudományos alapon kell folynia“. Ezzel szemben jó néhány kutató,
nevelő a gyermeki logika érvényesítését, az érdeklődés fenntartását tartja fon-
tosnak.

Nem tekintem illetékesnek magamat arra, hogy a kérdésben döntsek, egy
szempontra azonban szükségesnek tartom felhívni a figyelmet. Arra nevezetesen,
hogy nálunk a természeti és társadalmi ismereteket mondhatni kizárólag az olva-
sás tantárgyában kapja az I—III. osztályos kisiskolás. Ha ezek az ismeretek a
mese köntösében jelentkeznek, könnyen megeshet, hogy a mese iránt fogéko-
nyabb gyermek a formára, a lényegtelen elemekre figyel fel, s a lényeg, a tör-
vény (amiért maga a mese van!) a háttérben marad. Nagyon fontos éppen ezért,
hogy az olvasmány feldolgozásában a tanító ne elégedjék meg a történet (mese)
elmondásával, hanem emeltesse ki a tanulságot, a mondanivalót. Sőt, helyes arra
is kitérnie, hogy egy ilyen olvasmányból „mi az, ami valóban megtörténhetett,
ami igaz, és mi a mese?“. A szegény Nótás Jánosnak aligha adott „igaziból“ egy
aranyfejszét a Hegyek királya. Ez meseelem. De az már igaz, hogy a gazdag ember
igyekezett a múltban ilyen vagy olyan ürüggyel szert tenni minden kincsre, s a
bírákat is befolyásolni. Nem lesz ez „illúziórombolás“, hangulatrontás, ahogy né-
mely tanító vélekedik. Ellenkezőleg, az iskolás már szeret és kíván is különbsé-
get tenni mese és valóság között.

A mese és valóság közötti különbség tisztánlátását minden bizonnyal emelni fogja az, ha a jövőben, a jelen terveknek és kezdeményezéseknek megfelelően újra megjelenik az I–IV. osztály tantervében a *környezetismeret*. Egy ilyen tantárgy nagymértékben tehermentesítené a jelenleg túlsúlyolt olvasás tárgyát. A környezetismeret konkrét megfigyelések, egyéni tapasztalatok, egyszerű kísérletek, séták során gyűjtött szemléleti anyag alapján valóban biztosítani tudná a tudományos ismeretek alapjainak a lerakását, az olvasás tantárgyában pedig veszély nélkül érvényesülhetne a fantázia, az érzelmekre hatás, s ez az irodalmi és művészeti jelenségek iránt is fogékonnyá tenné a tanulókat.

Lászlóffy Ilona

Szabó Zoltán:
Fésülködés tükör előtt

Aktív humorisztika

Az a hirtelen, ám egészséges fejlődés, amely ma napilapjaink házatáján megfigyelhető, másképpen: a szó eredeti értelmében újsággá, mindennapi olvasmánnyá válás igénye előbb-utóbb az irodalom „magasabb régióit” is eléri, befolyásolni fogja. Persze, műfaja változtatja. Egyelőre a krimi- és a tudományos-fantasztikus irodalom iránt megnövekedett keresletnek vagyunk tanúi, de nyilvánvalóan visszaszerzi jogait a tárcanovella, s talán a napilapok enyhítenek majd valamit a vers túltermelési és „alulolvasási” válságán is. Mert úgy igaz, ahogy Sinkó Zoltán írja: „És lőn, hogy nagyon elszaporodtanak vala az irodalmi tudományok a földön.” De azt hiszem, bármelyikünket választaná az Úr Noénak e költőkkel elárasztott világban, a bárkába feltétlenül magunkkal vinnénk egy-két humoristát, szatíraírót.

Nyilván tudatában vannak ennek a közhangulatnak a szerkesztők is, s az utóbbi időben a folytatásos krimik mellett rendszeresen helyet biztosítanak lapjukban a humoreszkeknek, (ritkábban) a szatírának is. Humoristáink — számuk, sajnos, nem nagy — végre kenyérbe estek. Az újságolvasók nyeresége vitathatatlan; vajon mit nyert vele az irodalom?

Soha jobb alkalom a válaszkérésre. Öt évi várakozás után újra Bajor-kötetnek örvendhetünk, amelynek számottevő hányadát az *Előre* „Tücsök és bogár” rovatában olvashattuk, Sinkó Zoltán második könyve, a *Ravasz szavak* pedig jórészt az *Igazság* hasábjairól ismerős már. Igaz, a *Főúr, írja a többihez* tartalmaz néhány régebbi szatírárt, melyeknek annak idején az *Utunk* vagy a *Korunk* adott teret, mégis meghökkentő arra gondolni, hogyan szorulhatott ki egy Bajor Andor-rangú tehetség folyóiratainkból, szilveszterre (ritkábban április 1-re) korlátozva lehetőségeit! Nem a finnyasság mondatja velem e szavakat, hiszen a műfajok és műformák között valóban nem lehet a priori rangsort megállapítani. (Az esztétikai kizárólagosság elleni harcot ebben az értelemben is folytatni kell.)

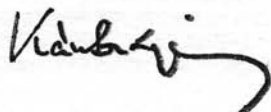
Különbösen is, nem olyan egyszerű a felelet, ha a sokra értékelt *Répa, retek, mogyorót* ezzel az újabb Bajor-kötettel próbáljuk szembesíteni, esztétikai minőségüket igyekszünk összemérni. Emlékezzünk, a legfőbb — mondhatni egyetlen lényeges — kifogás a *Répa, retek, mogyoró* szatíráival kapcsolatban az egyes írások mélyebb, rejtettebb, filozofikusabb rétegeinek nehezen hozzáférhető voltát érintette. Ez a veszély jórészt eltűnt — Bajor újabb humoreszkjeinek és szatírának elsődleges, azonnali

jelentése a meghatározó. A *Főúr, írja a többihez* legtöbb darabjáról, illetve szerzőjükről ugyancsak elmondhatjuk, amit a Bajor szerkesztette Sinkó-kötet fülszövege így foglal össze: „aktív humorista, a közélet és a magánélet javításáért harcol“. De ugyanezt az elszántságot, aktivitást stílusosabb, a műfaj törvényeihez igazodó megfogalmazásban is idézhetjük egy Bajor-humoreszkből, amikor így fogadkozik-fohászodik: „bizonyára komoly likat lövök ennek a hiányosságnak a közepébe“. A leg-egyszerűbb volna ezt az öniróniát a szerző szellemességének javára írni — ám a helyzet ennél bonyolultabb. Mert amennyire igaz az, hogy néhez szatírát nem írni, ugyanannyira érvényes e kijelentés állító formája is. A *Sebészeink önzetlensége* című, szelíd humoreszkek induló írás többszörös buktatóival és kecskebukáival önmagáért beszél — az örök-érvényű humoreszk-témából helyhez és időhöz kötött szatírát csiholva elő. Bajor ugyanis komolyan veszi tartozásait, s nem véletlenül, nem is mellékesen diktálja fel a főúrnak a kapott rosszak-jók között: „Természetesen a felelősséget is oda kell írni a többihez, mert ez luxuscikk, csak ritkán jutok hozzá.“

A humorista felelősségérzetét kétségtelenül az is bizonyítja, ha embertársait jó viccekkel, fordulatos anekdotákkal, nevetésre ingerlő humoreszkekkel vidámságra hangolja. Ezt a fajta felelősséget egyre meggyőzőbben tükrözik Sinkó Zoltán művei, amelyek így méltók a közönség bizalmára (*Hosszúra nyúlt telefonbeszélgetés, Az embert olvassák és mások*). A népszerűségnek ez az egyáltalán nem lebecsülendő módja Bajor kötetének egyes darabjaitól sem idegen. Ami azonban leginkább figyelemre méltó Bajor Andor újabb humoreszkjeiben, az a — már-már publicisztikus aktivitásba, hatékonyságba ágyazott — többlet, a humoreszk észrevétlenül átnövése filozofikus tartású szatírába. Talán a legjobb példa erre az ábrázolásmódra a *Recenzió a szakácskönyvről* megmosolyogtató évődése, amelyről a végére érve kiderül, hogy a szerző kemény állásfoglalását volt hivatott szolgálni — a merev, teljesíthetetlen, az emberi gondolatot gúzsbakötő szabályok kérdésében. Hasonló mögöttes terület ad művészi rangot az olyan írásoknak, mint az *Egy lelkes hozzá nem értő tragédiája, Káderezem a Bibliát* vagy *A coca-cola haladó útja*.

„A szatirikus vagy humoros fölénynek mindig arányban kell lennie a megbírálandó jelenség fontosságával“ — írja Szalay Károly, a humor egyik ismert teoretikusa. Bajor újabb kötetére alkalmazva ezt a megállapítást, a bírált jelenséghez mért humoros és szatirikus fölény legjobb alkotásaiban együtt jelentkeznek. Egy-egy apró ferdeséget közvetlenül kipellengérező humoreszk meghaladja a napilap-igényt, a szerző szatirikus fölénye már a megsejtetett, nagyobb horderejű társadalmi problémához igazodik.

Persze, Bajor ma sem tanyázik állandóan a humoreszk és a szatíra határán. Változtatlanul kedvenc tartózkodási helye líra és filozofikum mezgyéje (*1 arany талантум, Éneklő kutya*), s itt most is, akárcsak régebben, értékes kincsekre lel. Lehet, hogy ez az igazi Bajor. Lehet, itt várnak rá az igazán nagy, tehetségéhez legméltóbb feladatok. Jó volna biztosítani számára ezeket a műfaji lehetőségeket is.

◆ Az irodalomtörténetírás klasszikus dokumentum-forrásai (könyvek, sajtó, levelezés) mellett a fejlődő technika mindegyre újabbakat sorakoztat fel. A film, a rádió, a televízió nemcsak az író és az olvasó közötti kapcsolat gyorsabbá, közvetlenebbé, élményszerűbbé tételét segíti elő, hanem dokumentummá is válik, egyrészt mert jelzi e kapcsolat intenzitásának növekedését, másrészt mert olykor olyan tényeket örökíthet meg, amelyek másként talán elsikkadtak volna.

Újában a magnetofon vount be az irodalomtörténetírás dokumentációjába, olyan alkalmak megörökítésére, amelyek épp egyszerűségüknél és közvetlenségüknél fogva rendkívül értékes elemeket tartalmazhatnak. Elmúlt korok tanúival, ma is élő idősebb írókkal, költőkkel gyakoriak a találkozások. Egy újsághír arról számol be, hogy az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében több ilyen találkozót szerveztek, sőt az emlékezéseket magnetofonszalagra vették, s elhelyezték az Intézet dokumentumai között. Több iskola szervez találkozót neves írókkal. Eftimiu közvetlen derűjét, Bartalis János szikár egyszerűségét egy-egy ilyen találkozóról nemcsak az érdeklődő diákok hozzák magukkal, hanem — magnetofonszalagon megörökítve — a találkozót szervező irodalomtanár is.

Vajon nem lenne érdemes ezt a spontánul kialakult gyakorlatot rendszeresíteni? Nem érné-e meg a fáradságot, hogy az Írószövetség vagy a fiatal tehetségeket megmozgató irodalmi körök kezdeményezésével s a megörökítés igényével a találkozókat sorát megszervezzük, lelakva az alapját egy magnószalagra rögzített élő irodalomtörténetnek? Az emlékek szabad áradása sok elfelejtett tényt hozhatna napvilágra,

A iasi-i gondolkodó filozófiai műveit (*A fatalizmus elmélete, Az egyetlenes hullámmozgás elmélete, a Bevezetés a metafizikába, A metafizika alapjai, A világot alkotó első elvek*), valamint különböző terveit, jegyzeteit és feljegyzéseit tartalmazó kötet* Vasile Conta műveinek első teljes kiadása román nyelven. Magában foglalja a francia nyelvű kiadásokban szereplő írások szerzői módosításait és kiegészítéseit is. A könyvet Nicolae Gogoneața rendezte sajtó alá, ő a bevezető tanulmány, valamint a kötetben szereplő kommentárok és jegyzetek szerzője is.

A bevezető tanulmány felvázolja Vasile Conta életét és művét, hozzájárulását a román filozófiai gondolkodás fejlesztéséhez — utalva a gondolkodó ismeretelméleti és társadalmi korlátaira is —, s kimutatja, hogy filozófiai írásainak haladó eszméik révén jelentős szerepük volt a marxista filozófia romániai elterjedésének szellemi előkészítésében.

Vasile Conta első filozófiai munkáját, *A fatalizmus elméletét*, előbb a *Convorbiri literare* hasábjain közölte (1875—1876), majd 1877-ben francia nyelvű kiadásban jelentette meg. Ebben a munkájában a materialista filozófia elveire támaszkodva a megismerés ama területe felé irányítja figyelmét, amelyen a materializmus addig nem jelentkezhetett elég tekintéllyel az előző századok tudományának elmaradott színvonala miatt, s ez a lelki és a társadalmi jelenségek determinizmusa.

A lelki jelenségek anyagi alapjának kérdését vizsgálva figyelembe veszi az anatómiai és a fiziológiai tényeket is, és visszaveri mind az idealista indeterminizmust, mind a vulgáris materializmust, kimutatván, hogy a pszichikum nem egy „szekréció”, hanem a legkifinomultabb és a legbonyolultabb szervezetté váló anyag, az idegrendszer tevékenysége. A nagy román gondolkodó a reflex-tevékenységet minősíti a pszichikai determinizmus alapjának. A valóság tükrözéseként felfogott megismerést Conta materialista, de egyben mechanicista módon magyarázza: az első fokú (érzetek, érzékek) és a másodfokú (gondolkodás) „bevésés”-sel.

A iasi-i filozófus a determinizmust hirdeti a társadalmi jelenségek területén is. Erre vonatkozó felfogása azon az eszmén alapul, hogy a földrajzi környezet meghatározó szerepet játszik egy nemzet fejlődésében (ezt a gondolatot, a pozitívizmus megteremtőjétől, Auguste Comte-tól és H. Th. Buckle angol pozitivistá szociológustól vette át). Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a történelmi jelenségek bizonyos törvényszerűségekre vannak alávetve. A társadalmi determinizmusra vonatkozó felfogásának bizonyítására számos, a társadalom gazdasági életéből vett példát sorol fel.

* Vasile Conta: *Opere filozofice. Editura Academiei Republicii Socialiste România. București, 1967.*

Az egyetemes hullámmozgás elméletében, mely 1876—1877 között jelent meg a *Convorbiri literare*-ban, Vasile Conta megkísérelte materialista alapokról kiindulva általánosítani a XIX. század nagy természettudományi felfedezéseinek eredményeit, kidolgozta a hullámmozgás elméletét, amely véleménye szerint kifejezi a természet, a társadalom és a gondolkodás fejlődésének mechanizmusát. Ezzel az elméletével a román gondolkodó a világ tárgyainak és jelenségeinek állandó változását, átalakulását, „metamorfózisát” hirdeti, s harcol a fixizmus ellen. Mivel a mozgásátvitel megmagyarázására a „hullám” képét használja, s mert engedményeket tesz az egyensúlyelmélet felé, a Conta-féle fejlődéselmélet egészében mechanicista jellegű. Mindamellett a fejlődésről alkotott felfogása dialektikus elemeket is tartalmaz, mint amilyen az „anyag nem evolutív formáinak” elfogadása (beleértve az ugrásokat, a „forradalmakat” is), a természet fejlődésének emelkedő és nem lineáris jellege. Mindebből az következik, hogy a iasi-i filozófus fejlődéselmélete felette áll a spenceri fejlődéselméletnek.

Az egyetemes hullámmozgás elméletével kapcsolatban Nicolae Gogoneața, a szóban forgó kötet szerkesztője megállapítja, hogy ezidáig *A fajok eredetét*, helytelenül, önálló, a filozófus életében ki nem adott műnek tekintették, holott ez valójában *Az egyetemes hullámmozgás elméletének* negyedik részét alkotó utolsó fejezetek közös címe volt, s már 1877-ben néhány hónapos megszakítással megjelentek a *Convorbiri literare*-ban.

A kötetben szereplő három utolsó tanulmányt Vasile Conta egy terjedelmes filozófiai írás alkotórézének szánta, melynek címe *Metafizikai próbálkozások* lett volna. A filozófus életében a tervezett műnek csupán első része jelent meg, éspedig *Bevezetés a metafizikába* (*Convorbiri literare*, 1879). A másik két rész, *A metafizika alapjai* és *A világot alkotó első elvek*, halála után (1890-ben, illetve 1888-ban) jelent meg franciául barátjának, D. Rosetti-Tescanunak fordításában.

A *Bevezetés a metafizikába*, ahogyan Nicolae Gogoneața is kiemeli, inkább a kérdés történelmi aspektusával foglalkozik, azaz az emberi gondolkodás fejlődésének főbb mozzanatait tárgyalja. Mivel Conta úgy vélte, hogy az emberiség fejlődésének első lépcsőfokain a metafizikus (vágyis filozófiai) nézetek azonosak voltak a vallásos hittel, a metafizikai eszmék története egybefonódik a vallás kritikai történetével. Úgy tekintette a vallást, mint a természet vak erőivel szembeni félelem és tudatlanság közvetlen termékét, s annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a materialista nézetek végül is megdöntik a vallásos hitet. E munkájában, valamint más filozófiai írásaiban kifejezett valláskritika és azok az ateista eszmék, amelyek egész felfogását áthatják, illuminista korlátaik ellenére jelentős szerepet töltek be az értelmiség — elsősorban a fiatal értelmiség — körében, valamint a *Contemporanul* szocialista folyóirat hasábjain.

A *Metafizika alapjaiban* és *A világot alkotó első elvekben* a metafizika tárgyának és a többi tudomány között elfoglalt helyének vizsgálata során Conta mód-

egy-egy téma emlékezőszerű felidézése (mondjuk például a Vásárhelyi Találkozó) tévedéseket vagy tisztázatlanságokat felidézhetna meg — s mindezt az élő hang szuggesztív erejével. Keltős nyereség lenne ez: azoké, akik jelen lehetnek egy ilyen találkozón s a későbbi kutatóé.

◆ Napjainkban egyre nagyobb jelentőségűvé válik az idegen nyelvek ismerete. Akár az elméleti, akár a műszaki tudományok terén dolgozik valaki, nem nélkülözheti a világszerte rohamosan szaporodó új tudományos eredmények ismeretét a maga szakterületén, s nem várhat arra sem, amíg ennek az anyagnak egy töredék része fordításban eljut hozzá. Az idegen nyelvek elsajátításának kérdése a tudományos kutatás nemzetközi együttműködésének szintjén túl a szakemberek széles körei számára is egyre inkább létfontosságú kérdéssé válik, s ez az oka annak, hogy ma világszerte nemzetközi szervezeteket, kutatóintézeteket sokaságát foglalkoztatják a szakmai és a szaknyelvek elsajátításának nyelvészeti és módszertani kérdései.

A szaknyelv-oktatás sajátos problémákat vet fel, s azoknak megoldására, az eddigi tapasztalatok összegezésére, a módszerek szélesebb körű megismertetésére egyre többször kerül sor. 1961-ben Hamburg, 1962-ben Róma, 1963-ban Stockholm, 1964-ben Párizs és Baden (Bécs) 1965-ben újra Franciaország, 1966-ban Liège, majd az elmúlt évben Heidelberg és Saint-Cloud volt ilyen témájú értekezletek színhelye. A cél: már a középiskolai nyelvoktatásban olyan nyelvi alap megadása, amelyre a modern tudomány igényeket kielégítő szaknyelvi tájékozottság, a speciális igényeknek

krónika

megfelelő szakterületi nyelvoktatás építhet.

Már az alapvető ismeretanyagoknak olyan nyelvi ismeretekre kell koncentrálnia, amelyek lehetővé teszik a szakosított oktatásban az egyes szaknyelv-területekre való könnyű áttárlást. Az említett Saint-Cloud-i tanácskozás célja egyrészt éppen az volt, hogy a nyelvtudomány szintjén — lexikális és grammatikai vonatkozásban — körvonalazza ezt az alapvető nyelvi ismeretanyagot, másrészt, hogy kidolgozza azokat a módszereket, amelyek — tekintetbe véve az oktatás mai technikai apparátusra támaszkodó lehetőségeit — a legeredményesebben járuljanak hozzá a műszaki és tudományos kutatómunka és nélkülözhetetlen feltételeinek biztosításához.

◆ Amikor 1923-ban megjelent az erdélyi származású Hermann Oberth professzor könyve a rakétarepülésről, a tudósok nem szenteltek különösebb figyelmet neki. Évek múltával azonban könyve csaknem minden rakétakutató „szentírása” lett, és Oberthet az ürrepülés egyik atyjaként kezdték tisztelni. Noha nem volt tagja a nemzeti szocialista pártnak, a második világháború alatt segítséget nyújtott a V-2 tökéletesítésében, és pártfogottjai közé tartozott többek között Wernher von Braun, aki az ürrepülés történetében olyan nagy szerepet játszott. Oberth később, 1955—58 között, majd ismét 1961-ben az Egyesült Államok rakétaszakértő tanácsosaként együtt dolgozott von Braunnal.

Ma 73 éves, és Nürnberg közelében, Feucht faluban nyugdíjasként él 49 éves feleségével. Noha korra már előrehaladott, képzelete ma is Verne Gyula hőseinek világában él. Legutóbbi könyve, Az Uranuslakók kátéja, arról szól, hogy

szerezen kutatja a metafizika (a filozófia) néhány klasszikus problémáját, mint amilyen a lét, a valóság, az igazság, az anyag, a szükségszerűség, a törvények kérdése. Ezekben a munkáiban Kant gnoszeológiája — amelyet Titu Maiorescu és más hazai idealista beállítottságú gondolkodók is magukévá tettek — ellen indít támadást, elsősorban a térről és időről alkotott idealista tézisek ellen hadakozva. Noha befejezetlenül maradtak, e tanulmányok különösképpen jelentősek a román filozófia történetében, mivel feltárják Conta gondolkodásának erettségét és mélységét, valamint felfogásának eredetiségét.

A nagy román gondolkodó halála után megjelent filozófiai írások között számos jegyzet, feljegyzés található, amelyek az etikai, esztétikai, pedagógiai kérdések széles skáláját fogják át. Ezek általában töredékesek, részlet-jellegűek és csiszolatlanok, hiszen szerzőjük nem szánta kiadásra őket. Mégis fontosak a contai felfogás fejlődésének nyomon követése szempontjából.

E filozófiai műveket olvasva vagy újraolvasva, bizonyos tévedésekre vagy olyan nézetekre bukkanhatunk, amelyeket a tudomány jelenlegi színvonala túlhaladottá tesz. De ne feledjük, hogy Conta rendszeres és mélyen eredeti filozófiája egy egész korszak materialista hagyományait tetőzi be, hogy kora számos haladó eszméjének visszhangjává lett. Vasile Conta a hazai premarxista filozófia korszakának egyik legfigyelemreméltóbb gondolkodója.

Mihály Imre

Bölöni Farkas Sándor az amerikai radikális demokraták között

Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útinaplójának Benkő Samu-féle, 1966-i bukaresti kiadása, bár az előző kiadásokhoz képest több magyarázatot fűz a szerző szövegéhez, azoknak a nagy kortársaknak életrajzi adataival, akikkel Bölöni találkozott, szintén nagyon takarékoskodik, pedig, mint már előző cikkemben (*Bölöni Farkas Sándor az angol radikálisok között*, *Korunk*, 1967. 10.) bemutattam, brit földön is a kor kimagasló radikális politikusaival ismerkedett meg. Az amerikai naplóban még bővebben számol be azoknak az amerikai történelmi nagyságoknak személyiségéről, akikkel, a jelek szerint, már angliai radikális és unitárius kapcsolatai révén ismerkedhetett meg. Csaknem tucatnyi olyan történelmi nagysággal került össze, akiknek életrajzi adatai ma is megtalálhatók a legújabb amerikai történelmi lexikonokban (*Concise Dictionary of American Biography*. New York, 1964), sőt, a kor híres elnökéről, Jacksonról a mai amerikai történettudomány legjelentősebbnek tartott életrajza íródott (Arthur M.

Schlesinger Jr.: *The Age of Jackson*. 27. kiadás. Boston, 1953). A szerencsére föléléakült Bölöni Farkas Sándor-kutatás hozzájárulásaként összeállítottam azoknak az amerikai nagyoknak életrajzi adatait, akikkel a székely utazó érintkezett és értekezett.

1. *Andrew Jackson* (1767—1845) az Egyesült Államok hetedik elnöke. Apja ír emigránsként telepedett le Tennessee államban. 1812-ig telepes életet élt, 1802-ben szülőföldjének tábornoka lett. 1815. január 8-án New Orleans-t megvédte a britek ellenében. Ezzel a cselekedetével nemzeti figurává vált. 1821-ben Florida állam első kormányzója, 1822-ben jelölték először elnöknek, Henry Clay és John Quincy Adams korrupt irányzatú rendszere ellen. Csak 1828-ban győzött, de ez az elnökválasztási hadjárat volt az első eset az amerikai történelemben, hogy a nagy tömegek valóban érdeklődtek és részt vettek az országos politikában. Jackson katonai hírnevével és tiszta jellemével nyerte el az elnöki széket.

Jackson vezérelve a föderatív unió volt, a reakció kisállamosdija ellenében; szociálpolitikájának legnagyobb vívmánya pedig a tízórás munkanap, fehér és néger munkások számára egyaránt. A kor vezető írói melléje álltak, Bancroft, a legnagyobb amerikai történész kiadta a jelszót: „Az író legyen a nép embere.” Érdekes, hogy Robert Owen fia, Robert Dale Owen, aki amerikai politikus lett, jacksonistának vallotta magát. Jackson elnökhelyettesének és utódának az elnöki székben, Van Burennek tengerészeti minisztere, James A. Paulding Owen híve volt. De oldalára álltak többen azok közül a nagy amerikai államférfiak közül, akik Kossuth 1851—1852-i amerikai körútján a magyar ügy lelkes szószólói voltak, General Cass, Charles A. Dana, Horace Greely, Charles Sumner, Kossuth nagy hódolója, W. S. Landon, aki a magyarországi szabadságharcról tizenkét cikket és tizenkilenc verset írt. „Az egyszerű ember mélyesen hitt benne és hűséges követője maradt” — állapítja meg róla a legújabb amerikai lexikon. Lincoln, Roosevel, Wilson, Franklin D. Roosevelt és — hozzátéhetjük — Kennedy mellett őt tartják a legfontosabb elnöknek. Érdekes még megjegyezni, hogy Jackson személyi titkára, Nicholas B. Trist az owenista *Free Enquirer* munkatársa.

2. *Robert Charles Winthrop* (1809—1894) ügyvéd, szónok, a nagy Daniel Webster barátja. Bölöni Farkas Sándor töle hallhatott Websternek, Kossuth amerikai útja idején működő külügyminiszternek, a magyarországi szabadságharc és emigráció védőjének már akkor is országos hírvé ekezzőlásáról. 1828-ban végzett a Harvardon, Massachusetts állam kongresszusi képviselője tizenkét éven át, 1847—1849 között, házelnök. Harminc évig a Massachusetts Historical Society elnöke.

3. *Stephen van Rensselaer* (1764—1839) 1795-től 1801-ig New York állam helyettes kormányzója. 1812-ben az északi front parancsnoka a mexikói hadjáratban, 1823-tól 1829-ig New York képviselője a kongresszusban. 1824 és 1826 között alapította a ma is létező Rensselaer Institute-ot. A Hudson a nagy tavakkal összekötő csatorna korai követelője, az Erie canal-bizottság elnöke, a tervszerű mezőgazdaság kez-

egy 85 éves nürnbergi asszony telepítási kapcsolatba került a repülő csészéaljak pilótáival. Oberth professzor ugyanis azt tartja, hogy az azonosítatlan tárgyakat az ember már évezredek óta látja, csakhogy azok vezetői nem teremtettek kapcsolatot vele: „Talán azért, mert lenéznek és nem akarnak érintkezésbe kerülni velünk, vagy talán, mert ismerik a telepátia titkait, olvashatják gondolatainkat, és úgy érzik, ez bőven elég számukra.”

Oberth meg van győződve: eljön az idő, amikor az ember fénysebességgel száguld majd az űrben. Nemrég az hangoztatva, hogy az öregek „ki-nyújthatók”; kérte hogy vegyék fel az űrhajósok sorába. A holdprogramot illetően a szovjet terveket célravezetőbbnek, az amerikaiakat gyorsabbnak tartja.

téka

Kemény Zsigmond

Gyulai Pál

A múlt század magyar regényirodalmának legtöbbet vitatott nagy egyénisége, Kemény Zsigmond az egyetlen a legnagyobbak közül, aki — akárcsak századunkból Krúdy — máig sem kapta meg teljesítményéhez méltó rangsorolását a marxista irodalomtörténetben. Ezért különösen öröndetes, hogy most sorozatban jelennek meg remekművei: hét legjobb regénye s külön két kötetben elbeszélései, tanulmányai. „Egészen izzó növény a Gyulai Pál” — írta Péterfy Jenő. Kemény első befejezett regényéről, a múlt század prózájában szinte társalannul álló, a mai olvasó számára is — főleg lélekábrázolása miatt — modernnek ható alkotásáról. A XVI. századi Erdély kavarogó, ellentmondásoktól szétzabdalt világa, sorsuktól, saját adottságaiktól vesztükbe üzött nagy egyéniségek kora elevenedik meg a kétkötetes, nyolcadfélszáz oldalas történelmi regényben. Az izléseken kiállított, sorozatot nyitó kötet értékét növeli Bartha János akadémikus professzornak, Kemény egyik újrafelfedezőjének szokatlanul terjedelmes, 90 oldalas, összegező, ugyanakkor sok újat is hozó bevezető tanulmánya. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967.)

V. Goffensefer

Iz isztorii markszisztkoj krityiki

Paul Lafargue-nak, a korai marxista irodalomkritika kiváló művelőjének — akét Lenin a marxizmus egyik legtehetségesebb terjesztőjének tartott — a realizmusért vívott harcáról írt könyv több évtizedes kutatómunka eredménye.

deményezője. Bölöni Farkas Sándor feltűnő tájékozottságot és őszinte lelkesedést mutat az amerikai-kanadai csatornák iránt; adatszerű tájékozottsága a legautentikusabb forrásra vezethető vissza.

4. *Sylvanus Thayer* (1785—1872) neves katonai mérnök és nevelő, a West Point tiszti akadémiának 1817-től 1833-ig főfelügyelője. Ő vezette be az amerikai tisztképzésben a tudományos módszereket.

5. *Alexander Hill Everett* (1790—1847) szerkesztő, történész, diplomata. 1809-től 1811-ig John Quincy Adams, a későbbi elnök titkára, nagykövet korában Oroszországban, 1815-től 1829-ig Hollandiában, majd Spanyolországban követ, közben Massachusetts állam törvényhozója, 1845-től 1847-ig követ Kínában, ahol meg is halt. Két jelentős könyvet is írt, 1822-ben az európai államrendszerről, 1827-ben Amerika jövőjéről. Alexander Everett öccse, Edward tette a Harvardot „második Hellász”-szá és készítette elő Emerson nagy korát.

6. *John James Audubon* (1785—1851) festőművész és ornitológus. Az első amerikai, akivel Bölöni Farkas már a tengeri úton megismerkedett és összebarátkozott. Párizsban mint festő a nagy David tanítványa, 1804-ben apja Philadelphia melletti birtokán kezdi gyűjteni Amerika vadmadarait. 1831-ben, amikor Bölöni Farkassal találkozik, már nemzetközi tekintélyű ornitológus és európai hírvé festőművész.

7. *Henry Ware* (1794—1843) a hasonló nevű harvardi unitárius teológusnak a fia, maga is az unitárius ékesszólás professzora a Harvardon, az Amerikai Unitáriusok Szövetségének vezetője.

8. *Charles Carrol* (1737—1832) — az *Útinaplóban* tévesen David — forradalmi vezető, a *Függetlenségi Nyilatkozat* egyik aláírója, Bölöni Farkas utazásakor az utolsó élő az aláírók közül. Még Benjamin Franklin munkatársa volt, szenátor és az első vasutak igazgatója.

Itt szeretném felhívni a figyelmet, hogy Bölöni Farkas Sándor nem Robert Owen utópista kommunista telepét, a New Harmonyt látogatta meg, ahogy általában vélik, hanem Harmonyt, Pittsburgh mellett, az Ohio folyónál. Ezt George Rapp (1757—1847) alapította, és Owenék a húszas években vették át, amíg megalapították a New Harmonyt. A legújabb amerikai lexikon ezt így jellemzi: „Kommunisztikus teokrácia Rapp-pal mint diktátorral az élen; egyik legsikeresebb kommunista telep abból a kétszázból, amely az Egyesült Államokban jött létre.”

Bolívar dél-amerikai szabadságharcos vezér helyettese, Santander tábornok, Acosta és Gonzales forradalmárok is érintkezésbe kerültek Bölöni Farkassal önkéntes száműzetésükben.

Az amerikai történelem, a függetlenségi háború és a különleges társadalmi fejlődés alapos ismerete látszik a szerző soraiból, egyebek mellett Penn, Franklin, Washington, Lafayette, Kościuszko, Priestley és Fulton említéséből. Washington Irvingről írt sorai pedig magyar tollforgató első dicséretét jelentik amerikai íróról.

Bölöni Farkas Sándornak a pár évvel Amerikába érkezése előtt megindult munkásmozgalommal nem

volt kapcsolata, de a politikai és intellektuális elit haladó szárnyának, az ún. „radikális demokraták”-nak kimagasló, történelmi szerepet játszó személyiségeivel találkozott, sőt értekezett.

Gál István

A nemrég elhunyt szovjet irodalomtörténész előző, Lunacsarszkij szerint „okos és hasznos” köteteit a l'Humanité 1936-ban így értékelte: „Gofensefer felfedezte számunkra Lafargue-ot.” Az összefoglaló mű elemzi Lafargue viszonyát a naturalizmushoz, a pozitívizmushoz és a szociáldarwinizmushoz, feltárja szerepét a realizmus marxista elméletének kidolgozásában, majd eljut egyes összevetésekhez, így Csernyisevszkijnek és más orosz kritikusoknak a nyugati forradalmi áramlatokkal való kapcsolatához. A francia, német, angol szocialista sajtóból vett, eddig jórészt ismeretlen anyagokra támaszkodva fontos epizódokat közöl a századvégi marxista kritika történetéből. (Szovjetszkij piszatyel, 1967.)

Állam és jog

A köztársaságunk megalapításának évfordulójára megjelent könyv* a szocialista állam, jog és jogtudomány két évtizedes hazai fejlődését mutatja be. Nehéz feladat ennek a forradalmi átalakulásnak minden állami szervre és jogintézményre kiterjedő szintézisét adni, s még nehezebb, ha erre ilyen nagy számú szerzői gárda vállalkozik, mert azzal a veszéllyel jár, hogy a mű egyöntetűsége csorbát szenved. Márpedig az ideológiai fejlődés a szocialista forradalom során egységes elvek szerint, előre meghatározott célok irányába haladva ment végbe, s ennek következetes érzékeltetése alapos és beható szerkesztői munkát igényel, aminek érezzük is a hiányát. A könyv eléggé heterogén, inkább egy témakörben írt dolgozatok összességének, mint a fejlődési elvek egységes bemutatásának tűnik.

Ezzel szemben a szerzőknek sikerült tárgykörüket jól elhatárolniuk, ritkán találkozunk átfedésekkel, ugyanazon kérdés kifejtésének ismétlésével. Mind-egyik dolgozat más-más szempontból mutatja be a fejlődést. Külön feldolgozást kap: a párt vezető szerepe az államban és a jog területén, szocialista államunk törvényhozásának tudományos és demokratikus jellege, a román állam belső és külső alapvető funkciói a szocialista forradalom éveiben, Románia Szocialista Köztársaság társadalmi-politikai berendezésének demokratizmusa, a szocialista román jogtudomány fejlődése, az igazságügyi szervek szerepe a néphatalom éveiben, a legfelsőbb bíróság feladatai a bírói gyakorlat irányításában, a szocialista törvényesség megteremtése és megszilárdítása a két évtized során.

Az elemző módszer szempontjából jól sikerült a törvényhozás tudományos jellegének bemutatása, abból a marxista tételből indulva ki, hogy a jog a társadalom felépítményi eleme, s eszerint szocialista államunk törvényei is a húsz év során kialakult társadalmi „adottságok”-nak (meghatározó tényezőknek) pontosan megfeleltek. A szerző a jogalkotás két mozzanatát különbözteti meg: az első szakaszban a társadalom vezető osztályának tudata alakul ki a szabályozás bizonyos irányban történő szükségességét illetően — s már ekkor tág tere nyílik a népi kezdeményezés érvényre jutásának —, a második szakaszban az osztály akarata jogi formát ölt a törvényhozó szervek munkája révén. Ezek a szervek államunkban a legteljesebb mértékben képviselik a dolgozók

Ion Banu

Sensuri universale și diferențe specifice în Filozofia Orientului Antic. I.

Az ókori keleti filozófia egyetemes vonatkozásait és sajátos jegyeit kutatja a szerző két kötetre tervezett tanulmánya. A megjelent első kötet Mezopotámia, Egyiptom és Kína filozófiatörténetének főbb mozzanatait mutatja be az utóbbi évtizedekben megjelent filozófiai és irodalmi szövegek tükrében, hatalmas könyvtárszerű anyag felhasználásával. A szerző visszamegy a filozófiai gondolkodás ősi kezdeteire, majd végigvezet annak útján, mely a konkrét fogalmakból kiindulva a gyakran vallási szimbólumok meg mítoszok formájában jelentkező általánosító absztrakt fogalmak felé halad, hol idealista, hol pedig materialista színezetet öltve. A filozófiai történet tárgyalása előtt a szerző megrajzolja az illető ország gazdasági és társadalmi helyzetét, beve-

* *Statul și dreptul. Două decenii de dezvoltare. Editura științifică. București, 1967.*

téka

zetőjében pedig részletesen foglalkozik az ázsiai termelési móddal, mint amely döntően meghatározza Kelet egész bölcséleti rendszerét. Csupán a beosztással nem érthetünk egyet: a második kötetre tervezett Palesztinának és Iránnak az elsöben lett volna a helye, minthogy filozófiájuk szervesen összefügg Mezopotámia és Egyiptom bölcséletével. (Editura științifică, 1967.)

G. M. A. Richter

A Handbook of Greek Art

Az ókori görög művészetnek, a modern európai művészet e távoli alapjának tanulmányozása az újjászületés korában kezdődött el, de a régészeti ásatások és felfedezések bővülése folytán időben és térben állandóan szélesedett. Richter kézikönyve nemcsak azért értékes és világviszonylatban keresett, mert egyetlen kötetbe sűríti a görög művészet valamennyi ágát: az építést, szobrászat, kisplasztika, díszítő fémművéség, terrakotta, vésett drágakő (gemma), pénzérme, ékszerészet, festészet és mozaikművészet, agyagművéség és vázafestészet, üveg- és zománc-díszítőművészet fejlődésének főbb vonásait és legfontosabb eredményeit, hanem azért is, mert a legjellegzetesebb és legszebb ilyen típusú művészi alkotások fénykép-illusztrációival (mintegy 500) szinte közvetlen kapcsolatba hozza az olvasót a görög művészet irányáival és lendületes fejlődésével. (The Phaidon Press. London, 1967.)

Silviu Brucan

Originile politicii americane

Az elnökválasztás évében kivételesen időszerű, színvonalas könyv az Egyesült Álla-

erdekeit, és működésükben — ilyen vagy olyan formában — a lakosság nagy tömege vesz részt.

Különösen sokat tanulhatunk a jogtudomány fejlődését tárgyaló fejezetből, amely nemcsak átfogó képet ad az összes jogtudományi ágak hazai fejlődésének irányáról az utóbbi években, hanem kiváló összefoglalása is nagyszámú jogi szakiró munkásságának, jogágak szerinti csoportosítva a jogelveket.

Hasonló módszer követésével a többi szerző is megpróbálkozhatott volna, elkerülve ezzel az adathalmaz következtében érezhető túlszűfolttságot, sőt néhol a rendszeresség hiányát is. Természetesen, a könyv időszerűségét és célját tekintve, ezek a negatívumok nem szembeötlők, hiszen a szerzők nem is annyira tudományos, mint inkább felmérő-számbavevő munkát akartak végezni, s ez nagymértékben sikerült is nekik.

A szocialista állam belső funkcióit tárgyaló fejezetben a szerző — az utóbbi időben nálunk általánosan elfogadott vélemény alapján — mindössze hármatot sorol fel: a gazdasági-szervező, kulturális-nevelő és a nép szocialista vívmányait védelmező funkciókat. Azt hiszem, nem lehet a felsorolásból kihagyni államunknak még egy alapvető funkcióját: a személyek védelmére vonatkozót. Ilyen szerepe már a szocializmus előtti államoknak is volt, legalábbis az uralkodó osztály tagjait illetően (ez tévesztette meg a feltörekvő burzsoázia ideológusait, akik az állam keletkezését is az egyének védelmének szükségességével magyarázták). Alapvető funkcióvá a személyek védelme természetesen csak a szocializmusban válhat.

Noha a könyv kevés elméleti kérdést tárgyal, s inkább az elmúlt húsz év alatt alkotott állami szervezet és jogintézményeket sorolja fel, egyes megállapításai vagy megfogalmazásai mégis vitathatók. Helytelennek tartom például azt, hogy a szocializmust a társadalom megszervezési módjának nevezi (17), mert a szervezés — még akkor is, ha a gazdaságra vonatkozik — a társadalomnak csak a felépítményéhez tartozik, holott a szocializmusban az egész gazdasági-társadalmi rendszer változik meg.

Tudományos igényű munkában a superlatívusokat is csak mértékkel szabad használni: ügyelnünk kell arra, hogy milyen mozzanatokat tekintünk minőségi ugrásnak a társadalom fejlődéstörténetében. Nem hiszem, hogy minőségi változásnak (33) tekinthető az a tény, hogy jogunk ma már az egész nép akaratát és érdekeit fejezi ki. Az alkotmány — amelynek megállapítására a szerző hivatkozik — mindössze egy mennyiségi fejlődés betetőzését rögzíti, hiszen törvényeink 1965 előtt is az állampolgárok döntő többségének érdekeit tükrözték.

De a szerző elmulasztja annak kifejtését is, hogy törvényeink csak objektíve fejezik ki az egész nép akaratát. Még a mai fejlődési fokon is vannak a törvényekkel szemben álló érdekek és akaratok. A jogi szabályozásra éppen azért van szükség, mert az egyes emberek — elszigetelten véve — különböző érdekűek, és szembekerülhetnek a közérdekkel is. A jogszabályok tehát az állampolgárok „belátó”, a közérdeknek megfelelően „mérésékelt” akaratát, illetve érdekeit fejezik ki. A mérséklés kölcsönösen szükséges, egyébként az egyén és a társadalom fejlődése veszélybe

kerül. Csakhogy ezt nem minden állampolgár ismeri fel, s ezért elmaradt emberek egyéni akarata szembehelyezkedhetik a jogban kifejezett közös akarattal, amit az államhatalom szankcionál. Ha a társadalmi fejlődés magasabb fokán az együttélési szabályok szubjektíve is általánosan fejezik majd ki az egyéni akaratot (vagyis mindenki felismeri akarata mérséklésének objektív szükségességét), akkor szükségtelenné válnak az állami szankciók, s el is veszítik jogi jellegüket.

Jogászok, ideológusok, közgazdászok nagy figyelemmel olvashatják jogi szakirodalmunknak ezt az újabb termékét. Hasznos adatokat, politikai és jogtudományi ismereteket szerezhetnek belőle.

Fogarasi József

Ady első megzenésítője

Amint belépünk a kolozsvári Házsongárdi-temető főkapuján, a középső parcella bal szélén, dízsírhegyen, rózsaszínű márványból faragott sírkő hirdeti, hogy ott nyugszik Farkas Ödön (1851—1912), a kolozsvári zenekonzervatórium egykori igazgatója. Az ő nevéhez fűződik az 1819-ben alapított zeneiskola virágkora. A ruszkicai márvány sírkövet Kolozsvár város közönsége állította kedvelt zeneszerzőjének; híres szobrász faragta kőbe Farkas Ödön fejfáját: az ugyancsak kolozsvári Szeszák Ferenc (1881—1919), Stróbl Alajos tanítványa.

Farkas Ödön sokoldalú, régivágású muzsikus volt: zeneszerző, tanítómester, karmester, zeneíró, akit a kolozsvári zenei élet megalapozójának tekinthetünk; neki köszönhető, hogy e nagymúltú művelődési központ az európai zenei élet vérkeringésébe bekapcsolódott. Jól képzett, nagy tudású muzsikus, az Erkel Ferenc utáni verbunkos-romantika egyik késői képviselője. Mérnöknek készült, de hamarosan elhagyta a műszaki pályát, és Erkel Ferencnek lett növendéke. Már mint diák, majd mint fiatal zeneszerző több pályázaton díjat nyert szerzeményeivel.

Kolozsvárt az énekesek egész sorát képezte a zenés színházak számára. Tanítványai közül került ki Sándor Erzsé kamaraénekesnő, Székelyhidy Ferenc tenorista mellett Pavel Constantin és Nicolae Bretan, a kolozsvári opera egykori tagjai és Kacsóh Pongrácz zeneszerző, a ma is népszerű *János vitéz* című daltjáték muzsikájának szerzője. Híres énektanítási módszerét egyébként könyvben fektette le (*Az énekhang*, Kolozsvár, 1907).

Farkas Ödön operákat, zenekari muzsikát, kamarazenét és mintegy száz dalt írt. Dalművei bemutatásra kerültek, csaknem mind nyomtatásban is megjelentek. Szerzeményeiben Erkel eredményeire támaszkodik, azzal a különbséggel, hogy megteremtette azt az énekes muzsikát, mely tekintetbe veszi a nyelv fonetikáját. Minthogy sikeres énektanár volt, a hangképzés avatott mestere, szívéhez legközelebb az énekes

mok külpolitikája kialakulásának mechanizmusairól. *Történelmi, társadalmi gyökerekig hatol a hiteles elemzés, amelyről könnyű megállapítani: avatott, sőt beavatott szerző műve. Brucan nagy érdemeinek sorába tartozik a sztereotípiák mellőzése; tetszetős önálló osztályozásokat is megkockáztat. Kár, hogy a szerzőt szerkesztői fegyelme a könyv vége felé cserben hagyta, s ismételtetni kezd, ami bizony indokolatlan, még ha az újra felbukkanó tézisek új összefüggésekben jelentkeznek is.* (Editura stiințifică, 1968.)

Vargha Kálmán

Móricz Zsigmond

Lengyel József, Illés Béla, József Attila, Tamási Aron és Babits Mihály után jelent meg az Arcok és vallomások sorozat Móricz Zsigmondról szóló kötete. Az olcsó, fűzött könyvecskeben nemcsak sok, ezidáig részben ismeretlen fénykép: arcképek, csoportfelvételek, kéziratok fotokópiái, hanem a szövegrészben sok dültbetűs, kurzívval szedett sor is található: életrajzi érdekű idézetek a nagy író munkáiból, levelezéséből, önvallomásaiból. Mindez az egyik legjobb Móricz-szakértő irodalomtörténész, Vargha Kálmán gondos-pontos magyarázó szövegébe ágyazva. Munkájának értékét növeli, hogy bőven közli a kortárs kritikuskor véleményét és Móricz számos barátjának visszaemlékezését is. A hasznos és a legszeleesebb olvasóközönség igényeit kielégítő kis könyv utolsó oldalain Móricz Zsigmond esztétikai írásából, ars poeticáiból olvasható válogatás. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967.)

téka

D. Berciu

Romania before Burebista

Románia Burebista előtt címen az Ancient Peoples and Places (Okori népek és helyek) világszerte ismert angol történettudományi sorozatban jelent meg a bukaresti egyetem régészeti professzorának összefoglaló munkája. A monográfia földrajzi, történeti, demográfiai bevezető után érdekes, könnyen hozzáférhető formában mutatja be az emberi társadalom fejlődését hazánk területén a paleolitikumtól kezdve az első dák állam megalapításáig, Burebistának koráig. Az egyes korszakok elemzése után a szerző felsorolja a fontosabb kultúrákat és lelőhelyeket. Mindezt nagyszámú ábra, térkép és 73 jómínőségű fénykép egészíti ki. (Thames and Hudson. London, 1967.)

Turczel Lajos

Két kor mezsgyéjén

A pozsonyi egyetemi magyar tanszékének vezetője legújabb kötetében a csehszlovákiai magyar irodalom és közművelődés fejlődési feltételeit és sajátos problémáit vizsgálja „két kor mezsgyéjén”, 1918 és 1938 között. A kötet különösen az új nemzedék számára érdekes, amely a részletekről hallott ugyan egyet s mást, ezek azonban a kellő történelmi háttérrel és az összefüggések ismerete hiányában még hiányos vázlatát sem igen állhattak össze. Az önálló irodalom, a művészetek, a sajtó és a tudományos élet kialakulásának sajátos körülményeit szembenálló társadalmi mozgalmak fényében mutatja be a kötet, részletesen foglalkozik az ifjúsági szervezetek szerepével, a sarlósokkal, a regősmozgalommal, az iskolán kívüli népművelés feladataival. (Tatran, 1967.)

zene állott. Tudta, hogy az énektanítás fejleszti legjobban a zenei érzéket. Felfogása szerint a műzene alakulására termékenyítőleg hat a dallal ölelkező költészet, mert a szavak játékában és ritmusában a zenének nem egy alapvető eleme rejtezik.

Alkotásai közül legjelentősebbek műdalai. Ezek egyike-másika felszívódott a népzenebe, ami azt igazolja, hogy hangvétele a népzene dallamképzéséhez igazodott. A század elején alig volt Kolozsvárt olyan hangverseny, melyen muzsikája ne került volna műsorra. Haladó gondolkozású emberként, jól ismerte kora költészetét, és mint ilyen, híve a Nyugat írógárdájának. Ady Endre költészetét nemcsak rokonszenvvel, de megértéssel is fogadta. Mikor még sokan idegenül állottak Ady verselése előtt, Farkas Ödön nem egy költeményét megzenésítette. Ady-dalai hamarosan kiadóra találtak. Pontosabban: a kolozsvári közönség annyira szerette és tisztelte zeneköltőjét, hogy már a század első éveiben (1904-ben) megalkult az Erkel Ferenc zeneműkiadó szövetkezet, melynek feladata Farkas Ödön műveinek kinyomtatása. Havonta 20—24 oldalas füzet jelent meg Kolozsvárt izléses, szépen nyomott hangjegyekkel. A szövetkezet tagjai vállalkoztak arra, hogy a kottákat darabonként két koronás áron átvegyék.

Farkas Ödön megzenésített Ady-verseit A holnap dalai címen három füzetben nyomtatták ki. Az első Ady-dalokat 1908-ban írta (Nóta a halott szüzzől, Sárban veszett hó, Judás és Jézus). A második füzet az Add nekem a szeméidet, A Zozó levele és Egy ismerős kis fiú című megzenésített Ady-verseket tartalmazza. A harmadik füzet műdalai 1909-ből valók: Egyedül a tengerrel és Szent Margit legendája. Zeneszerzőnk tehát 1908—1909 között, elsőként, összesen nyolc Ady-vershez írt muzsikát.

Farkas Ödön legnagyobb érdeme az, hogy dalaiban ragaszkodik a versek prozódijához. Ez abban az időben figyelemre méltó, mert ismeretes, hogy ez irányban sok szemrehányás érheti Erkel Ferencet is. Igaz, Farkas Ödön Ady-dalai már megjelenésükkor sem voltak olyan népszerűek, mint egyéb műdalai, de ennek okát abban kell keresnünk, hogy a verbunkos stílushoz szokott közönség furcsának, különösnek és főként idegennek érezte a szerző megütötte hangot. A muzsikusok sem fogadták kellő érdeklődéssel az új dalokat. Az akkori énekesek — főként operisták, akiknek kevés érzékük volt a dalénekléshez — alig vettek tudomást róluk. Az évek múltával újabb, nagy zeneszerzők írtak muzsikát Ady verseihez: Bartók Béla, Kodály Zoltán, Reinitz Béla s az ő művészetük mellett Farkas Ödön első Ady-megzenésítései a feledés homályába merültek.

Farkas Ödönt egykori bírálói — érdemei elismerése mellett — Erkel-, Liszt-, Goldmark- és Wagner-epigonnak tartották; nem alaptalanul. A holnap dalaiban jelentkező melódiák azonban nem behéizgők, nem könnyedek — mélyen emberiek, sokszor drámaiak, zenei gondolatai tömörek. Ady-dalai ma is érdeklődést kelthetnének, megérdemelnék, hogy énekeseink műsorukra tűzzék.

Lakatos István

TALLOZÁS

Kis államok és nagy hatalmak

(Lupta de clasă, 1968. 2.)

Mircea Malița a közepes és kis államok nemzetközi hivatásáról szóló cikkében (*Statele mici și mijlocii în relațiile internaționale*) részletesen foglalkozik ama diszkrepanciákkal, amelyek oly nyugtalanítóan megkülönböztetik a fejlődőben levő országokat a fejlett ipari államoktól.

A „nagyhatalom” fogalom 1814—1815 óta terjedt el a diplomáciai szóhasználatban: az akkori győztes hatalmak (Anglia, Ausztria, Oroszország, Poroszország) a párizsi békével és a bécsi kongresszuson szentesítették expanziós és szövetségi politikájukat a kis és gyenge államok rovására; ekkor zárják ki a „másodosztályú” hatalmakat az európai és a világpolitika rendezéséből — írja Malița. Azóta persze sokat változott a világ, az államok egyenlőségének már régebben, a XVII. században kimondott elve ismét érvényesül a nemzetközi életben (aminek egyik jele a külképviseleti formák módosulása: régebben csupán a nagyhatalmak fővárosában voltak nagykövetségek, s a kisebb államokban csak követéségek működtek, manapság már rendszerint kölcsönösen nagykövetségi szinten képviseltetik magukat a hatalmak, lakosságuk számától vagy katonai erejüktől függetlenül).

Mégis a kis és közepes államok mai szerepével kapcsolatban több szerző megjegyzi, hogy az imperialista hatalmak nem egy esetben megkísérik kétségessé tenni a náluk gyengébb államok jelentőségét a világpolitikában. S e szerzők emlékeztetnek Machiavelli tanácsára: a gyengébb ország csak végszükség esetén szövetkezzék az erősebbel, mert „nem lehet egyenlőség azok között, akik nem egyforma erősek”. Malița az egyenlőtlen-ség egyik példjaként az Európa Tanácsot említi: legfelsőbb szervében, a Konzultatív Gyűlésben a nagy államoknak

(Anglia, Franciaország, NSZK, Olaszország) 18—18, a közepeseknek csak 5—10, a kisebbeknek csupán 3—3 szavazata van.

Malița a fejletlen államok és a fejlett országok négy „nagy különbözőségének” felszámolását sürgeti a tényleges egyenlőség minden szempontból hatékonyvá válása végett: a fejlődés, a technológia, a nevelés és a stratégiai erő diszkrepanciáját.

Néhány adat a fejlődés diszkrepanciájáról: a harmadik világ, amelyben a világ népességének 46%-a él, a világ ipari termelésének 7%-át adja; a világ 19 leggazdagabb országa a világ gazdagságának 70%-át bírja; a mai fejlődési ritmusok fennmaradása esetén a világ lakosságának egyhatoda csak 200 esztendő múlva érhetné el a jelenlegi európai egy főre számított nemzeti jövedelem színvonalát.

A technológiai különbözőséget (*technological gap*) ENSZ-adatok jól érzékeltetik a következő tények egymás mellé helyezésével: a világon folyó tudományos kutatások 95%-át harminc országban végzik; az emberiség kétharmadának viszont csak 5%-ra futja. Míg a legfejlettebb államok már bruttó nemzeti jövedelmük 1—3%-át fordítják műszaki-tudományos kutatásokra és fejlesztésre, a fejlődő országok csak 0.1—0.2%-ot fordíthatnak erre, és 1980 körül érik el a 0.5%-ot.

Az oktatásügy diszkrepanciájának szemléltetésére elegendő, a már sokszor idézett adat felemeltése: a világ lakosságának közel egynegyede analfabéta.

Sokatmondó számokat ismertet Malița a katonai és stratégiai különbözőségek illusztrálására is. „A fejlett, iparosodott és a fejlődő országok katonai és stratégiai diszkrepanciája talán a legszembe-tűnőbb azon aránytalanságok sorában, amelyek a két államosított csoporttól megkülönböztetik... A történelemben feljegyzett első háborútól a legutóbbi világháborúig becslések szerint a gyilkolási és pusztítási potenciál 4000-szeresen növekedett; a második világháborút követő két évtized során ez a mutató 12500-ra emelkedett, S a romboló erő növekedése elenyészően kis számú állam javára következett be. Jelenleg öt nukleáris állam nukleáris robbanóanyaga 52 000-szeresen meghaladja a második világháborúban felhasznált robbanóanyag-mennyiséget.” A korszerű fegyverzet hatékonyságának szemléltetésére Malița emlékeztet arra, hogy Kongó-Kinshasában néhány száz jól felszerelt zsoldos garázdálkodása hónapokig megzavarta a minimális katonai erejű fejlődő ország életét.

Mircea Malița meggyőzően fejtegeti, hogy a felsorolt diszkrepanciák ténybelisége ellenére, a társadalmi fejlődés új feltételei közepette már nem lehetnek kizárólag a nagyhatalmak az emberiség sorsának letéteményesei.

A politikatudomány és időszerűsége

(*Analele Institutului de Studii Istorice și Social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. 1968. 1.)*

Az *Analele* igen időszerű kérdés nyilvános megtárgyalására szólít fel, egyben a politikatudománnyal kapcsolatos vélemények kicserélésére a szakemberek rendelkezésére bocsátja a lap hasábjait. A vitakeretet kijelölő szerkesztőségi megjegyzések és az első cikk M. Voiculescu tollából már jelzi a disputa termékenységet. A hazai és a nemzetközi szakirodalom nagy apparátusára támaszkodó közlemény a politikatudomány tárgyára vonatkozó nézeteket foglalja össze, természetesen a szerző saját véleményén átszűrve. A vitaindító legnagyobb érdeme, hogy pontosan kirajzol néhány kérdőjelet.

De melyek is ezek? Mindenekelőtt magának e tudománynak a meghatározása: mi a politikatudomány? Ha erre azt felelnék, hogy a politikai jelenségeket vizsgáló tudomány, tulajdonképpen csak egy serral lennebb helyeznők el ugyanazt a kérdőjelet, hiszen maga a politikai jelenség is elég bizonytalanul körvonalazott a szakirodalomban.

Ettől függően nézetkülönbségek merülhetnek fel azzal kapcsolatban is, milyen módszerekkel közelíti meg a politikatudomány kutatásának tárgyát, vannak-e önálló módszerei. A problémák sorát a politikatudománynak a többi hasonló tudományhoz való viszonya folytatja. Ezen belül különösen fogas kérdés viszonyulása a szociológiához. A szerző jelzi az ezzel kapcsolatban kialakult véleményt; egyesek szerint a politológia külön társadalomtudományként fogható fel, mások szerint viszont egyenlő lenne a politikai szociológiával. Divergens álláspontok körvonalazódnak e tudomány jellege tekintetében is attól függően, hogy milyen problémákat sorolnak vizsgálódási körébe. Vannak, akik szűken értelmezik, s kutatási körét a politikai hatalommal vagy az állammal kapcsolatos kérdésekben jelölik meg. Mások a szintézis feladatát állítják elé, s kötelességének tekintik, hogy a többi társadalomtudományból inspirálódják, ezeket általánosítsa. Vitatott, hogy a politológiának

csak ténymegállapító — tehát csak a múltat értékelő — jellege vagy prognózis-funkciója is van.

Voiculescu szerint „a politikatudomány tárgya a politikai felépítmény kialakulásának és fejlődésének tanulmányozása... , a politikai hatalom kialakulásának és gyakorlásának, a kormányzási formáknak, a politikai pártoknak és társadalmi osztályoknak, az osztályharcnak, a tömegszervezetek tevékenységének, a politikai közvélemény és a politikai tudat kialakulásának a tanulmányozása“.

A szerző a vélemények és ellenvélemények sokaságába igyekszik behelyezni a maga álláspontját. A bemutatott problematikus pontokon túlmenően azonban az olvasóban is felmerülhetnek további kérdőjelek, most már a cikkíró érvelésének helytállósága kapcsán. Nem hitelesen bizonyított többek között az a fejtegetése, hogy polgári politikatudományról beszélni nonszensz: szerinte ugyanis egyetlen politológia van, s ezt lehet aztán különböző ideológiai és osztályalapról magyarázni.

Tisztelgés egy életmű előtt

(*Studii, 1968. 1.)*

Az 1956 őszen tragikus körülmények között elhunyt I. Tóth Zoltán neve és életműve eddig sem volt ismeretlen a román történetírás számára. Nem egy munkáját már megjelenésekor elismerő visszhang fogadta. S ez az elismerés nemcsak a tudósnak szólt, aki fáradhatatlan kutatómunkájával tények és adatok sokaságát tette ismertté az újabbról román történelemre vonatkozólag, hanem az embernek is, aki témái mellett szemléletében is időszerű tudott lenni: „Serdülőkoromtól fogva arra törekedtem — írta —, hogy munkám által előbbre haladjon a magyar és a román nép barátságának ügye.“ Ez a vallomás I. Tóth Zoltán egyéniségének lényegét világította meg: a múlt ismeretében a jövőbe tekintő tudós felelősségérzetét.

A román történetírás már akkor felfigyelt I. Tóth Zoltán munkásságára, amikor megjelent *Az erdélyi románok és a XIX. századi francia közvélemény* címmel Párizsban készült doktori értekezése. Kedvezően kommentálták *Az erdélyi román nacionalizmus első százada* című, hosszú évek kutatómunkáját megkoronázó művét, román fordításban is kiadták az erdélyi román parasztmozgalmakról írott könyvét (*Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*). S amikor az elhunyt tudós összegyűjtött tanul-

mányait tartalmazó gazdag kötet (*Magyarok és románok*. Akadémiai Könyvkiadó, 1966) megjelent, ez az elismerés fogalmazódik meg I. Tóth Zoltán egész életművét felforog Demény Lajos és Vasile Netea recenzió-keretét túlhaladó igényű írásában, amely egy gazdag életpálya áttekintése, tanulságainak, a következő nemzedékek számára példamutató mondanivalójának summázása. Ezért érzik szükségesnek a szerzők áttekinteni I. Tóth Zoltán életpályáját: a temesvári első éveket, a kolozsvári tudományos intézetekben végzett munkáját, részvételét a kor haladó mozgalmáiban (így az *Erdélyi Fiatalok* körében), fáradhatatlan munkásságát a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem professzoraként és a történettudományi kar dékánjaként egy új szellemű történetírás, a két nép öszinte megértését szolgáló tudósi munka meghonosításáért.

„I. Tóth Zoltán tanulmánykötete — olvassuk Demény és Netea megállapítását — nemcsak tisztelgés a tíz évvel ezelőtt eltávozott tudós előtt, hanem tényleges hozzájárulás a román és magyar nép ama békés kapcsolatának megszilárdításához, amely kapcsolatok a közös érdekek és célok tartós alapjára épülnek.“

Az erdélyi román értelmiség kialakulása és a kolozsvári Piarista Gimnázium

(*Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series Historiae*. 1968. 1.)

A román—magyar kapcsolattörténeti kutatások eddig még ki nem aknázott területén: az egykori egyházi iskolák sok értékes forrásanyagot rejtő irattáraiban, anyakönyvei között kutatva, Tonk Sándor érdekes és figyelemre méltó eredményeket hoz tanulmányában. Az eddigi ilyen irányú vizsgálódások, részletfeltáró vállalkozások jobbára egyes jelentősebb személyiségek diákeveinek felkutatására irányultak. Az egyetlen iskola, esetleg egy korszakban iskolák egész sora tanulói térképének elkészítése azonban az eddigi adatforrásoknál, esetleges irodalomtörténeti helyesbítéseknél fontosabb eredményeket kínál, hiszen az ilyen jellegű munka alapján nyílik mód arra, hogy lemérjük a román és magyar értelmiség kapcsolatainak forrásvidékét, s az iskolai években mutatkozó szellemi formálódása ismeretében teljesebben megértsük egy-egy nemzedék eszmei törekvéseit, szellemi arculatát.

Tonk Sándor tanulmányának már az adatai is érdekesek. Egyetlen iskola fél évszázadnyi tanuló-térképét méri fel

(1794—1850), csakhogy ez a fél évszázad az 1848-ban oly nagy szerepet játszó polgárosodó értelmiség kialakulásának kora, s a kolozsvári Piarista Gimnáziumban tanuló román diákok között olyan neveket találunk, mint Gheorghe Lazăr, George Barițiu, Avram Iancu, Ilie Măcelariu, Ioan Barac, Aron Pumnul, Vasile Pop, Iacob Bologa, Ioan Lemeni, Vasile Moga és így tovább. Nem egyszerű adatfeltáró munkát végez el tehát a tanulmány szerzője, hanem az 1848-as kor erdélyi román vezérkarának eszmei kialakulása kiindulópontjához vezet el. Vizsgálja az iskola román tanulóinak létszám-hullámzását (20,7% és 49,2% között az alsó, 7,6% és 20,8% között a felső tagozaton), e hullámzás kapcsolatát a kor történelmi-társadalmi viszonyaival. Felfigyel a polgári származású elem fokozatos előretörésére és öntudatformáló szerepére a diákságon belül. Nyomon követi azokat a kapcsolatokat, amelyek — sokszor épp e polgári származású román diákokon keresztül — a magyar reformifjúság felé, mozgalmaikhoz, célkitűzéseikhez vezettek.

Mindezeket az adatokat a tanulmány írója beilleszti a kor történetébe, sőt túllepve a saját maga kitűzte célt is, követi a gimnázium egykori tanulóinak pályáját az iskolapad elhagyása után is. Megállapításai itt már újabb forrásokra támaszkodnak (a guberniumi levéltár mindaddig felhasználatlan anyagára), s ezek segítségével mutatja ki, milyen helyet foglal el ez a román értelmiség az egykori osztrák birodalom gépezetében. Anyagának ez a része természetesen csak tömör összegezést nyújthat, bár számos közéleti szerepet játszó román értelmiségi életére és működésére vonatkozóan forrásértékű lévén, önálló kiadása is hasznos és fontos volna.

Az orvostudomány változásai

(*Le Figaro littéraire*, 1144.)

A címlapján a beaumarchais-i igét (*Sans la liberté de blâmer, il n'est pas d'éloge flatteur — A bírálat szabadsága híján semmis a hízelgő dicséret*) hirdető, igazán színvonalas polgári — irodalmi és művészeti — hetilap rendszeresen közöl a nagyközönséget közelről érintő tudományos kérdésekről szóló írásokat. Jelzett számában Jean Hamburger orvosprofesszor egy — az orvostudomány jövőjét elemző — szimpozionon elhangzott előadása (*Métamorphose de la médecine*) kapott helyet.

Hamburger professzor kifejti, hogy tudományának hihetetlenül gyors fejlődése

minduntalan maga mögött hagyja az orvost, aki soha nem is volt mindent tudó, s most a legkevésbé az: emlékező tehetősége nem bírja a rettenetes iramú versenyt. Az orvosi technika alapvető változásokon megy át az évszázad végéig. Hamburger szerint, ha a dolgok úgy alakulnak, ahogyan eddig, néhány éven belül a medicina csak annyira hasonlít majd a maihoz, amennyire egy Concorde-típusú repülőgép vezetése Blériot gépéhez, amely először repülte át a Csatornát. Ez a metamorfózis magában hordozza az orvosi tevékenység hatékonysága fokozódásának csodálatos lehetőségét, ám egyben bonyolult egészségügyi szerzési problémákat is felvet.

A bontakozó forradalom oka — Hamburger szerint — a következő jelenségekben rejlik: a gyógyításhoz elengedhetetlenül szükséges orvosi ismeretek halmaza hirtelen túllépte az orvos felfogóképességét, emlékezőtehetősége kapacitását. „Egyetlen orvos sem ismerheti már az orvostudományt.“ Mindez fokozatosan, szinte észrevétlenül következett be. A tény aztán annál váratlanabban, valósággal berobbant az orvosok tudatába.

Hamburger professzor figyelmeztet arra, hogy nem elvont elmélkedésről van szó. A nagy kérdés: megfelelően gyógyulnak a betegek?; vagy: lehet, hogy idő előtt meghalnak olyanok, akiknek pedig volt még életjoguk? „Figyelmesen áttanulmányoztam — írja cikkében — azoknak a betegeknek a kórlapját, akik az utóbbi két évben kórházamban kiszervek. Csak azokra az esetekre hivatkozom, amelyekben a kórtörténeti információk és a boncolási jegyzőkönyvek egyértelmű válasz megfogalmazását teszik lehetővé a következő kérdésekre: vajon az alkalmazottól különböző gyógyászati taktika növelhette volna-e a gyógyulás esélyeit? Nos, uraim, az esetek 26%ában a beteg megmentésének esélyei nagyobbak lehettek volna, ha az orvosi információk elégtelensége nem vezetett volna tökéletlen diagnózisra, illetve az esetre nem illő terapeutikára.“ A beteg meghalhat akkor is, ha az orvos a legjobb tudása szerint egyeztetni ugyan a szemiotikai (kórtünettani) adatokat, de nem áll rendelkezésére olyan berendezés, amely a célnak megfelelően gyorsan segítségére siessen az összes lehetséges kezelési eljárásokat, gyógyszereket manapság már rögzíteni képtelen memóriájának.

Jean Hamburger nem tekinti megoldhatatlannak a kérdést. Megoldási javaslatai sorában fontos helyet foglal el az *informatika*. Ezzel összefüggésben foglal

kozik az orvos—beteg viszony alakulásával is a gépi informálódás, az „automatikus diagnózis“, az „automatikus kezelés“ bevezetése esetén. Viszont: ezáltal nem növekszik-e a „személytelen, érzéketlen, embertelen“ medicina kialakulásának a veszélye?

Válasza tagadó. Az orvos emlékeztetének segítése gépi eszközökkel semmiféle veszélyt nem jelent. A döntés az orvos kezében marad: az orvos továbbra sem csupán a betegséggel, hanem a beteggel törődik; éppenséggel több ideje és energiája marad a döntő fontosságú egyénítésre. „Az orvosi informatikával szemben — fejtegeti a szerző — bizonyos személyek megfogalmazta fenntartások arról tanúskodnak, hogy az illetők képzetében még mindig kísért az orvosmágus mítosza. Nem hajlandók tudomásul venni, hogy a gyógyítás magas fokú műszaki tevékenységgel is vált, amely igenis megköveteli a tudományos közelítés minden lehetséges fortlyát. Hát szemére veti-e bárki a mérnöknek, hogy különböző táblázatok használatával segít magán? Van-e valami kivetni való abban, hogy a fizikus logaritmustáblázatokat használ? Miért tagadnók meg az orvos-tól azt a jogot, hogy hasonlóképpen az információ bármely eszközt felhasználhassa? Egy percig se higgyük, hogy a beteg meleg emberséggel történő gondozása szempontjából kívánatos lehet — kevésbé jól felkészülten kezelni őt...“

Megaversity

(Newsweek, LXXI. 9.)

Kezdetben voltak a college-ok, belőlük lettek az egyetemek, ezekből a multiuniversitások (sok fakultású egyetemek), míg az utóbbi évtizedekben megszületett a *megaversity* (mega — nagy, roppant nagy, hatalmas görög és az university — egyetem angol szóból). Ez az amerikai felsőoktatás fejlődésének útja.

A megaversity néhány tízezer hallgatóval, sok fakultással, külön negyedekkel, hatalmas alapokkal rendelkező mammut-egyetem. A felsőoktatás alakulását tükrözik az alábbi statisztikai adatok: 1950-ben az egyetemi hallgatók száma kétféle volt és fele-fele arányban oszlott meg az állami és a magánegyetemek között, ma hat és félmillió, és minden három hallgatóból kettő állami egyetemre jár. A kétfajta egyetem között megbomlott az egyensúly, és úgy látszik, az Egyesült Államokra annyira jellemző magántípusú egyetemek kora lejárában

van. Ez persze nem jelenti, hogy nem volnának még mindig alapos képzést biztosító, nagy tudós professzorokkal rendelkező magánegyetemek. Ilyenek például a harvardi, darthmouthi, chicagói stanfordi, amelyeken minden öt jelentkező hallgató közül négyet ma is visszautasítanak. Kétségtelen azonban, hogy az állami egyetemek könnyebben felszívják a jelentkezők áradatát, gyorsabban fejlődnek, és gyakran nagyobb tanári fizetéseket biztosítanak. Ezek az igazi megaversityk, melyek egész városokat kitevő egyetemi negyedeket, campusokat létesítenek, előadótermeiket, bentlakásaikat — az ún. *dormokat* — és étkezdéiket 24—30 emeletes épületekbe rendezik be. Egyik-másik külön autóbuszjáratokat szervez. A wisconsini egyetemnek például 54 997 hallgatója, 14 egyetemi campusa van és most épül négy új campus. A minnesotai egyetemen az előadási órák idejét 50 percről 45-re csökkentették, hogy a hallgatóknak legyen idejük az egyik épületből a másikba eljutni.

A megaversity típus különösen középnyugaton ért el nagy fejlődést. Itt van Amerika 10 nagy egyeteme — *The Big Ten*, melyeken az összes amerikai hallgatók 35 százaléka végez. Közöttük első helyen a wisconsini áll. Itt a bentlakási költségek aránylag csekélyek. Michiganben két egyetemen működik: a *University of Michigan* és a *Michigan State University*. A hallgatók száma mindkettőn 35 000 körül van, és nem szűnő versengés folyik közöttük. Az illinoisi egyetem hatalmas búzamezők közepén elszigetelten áll, és különösen a művészi képzést emelte magas fokra. Hallgatóinak száma meghaladja a 30 000-et, csak színházépülete hét van. Ilyen nagy megaversity továbbá az ohioi, minnesotai, indianai, purdue-i, yowai és northwesterni egyetem.

A mammut-méretnek nemcsak előnyökkel, hanem hátrányokkal is járnak. Belőlük fakadnak a nehézségek, a megoldatlan problémák és különösen „a dehumanizáció rémítő nyavalyája”. Amint az egyik bizottsági jelentés megállapítja, „az emberi kapcsolatok távoliak, lazák és komorak”. Jellemző rájuk az elidegenedés. „Még magát az intellektust sem tisztelik.” A vezetőség szervezeten küzd a jelenségek ellen: pszichológusok állanak a hallgatók rendelkezésére, a rektor heti találkozókat szervez számukra, különféle „lelkiklinikákat” állítanak fel. Sok nehézség van az előadótermekkel, noha az előadások jó részét televízió is közvetítik. Nem kevés gondot okoz a politikai függőség: a helyi vagy a szövetségi kor-

mányzat beleszól az egyetem belső ügyei-be. Örökös gond és probléma az alapok növelése. A vietnami háború miatt a kormány az építési költségekre előirányzott 600 millió dollárt 175 millióra csökkentette. E nehézségek ellenére minden jel arra mutat, hogy a jövő a megaversity-é, noha e „modern dinosaurusok” két alapvető problémája — az alapok és a szabadság kérdése — sokakban új egyetemi típus gondolatát vetette föl: azét, amely se nem teljesen nyilvános, se nem teljesen magán; más szóval az állam biztosítja az alapokat, de nem zavarja a belső autonómiát.

Körkép a kelet-európai irodalmakról

(*Napjaink*, 1968. 3.)

A Miskolcon megjelenő irodalmi és kulturális lap *Híd* címet viselő világirodalmi rovata megindulásának harmadik évfordulóját ünnepelte. Nincs abban semmi különös, hogy egy vidéki lap is lépést kíván tartani a világirodalommal. Csakhogy itt nem egy, szerkesztőség és olvasó számára természetes igény egy-egy saját feladatot vállalt magára három évvel ezelőtt, s ez: a kelet-európai szomszéd és rokonépek irodalmi és művészeti értékeinek közvetítése a magyar olvasó felé. E sajátos célkitűzés a szerkesztőség részéről tudatos feladatvállalást jelent egy olyan összefüggésben, amelyen előttük a magyar irodalom sok kimagasló írója fáradozott, s amelyet teljes időszerűségében az évfordulóról megemlékező Böszörményi Nagy Ernő így fogalmazott meg: „a szlovák vagy ukrán, horvát vagy bolgár kultúra legjobb eredményeinek tolmácsolása nemcsak irodalmi, hanem — ne féljünk a szótól — politikai szempontból is fontos”, lévén ez „a nacionalizmus elleni harcnak talán leghatásosabb, legidőszerűbb eszköze”.

Az elmúlt három év alatt kialakult a rovat sajátos arcának megfelelően széles körű munkatársi gárda. Vidéken, de egyáltalán nem provinciális síkon, ismert írók, irodalomtörténészek, tudományos kutatók vállalkoztak a részvételre, s így a rovat nem csupán célkitűzésében, hanem eredményeiben is kellő hangsúlyal tudja képviselni a kelet-európai népek kölcsönös megismerésének és közeledésének, irodalmaik és kulturális értékeik közvetítésének ügyét.

A *Híd* újabban egységes tematikai összeállítással kívánja célját még átütöbben

szolgálni. Az elmúlt év októberében a szlovák, novemberében a szovjet, decemberében a finn irodalmat mutatták be tanulmányok, ismertetések, műfordítások. Az ezévi márciusi számban Domokos Péter a Szovjetunióban élő kis finnugor népek kibontakozó irodalmait mutatja be. Az ott említett nevek még ismeretlenek előttünk. Pedig már nemcsak leltár szerint létező irodalmakról van szó ebben a cikkben, hanem olyan írókról, mint az udmurt Kedra Mirej és P. M. Petrov, a manysi J. Szesztalov, akiknek művei száz- ezres, milliós példányszámokban jelennek meg a szovjet népek nyelvén. Érdekes a cikk összegező megállapítása, amely talán kiegészíti a sikerükről tanúskodó adatokat: a hamarabb előretörő líra mellé most már a próza is felzárkózik, sőt egy-két drámai alkotás is jelzi a fejlődés útját. „A modern összetettség, áttételesség helyén még közvetlenebb, egyszerűbb, miremebb, spontánabb megnyilatkozásokat találunk, a tegnap még a ma felé nyomul... De ez a korántsem szellemi restségből vagy igénytelenségből fakadó vonás történelmük, hirtelen, fokozatos érlelődést nélkülöző növekedésük, körülményeik által meghatározott sajátos mentalitásuk következménye.“

Bizonyára nem kell sok időnek eltelnie, amíg a gazdag irodalommal rendelkező rokonnépek (finn és észti) mellé ezeknek az újonnan született irodalmaknak a legjobb alkotásai is felsorakoznak könyvespolcainkon.

Párizs fiatalodik

(*L'Express*, 870.)

Még Párizs is rászorul arra, hogy modern városrendészeti elvek alapján átépítsék. Az egy főre jutó zöld terület ugyanis mindössze csak 1 m², a lakóterület pedig 20 m²; 100 lakás közül 94 húszévesnél „idősebb“, s a város maga is „öreg“. Míg a körzet lakosainak száma 1945—1968 között 6 millióról 9,4 millióra növekedett, Párizs városának ma is csak 2,8 millió lakosa van — ugyanannyi, mint 1900-ban!

Gavroche és Zola Párizsa egyre inkább elpolgáriasodik — panasolja Robert Franc, a *L'Express* cikkírója. Ellepik a „papírlapok“. 1962—1966 között 13 000 vállalat és ezeknek 60 000 dolgozója hagyta el a várost, hogy helyükbe irodákat költöztessenek. Így aztán nem csoda, ha Párizs központjában 2,5-ször több a hivatalnok, mint a lakó. Este hat

után egy sor negyedben kihál az élet. Ugyanakkor — megfelelő, illetve megfizethető — lakás hiányában naponta 800 000 ember kénytelen párizsi munkahelyére vidékről beutazni.

Milyen legyen hát a jövő Párizsa? Kik lakják majd és milyen körökből kerüljenek ki dolgozói? S mindenekelőtt: ki fedezi majd a megújodás költségeit? Ezekre az alapfontosságú kérdésekre lenne hivatott válaszolni az immár közel 10 éve vajdó városrendészeti terv, melyet ez év márciusában terjesztettek a köztársasági elnök elé. E terv azonban — sajnálkozik a cikk írója — diszkrétén hallgat mind a határidőkről, mind az anyagi részről. Ami pedig a terv lényegét illeti, úgy tűnik, hogy a többoldalú tiltakozás ellenére is a bürokrácia inváziója folytatódni fog, s a századvég Párizsában 200 000 ipari dolgozóval kevesebb és 300 000 irodai alkalmazottal több lesz, mint ma.

Párizs központjában U alakban újabb üzleti központok alakulnak ki, és ezek veszik majd körül a nagy pályaudvarokat is. A felszámolandó Vásárcsarnok, a híres Halles de Paris helyén a Pénzügyminisztérium, egy építészeti főiskola és közkönyvtár épül.

A bemutatott makettekől (40 mérnök közreműködésének eredménye) modern városrészek képe bontakozik ki. Az új Place de l'Italie-n 57 — összesen 60 000 lakost befogadó — 90 méter magas kockatömb helyezkedik el, s a Montparnasse-on 200 méteres tornyot szándékoznak emelni. S mivel az Eiffel tornyot is elavultnak tekintik, új, ultramodern torony-tervezet — a francia Nicolas Schöfféré és a belga Polak-fivéreké — várja egy 35 tagú bizottság jóváhagyását. Mindkét terv megvalósítása 70—100 millió frankba kerülne. A Polak-fivérek tornya 740 méteres magasságával döntene világrekordot — többszínű fénysugarak vibrálásával szándékszik tükrözni a nap minden percében Párizs és a párizsiak hangulatát. Ebben a toronyban végeznék el a meteorológiai, közéleti és más információk elektronikus feldolgozását. Az ide befutó információkat az elektronikus készülékek színhatásokká szintetizálják majd, a kívánt színhatásokat 114 tengelyen forgó tükör és 3226 reflektor különbözőléte összehatást eredményező mechanikus összeműködésével érik el. Ha például rossz időt jelez a meteorológia, s a közélet hírei sem rózsásak, a reflektorok kialusznak, a torony sötétbe burkolózik. De minden messze láthatóan ragyog, ha Párizs vidám.

Provincia és avantgard

(*Képes Ifjúság, 1089.*)

E két véglet együttjelentkezése nem meglepő azok számára, akik több-kevesebb rendszerességgel nyomon követik a jugoszláviai magyar irodalom sajtótermékeit. A főképben tanulmányanyagával rangot szerzett *Híd* című folyóirat *A Híd és a külföld* címen az utóbbi évek eredményeit és törekvéseit veszi számba, a közvetlen kapcsolatok fejlesztését szorgalmazza. Az érem másik oldalát, a jugoszláviai magyar irodalom, a vajdasági írók problémáit mutatja meg a *Képes Ifjúság* című hetilapban Hornyik Miklós izgalmas interjúja Tolnai Ottóval, az idei Híd-díjassal. (Hornyik interjúi általában eseményszámba mennek: ilyen volt nemrég a Déry Tiborral folytatott beszélgetése, legutóbb pedig, a *Híd* 1968. 1. számában, az igényes és terjedelmes Lukács György-anyag.)

Az 1940-ben született Tolnai Ottó, a *Symposion*-melléklet első szerkesztője, majd az önállóult *Új Symposion* vezető alakja ma a jugoszláviai magyar líra élvonalába tartozik. Az interjú bizonyossága szerint azonban nemcsak költőként jelentős egyéniség. Ha végletekben fogalmaz is, a pontosság, a tisztánlátás el nem hallgatható erénye. Elismeri, hogy az *Új Symposion*, általában a fiatalok avantgard irodalma egyszerre bezárkózás és kitérés kísérlet, amelyet azonban nem lehet a konkrétét tőlől és időtől elvonatkoztatni. „Én például inkább vállalkok egy estélyiruhák, elvonatkoztatott világot, mint ezt a vajdasági áporodottságot, amiben élünk” — vallja Tolnai.

Noha tudatában van a légüres térnek, nem cinikus és nem nihilista. Nemzedékével együtt vállalja a harcot, mert érzi a társadalmi felelősséget. Arra a kérdésre, hogy mi váltja ki belőle leginkább az ellenhatást, így válaszol: „Az istállófélgör. Az, hogy belterjesen gondolkodnak az emberek. Bármiről is lett légyen szó, nem objektív mércével közelednek hozzá, hanem valamilyen érdekszövetségi vagy családias alapon.”

Drágulnak a régi könyvek

(*The Times Saturday Review 57, 184.*)

London egyik előkelő könyvüzlete (Sotheran) *Bibliotheca Chimica Mathematica* címen 1960-ban külön osztályt nyitott a régi tudományos könyvek eladására. A régi könyvek adás-vétele a könyvadás külön ága, mely az utóbbi

17 év alatt a szó szoros értelmében felvirágzott. E megállapítás helyességét igazolják az alábbi statisztikai adatok: 1950 óta a régi nyomtatott könyvek ára nyolcszorosára, a modern könyveké csaknem hatszorosára emelkedett. Ezen belül a régi színes táblák és természetrajzi művek hatszoros, a tudományos és orvosi könyvek tíz és félszeres, a XVII—XIX. századi angol könyvek nyolcszoros ár-emelkedést mutatnak. A modern, de a könyvforgalomból kifogyott könyvek közül az illusztrált kiadványok kétszeres, az irodalmi első kiadványok ötszörös, a magánajtóban korlátolt példányszámban kiadott művek szintén ötszörös áron kerülnek eladásra.

De mi határozza meg a könyvek árát, és kik a vásárlók? A könyv ára, legyen az régi vagy modern, a mű jelentőségétől, szépségétől, piaci ritkaságától és bizonyos fokig fizikai állapotától függ. Vásárlói főként az egyetemek, a tudományos intézetek és a magángyűjtők. Az előbbieket bibliográfiai, történelmi, egyszóval tudományos okokból vásárolnak; a magángyűjtőknél e szempontok másodlagosak és a fő indítók a gyűjtőszenvédély. Az európai könyvpiacra az utóbbi két évtizedben a fővásárlók az amerikai egyetemek és magán könyvgyűjtők voltak. Ennek kettős oka van: az amerikai könyvtárakból a történelmi fejlődés elkerülhetetlen következményeként nagyrészt hiányzanak az újjászületés, a felvilágosodás, sőt még a XIX. század tudományos, irodalmi és művészeti munkái. Másodsor az utóbbi két évtizedben megnőtt az érdeklődés a *tudománytörténet iránt*, ami a régi könyvek keresletét szükségképpen megnövelte. Emellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az amerikai egyetemek leginkább rendelkeznek a könyvvásárláshoz szükséges alapokkal.

Ami a magángyűjtőket illeti, ők elsősorban az irodalmi, politikai és társadalmi tartalmú könyvekre fordítják figyelmüket. A modern könyvek közül a magánkiadású művek és az első kiadások mutatnak emelkedő tendenciát. Dylan Thomas *Eighteen Poemes* (Tizennyolc vers) című művének az ára 1934-ben 3 shilling és hat penny volt, ma már 80 font. Tehát az eredetinek mintegy négyszázszorosa.

A régi könyvek, de a modernek is, akárcsak a népművészeti alkotások, állandó ár-emelkedést mutatnak. Még ha csak kevésbé ismerjük is a hazai könyvtárakat, könnyen számot adhatunk arról, micsoda értékek lappanganak bennük, és megőrzésük mennyire fontos.

Tudomány és tudományos hitvallás

(Levél a szerkesztőséghez)

A nyugati világ tudósainak jelentős hányada a természettudományos megismerésben még a „duplex veritas” talaján áll: kutatási módszerében ösztönösen materialista, „civil” életében ugyanakkor valamely felekezethez tartozik, sőt esetleg valamely tételes vallás előírásait is gyakorolja.

A tudomány számára azonban a vallásos tudós felfogása előbb-utóbb gátjává válik tudományos kutatásának, mivel szükségszerűen a tudomány misztifikációjához vezet. Ebben az értelemben üdvözljük C. F. Weizsäcker cikkének közreadását a *Korunkban* (1968. 1) — melynek minden sorából a jószándékú atomtudós, az igazi humanista aggodalma csendül ki —, mert jó alkalom arra, hogy megpróbáljuk felmérni, hogyan oszlik meg a tudomány művelőinek tábora e kérdésre adott válasz alapján; ugyanakkor a magunk álláspontját is ellenőrizzük.

Érdekes, paradoxonnak tűnő passzusokkal indul a cikk: a tudomány vallás — a tudomány nem vallás. Bár a „vallás” szót maga Weizsäcker is időzójelben, tágabb értelemben használja, mégis érdemes (és szükséges!) pár szót áldozni annak megvizsgálására: mi következhet a tudomány „fetiszizálásá”-ból? Egy dolog mindenképpen biztos: ma inkább, mint bármikor, a tudomány alakítja, formálja a társadalmat s a társadalom legvégső egységét, az *egyént*, mivel egyre gyakrabban lépi túl a tudatszféra határait és válik a létszféra nélkülözhetetlen összetevőjévé. Ebből azonban nem következik az, hogy a tudomány vallás volna, vagy azzá kellene válnia, mint Weizsäcker állítja, és még képletesen szólva is veszélyes (mert téves asszociációkat szül!), ha a tudóst technológizálódott korunk „világi vallásának” papjává kiáltja ki.

Világosabb F. Goldsmithnek, a londoni Science of Science Foundation igazgatójának ama megállapítása, hogy a tudomány ma az egyik legfontosabb emberi tevékenység, ezért fejlődésének törvényeit belülről, mint saját történéssel és logikával rendelkező tant, kívülről pedig társadalmi kihatásaiban kell tanulmányozni.

Weizsäcker fejtegetéseiből az a következtetés adódik, hogy a tudomány nem képes materialista módszerekkel „felfoghatóvá tenni az embert”, megmagyarázni test és lélek viszonyát, mivel az elemi részecskék (akár hullámtermészetűnek, akár korpuszkulárisnak fogjuk fel) csak akkor „jelennek meg”, ha az ember kísérleteket végez. Különböznincsenek is! Mi más ez, ha nem szubjektív idealizmus? (Nagy vonalakban ezt fejti ki Heisenberg is a skóciai St. Andrews egyetemen, 1955–56-os téli szemeszterében tartott *Planck és az atomelmélet alapvető filozófiai kérdései* című előadásában.) Pedig az anyag szerkezetéről vallott materialista felfogás, a modern kvantumelmélet kielégítő módon válaszol a felmerült kérdésekre. Erre ugyan Weizsäcker is utal, azt a tényt azonban, hogy a kvantumelmélet nagyfokú elvontsága ma még lehetetlenné teszi a kellő nyelvi megfogalmazását, úgy értékeli, mint az atomizmus megismerhetetlenségének bizonyítékát. Holott matematikai apparátussal máris maradéktalanul interpretálhatók ezek a mindennapi, szemléletes fogalmainktól annyira különböző folyamatok

Hasonló helyzet uralkodik a legmagasabbrendű mozgásformákat tanulmányozó tudományág, a biológia területén is. A jelenkori polgári biológusok egyik legkivá-

lőbbja, Ludwig von Bertalanffy véleménye szerint az életjelenségek lényegét sem fogjuk soha megérteni, mivel az élet maga is végső soron elemi-fizikai mozgásokra vezethető vissza. Így okoskodik: „Elvben lehetetlen az elemi fizikai jelenségeket a determinizmus útján leírni... éppúgy a biológustól sem várhatunk feleletet arra a kérdésre, hogy belső lényegében mi az élet“ (*Les problèmes de la vie*. Paris, 1961). Ennek a gondolatmenetnek már a kiindulása is hibás. Nem csodálkozhatunk akkor, ha a továbbiakban a „vitalizmust“ bírálva csak annyit tud elérni, hogy ezt a fogalmat a semmivel sem kevésbé idealista kicsengésű „organizáció“ fogalmával helyettesítse.

A legváltozatosabb külső és belső feltételek kiváltotta biológiai mozgásformákban természetesen az oksági meghatározottság elve nem érvényesül olyan szemléletes módon, mint az alacsonyabbrendű mozgásokban, például a klasszikus fizikában vagy a kémiában. Ezért aztán objektív törvényszerűségeinek feltárása is bonyolultabb. Sőt, a gyakori átfedések miatt nemritkán más mozgásforma területén kell a biológiai mozgás determinizmusát keresni. A gyökerek természetesen legtöbbször valamely alacsonyabbrendű mozgásformához vezetnek, de éppen a biológia szolgáltat sok olyan példát is, ahol az átfedés magasabbrendű mozgás irányába mutat. Alátámasztásként mindössze a *feltételes reflexek* tanulmányozására hivatkozunk. Az állatvilág keretein belül maradvra ez a problémakör nem lépi túl a biológiai mozgásformák határait; embernél azonban a biológiai mozgásformák mellett már minőségileg újjal, magasabbrendűvel, a *társadalmi mozgásformák szférájába eső pszichológiai fogalmakkal* is számolni kell. A dialektikus materializmus talaján álló kutató azonban ebből nem fog idealista, indeterminista következtetéseket levonni, hanem csak a dialektika egyik alaptörvényének, a minőségi átcsapásnak újabb igazolását látja benne.

A materialista tudós álláspontja tehát a kutatások, kísérletezések és tapasztalások láncolatában a megismerést illetően csakis igenlő lehet. Másik lényeges ismérve a materialista felfogásnak az is, hogy nem menekül a „tisztá tudomány“ jelszava mögé, nem akarja magát függetleníteni a társadalomtól, hanem részt vállal annak egész életéből.

Kolozsvár, 1968. április.

Gábor Dénes
az egyetemi könyvtár
munkatársa

A pécskai cigánysoron...

(Levél a szerkesztőséghez)

Pécskáról már sokat írtak, de híre leginkább megénekelt cigánysora révén kelt szárnyra. Vannak, akik egy romantikus, színpadiasan rendezett cigánysort képzelnek el, mások szerint ilyen nem is létezik, csak a dalszerző fantáziájának szüleménye az egész. Valójában itt is „hús-vér“ emberek élnek a maguk mindennapi problémáival.

A „cigánysor“ elnevezés inkább jelképes. A vályogfalú, fehérre meszelt házak nagy része — legalább ötven — egy téglalap alakú területen, egymás mellé és mögé épült, s az így létrejött keskeny sikátorba jármű nem hajthat be, csak gyalogosan lehet itt közlekedni.

Az egész „negyed“ — amely valamikor a falu szélén volt — ma már teljesen körülépítették, bekebelezte ez az alföldi nagyközség. A házak között tisztaság van, a járdákat felpertétek és beszórták homokkal; így védekeznek a ragadós sár ellen.

Látogatásomkor tiszteletben tartottam a helyi szokást, felkerestem a „vajdát“ — ahogy sokan elképzelnek a népdal szellemében. A múlt század vajdája a negyvenes évek végéig a „cigánybíró“ nevet viselte, s ma szintén hivatali személyiség, aki a negyed lakóinak ügyes-bajos dolgait rendezzi, mint bármelyik néptanácsi képviselő. Faragó László — nehogy ezüstbottal a kezében képzelje el valaki —

negyven körüli, erejének teljében levő férfiú, az egyik malom alkalmazottjaként mint mázsás dolgozik.

A Faragó család vendégszerető. Betessékelnek az alföldi falvakon szokásos „első szobába“, amelynek minden talpalatnyi helye szőnyeggel borított, a rendszeren festett falakat falvédők, képek díszítik. A bútorzat: kettős ágy (tele frissen mosott ágyneművel), szekrény, asztal, székek.

— Állásban van valahol? — kérdezem Faragónét.

— Háziasszonykodom — mondja, majd két kicsi lányára mutat. — A Zsuzsikával meg a Katikával is sok bíbelődés van, jószágot is tartok. Van egy anyakocánk, egy disznót hizlalok télire... a háziasszonynak mindig van dolga itthon is.

Miközben végigkalauzolnak a sikátorokon, a legtöbb házban hasonló látványban van részem. Foglalkozásukat illetően már kevesen űzik az ősi mesterséget, a zenészkedést. A régi formában — névnapi köszöntők, esküvőkön, családi ünnepélyeken való muzsikálás — már nem lehet biztosítani a megélhetést a mai igényeknek megfelelően.

Igaz, a legjobbjából még kitelik ugyan két állandó alkalmazott zenekar — a művelődési otthonban és a vendéglőben —, amelyben olyan zenészek dolgoznak, mint a Gróf (Kolompár Gyurka bácsi), a Lali (Gázsoni Lajos), a Ciciriga (Rostás Antal), a Kisberkes (Ruzsa János) és mások. No persze, arra büszkék, hogy például a Bambusz (Gazsori Sándor) a tengerparton és Aradon állandóan szerződött zenész, a Pikoló (Krajczár József) pedig Vajdahunyadon dolgozik az egyik zenekarban. A Varga családnál azt is kérdezték, hallottam-e híret unokaöccsüknek, Kiss-Varga Lászlónak, a Csongrádon élő elismert prímásnak?

Legtöbbjük már végleg búcsút mondott a muzsikálásnak s másképpen keresik kenyerüket. Így például Burgovics József és Krajczár Mihály hegesztő az aradi vagongyárban, s szépen keres. Sokan dolgoznak valamelyik helyi mezőgazdasági termelészövetkezetben vagy az állami mezőgazdasági vállalat farmján, mások szezonmunkások a konzervgyárban, illetve a gyümölcs- és zöldségfelvásárló központokban.

Sok házba — ők most is szívesebben putrinak nevezik — a villanyt is bevezették, rádiót többet is lehet találni. Kolompár Antal gépész házába a tévé is bevonult.

Persze, találkoztam olyanokkal is, akik szeretnének munka nélkül megélni, vagy legalábbis nagyon könnyen megélni. Ezek száma azonban egyre csökken.

A „széles“ utcán a házak elé kirakott asztaloknál sakkoznak, az öregebbek kártyáznak, mások a fal mellett ülnek, tereferélnek. A vasárnap délelőtt békés hangulatában búcsúztam el vendéglátóimtól.

Megható érzéssel gondoltam vissza rájuk. Lám, aki akart, az a megaláztatásból és a nyomorból kiemelkedett, emberré vált. Még húsz év sem kellett hozzá. Pihenőnapjuk vidám zaja arról tanúskodott, hogy ottlétemkor a pécskai cigánysoron nem is volt olyan nagy a sírás-rívás.

Arad, 1968. április.

**Kocsik József tanár
az Arad megyei művelődés-
és művészetügyi bizottság
felügyelője**

(A szerkesztőség válasza)

Szívesen fogadjuk felvilágosító adatait a hazai cigányság egy ismert, régi településének mai helyzetéről. Ami Pécskán feltűnik — a cigány származású lakosság új ipari foglalkoztatottsága s életszínvonalának emelkedése —, az országos jelenség, nem szabad azonban idillizálnunk a kérdést. A cigány-probléma, legalábbis az elmaradottabb vidéki, olykor félnomád rétegek tekintetében, tárgyilagos szociológiai felmérésre szorul mind gazdasági, mind művelődési és erkölcsi szinten.

Sumar

* * *	Aici și acum	619	
<i>Gáll Ernő</i> :	Marxismul ieri și azi	622	<i>Steinmetz József</i> : Lupta mondială împotriva stupefiantelor 723
<i>Furdek Máttyás</i> :	Planul și legea valorii	635	
<i>Schveiger Paul</i> — <i>Szabó Zoltán</i> :			DOCUMENTE
	Tradiții și inovații în lingvistică	642	<i>William J. Pomeroy</i> : Pagini de jurnal (mișcare de rezistență în Filippine) 731
<i>Henri Wald</i> :	Esența limbii	647	
<i>László Attila</i> :	Istoria străveche și lingvistica	653	
<i>Szabédi László</i> :	Viitorul filologiei comparate	658	TRIBUNĂ
<i>Kelemen Béla</i> :	Tendențe principale în lingvistica română contemporană	669	<i>Csákány Béla</i> : Discuții despre folosirea neologismelor sau despre răspunderea scriitorilor 737
<i>Kósa Ferenc</i> :	Formarea limbii literare maghiare	676	<i>Ander Zoltán</i> : Umanismul și operațiile de transplantare a inimii 741
<i>Borbáth Andor</i> :	Vörösmarty Mihály și terminologia medicală maghiară	683	ISTORIE VIE
<i>Márki Zoltán</i> :	Birfa (poezie)	685	
<i>Tömöry Péter</i> :	Acel echilibru (poezie)	686	<i>Egyed Akos</i> : Emigrația secuilor la răspîntia secolului nostru 743
<i>Hodos László</i> :	Bocet de la tine pînă acasă (poezie)	686	
<i>Sándor István</i> :	De la acul de sticlă pînă la microscopul electronic	687	TINERET — EDUCAȚIE
<i>Balogh Edgár</i> :	Gînduri despre '48	695	<i>Lászlóffy Ilona</i> : Inițiative noi în clasele I—IV. 750
<i>Helge Hagerup</i> :	Portrete	700	
<i>Borghida István</i> :	Grafica lui Cseh Gusztáv	705	RECENZII
	NOTE		
* * *	Salut redactorilor revistei Uj Élet	709	<i>Kántor Lajos</i> : Un umor activ 756
<i>Kubán Endre</i> :	În vizită la septuagenarul Endre Károly	709	<i>Mihály Imre</i> : La reeditarea operelor filozofice ale lui Vasile Conta 758
<i>Huszár Sándor</i> :	Viața-mi torent de flăcări	710	<i>Gál István</i> : Bölöni Farkas Sándor printre democrați-radicali americani 760
<i>Deák Tamás</i> :	După comemorarea lui Molnár Ferenc	712	<i>Fogarasi József</i> : Statul și dreptul 763
<i>Kántor Lajos</i> :	Argumente și opere	714	<i>Lakatos István</i> : Primul autor de cîntece pe versuri de Ady 765
<i>Bazsó Zsigmond</i> :	A murit în brazdă	716	REDACTORI — CITITORI
	VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ		
<i>Bodor András</i> :	Curente și concepțiile istorice în politica internațională	717	<i>Gábor Dénes</i> : Știință și probitate științifică 774
			<i>Kocsik József</i> : Pe șirul țiganilor din Pecica 775

*Számitunk olvasóink hűségére, és
kérjük, újítsák meg előfizetésüket*

Hazai magyar könyvújdonságok

- BACSKI GYÖRGY: A kör (versek, műfordítások)
- BÖZÖDI GYÖRGY: Nyugtalan pásztorok — Elbeszélések. Bevezeti
IZSAK JÓZSEF (Romániai Magyar Írók)
- BREBAN, NICOLAE: Franciska. Fordította HUSZÁR SÁNDOR
(regény)
- CĂLINESCU, GEORGE: Szegény Ioanide. Fordította RÉZ PÁL
(regény)
- EFTIMIU, VICTOR: Bécsi szerelem. Fordította JÉKELY ZOLTÁN
(regény, II. kiadás)
- HORVÁTH ISTVÁN: Harmat a fűszálon (versek)
- JANCSIK PÁL: Fűszálon csillag (versek)
- JÓZSEF JOLÁN: A város peremén (regényes életrajz)
- KARINTHY FRIGYES: Utazás a koponyám körül (regény)
- KEMÉNY JÁNOS: Halász, vadász, madarász (elbeszélések)
- LASZLOFFY CSABA: Boszorkánykör (versek)
- MORICZ ZSIGMOND: A fáklya (regény)
- NAGY ISTVÁN: Sánca! (önéletrajzi regény)
- PETŐFI SÁNDOR: Költemények (bibliofil kiadás)
- SIMON MAGDA: Cselédkenyéren (kisregény)
- SORBUL, MIHAIL: A szökevény. JÁNOVICS JENŐ, KOVÁTS DEZSŐ
és SOMBORI SÁNDOR fordításai (drámák)
- SORESCU, MARIN: Ikaruszosdi. Fordította BALOGH JÓZSEF
(versek)
- SZÁZEGY SZONETT — JÁNOSHÁZY GYÖRGY műfordításai (két-
nyelvű kiadás)
- TUDORAN, RADU: Árad a Duna. Fordította FÁSKERTHY GYÖRGY
(regény)
- VERESS ZOLTÁN: Szeptember (regény, átdolgozott II. kiadás)